

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Ідейно-теоретичні джерела і генезис поглядів В. І. Леніна на колективістську сутність соціалізму

Радянсько - фінляндська війна 1939—1940 рр.

Національні меншості на Україні в 20—30-х роках

Духовне життя на Україні в 20—30-х рр.

В. П. Затонський

Голод на Україні (1931—1933 рр.)

Костомаров. Мазепа

1'90

М. В. Коваль (головний редактор), О. Ю. Гаврилюк (заст. головного редактора), В. О. Замлинський, Ю. Ю. Кондуфор, В. І. Кузнецов (заст. головного редактора), С. В. Кульчицький, І. Ф. Курас, Ю. О. Курносів, О. О. Кучер, Л. О. Лещенко, В. Ю. Мельниченко, М. Б. Озерова (відпов. секретар), В. Ф. Панібудьласка, М. І. Панчук, В. М. Ричка (заст. головного редактора), В. Г. Сарбей, В. А. Смолій, В. Ф. Солдатенко, П. С. Сохань, О. А. Спирін, В. П. Чугайов, І. М. Хворостяний.

Матеріали у номер готували редактори С. Г. Архипенко, О. В. Галата, Ю. С. Ганжуров, Л. О. Корнієнко, В. І. Новицький, А. І. Романенко, В. В. Стехун, П. Г. Яковенко, Н. А. Ярको.

Наукові редактори

доктор іст. наук, професор *М. В. Коваль*,
канд. іст. наук *О. Ю. Гаврилюк*,
канд. іст. наук *В. М. Ричка*

Художній редактор *В. П. Литвиненко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *В. С. Гладка*

Здано до набору 13.11.89. Підп. до друку 26.12.89.
БФ 02648. Формат 70×108/16. Папір друк. № 1. Вис. друк.
Ум. друк. арк. 14,0. Ум. фарбо-відб. 14,7. Обл. вид.
арк. 16,86. Тираж 15255 пр. Зам. 09-150. Ціна 90 к.

Київська книжково-журнальна друкарня наукової книги
252004 Київ 4, вул. Рєпіна, 4.

УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ, № 1 (346),
январь, 1990. Институт истории Академии наук Украин-
ской ССР, Институт истории партии при ЦК Компартии
Украины — филиал Института марксизма-ленинизма при
ЦК КПСС. Научный журнал. Основан в 1957 г. Выходит
ежемесячно (на украинском языке). Главный редактор
М. В. Коваль. Киев, издательство «Наукова думка».
Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Кирова, 4. Киевская
книжно-журнальная типография научной книги. 252004
Киев 4, ул. Рєпина, 4.

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефони 229 14 66, 228 52 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований у 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 1 (346)

СІЧЕНЬ 1990

КИЇВ
НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

СТАТТІ

Шляхами перебудови

Бушин М. І. (Черкаси). Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови 3

До 120-річчя з дня народження В. І. Леніна

Кремень В. Г. (Москва). Ідейно-теоретичні джерела і генезис поглядів В. І. Леніна на колективістську сутність соціалізму 13

* * *

Носков А. М. (Москва). Радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр. 24

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Бойко М. К. (Чернігів). Промислова статистика — джерело з історії робітничого класу України 20—30-х років 31

✓ Іванова Л. Г. Проблема антифеодальної боротьби селян Правобережної України у XVIII ст. в наукових дослідженнях 20—30-х рр. 39

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Чирко Б. В. Національні меншості на Україні в 20—30-х рр. 51

✓ Боечко В. Д. Спільна боротьба трудящих України, Росії й Молдавії проти австро-німецьких та румунських окупантів (лютий-листопад 1918 р.) 64

Панько М. А. (Ізмаїл). Використання Французькою компартією досвіду профспілок Донбасу (кінець 20-х — 30-ті рр.) 73

* * *

Вароді В. П. Зміна якісного складу партії в умовах перебудови 80

ТРИБУНА МОЛОДОГО АВТОРА

- К у л я к О. П. (Івано-Франківськ). Відображення соціально-економічного й політичного становища безробітних Західної України та їх участі в революційно-визвольній боротьбі у газеті «Вісті ВУЦВК» 89

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- К у р н о с о в Ю. О. Духовне життя на Україні в 20—30-х рр. 93

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

- Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні
В. П. Затонський 100

* * *

- Голод на Україні (1931—1933 рр.) (закінчення) 104

СПОГАДИ

- Максименко М. М. (Сімферополь). 1941—1942 рр. Кримфронт 113

З ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

- Костомаров М. І. Мазепа (продовження) 122

НАШ КАЛЕНДАР

- Кічний І. В. (Луцьк). 70-річчя утворення Всеукрревкому 136

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

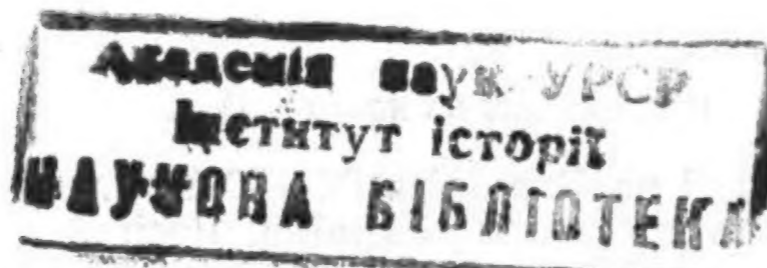
- Санцевич А. В. Антология педагогической мысли Украинской ССР 142
 Калакура Я. С., Горбик В. О. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів 143
 Костянко О. П. (Ровно), Червінський В. І. Хроніка революційного робочого руху на Україні (1900—1917) 145
 Першина З. В. (Одеса). В. Г. Сарбей. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) 146
 Матях В. М., Е. А. Колесник. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР 149
 Хворостяний І. М. Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития 150
 Балабушевич Т. А., Маркова О. Є. П. Р. Магочі. Україна: Історичний атлас 151

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- Огляд редакційної пошти 154

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

- Мицик Ю. А. (Дніпропетровськ). Славистична конференція в Італії 156
 Скороход Л. І. Міжнародний науковий семінар 157
 Тутик Л. С. (Дніпропетровськ). Всесоюзний симпозіум германістів 158

Шляхами перебудови

М. І. Бушин (Черкаси)

Соціально-культурне перетворення села в умовах перебудови

Розкриваються основні напрями соціально-культурного розвитку села в умовах перебудови. Підкреслюється особлива важливість цієї роботи для зміцнення агропромислового сектора республіки.

Головний зміст перебудови як концепції революційного оновлення соціалістичного суспільства, висунутий квітневим (1985 р.) Пленумом ЦК КПРС і поглиблений XXVII з'їздом партії, XIX Всесоюзною конференцією КПРС полягає у якісному перетворенні усіх сфер суспільного життя на основі кардинальної економічної реформи та розвитку демократії, гуманізації суспільних відносин. Підвищення добробуту, поліпшення умов праці та життя радянських людей — одне з головних завдань соціальної політики партії. Прискорення соціальної перебудови села — важлива частина цієї відповідальної роботи. В нових умовах, коли адміністративно-наказові методи управління поступаються місцем самостійності, економічним важелям управління сільським господарством, помітно зростають можливості прискорення соціально-економічної перебудови села. Однак нові моделі госпрозрахунків, самофінансування створюють для керівників господарств ряд проблем, від розв'язання яких уже сьогодні залежить виконання планів соціального розвитку села. Звичайно, саме життя примусило більшість керівників переглянути ставлення до соціально-культурної сфери села, відмовитися від позиції «залишкового принципу». Нині робота партійних, радянських і господарських керівників, її кінцевий результат поставлений у пряму залежність від темпів оновлення села, закріплення на селі молоді та кваліфікованих кадрів.

В умовах перебудови, незважаючи на високу напруженість економіки, зміцненню матеріально-технічної бази села приділяється велика увага. Постійно просувається вперед і розв'язання соціальних завдань. Все це сприяє зростанню продуктивності сільського господарства, а головне — робить сільську працю більш привабливою для молоді. На березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов підкреслював, що необхідно звернути увагу на «такі питання, як спорудження впорядкованих квартир та будинків з наступним продажем їх в особисту власність на пільгових умовах, заохочення будівництва власних будинків, виділення для цього матеріалів і пільгових кредитів, видача одноразової допомоги на господарське влаштування, безоплатне забезпечення новоприбулих худобою і птицею. Висувається питання про закріплення житла в містах за тими, хто вирішив попрацювати на селі»¹.

Звичайно, процес соціально-культурного розвитку села можна досліджувати з різних аспектів. Це тема широка. Одні науковці розглядають його через сукупність соціального життя, матеріальної і духовної

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 березня 1989 р.— К., 1989.— С. 72.

культури². Інші віддають перевагу соціально-моральним аспектам проблеми, що досліджується³.

Мета даної публікації — розглянути цю проблему у комплексі, тобто, по-перше, розкрити процес власне соціального розвитку, під час якого розв'язуються завдання поліпшення соціальних умов життя сільських трудівників, соціально-класових відносин на різних рівнях; по-друге, проаналізувати процес духовно-культурного розвитку сучасного села, що охоплює сфери освіти, охорони здоров'я, побуту, відпочинку, культурної творчості мас; по-третє, розглянути процес всебічного і гармонійного розвитку особистості, оцінюючи його і як результат її соціального і культурного розвитку, і як умову дальшого прогресу радянського суспільства в цілому.

Як відомо, важливою сутнісною особливістю діяльності КПРС в умовах перебудови є діалектична єдність економічної і соціальної політики. Її складовою частиною виступає соціально-культурне перетворення села, поліпшення умов праці та побуту сільських трудівників. При цьому, як і при розв'язанні інших соціальних питань, партія виходить з того, що вплив соціальної політики на підвищення ефективності економіки, на всі сторони суспільного життя буде посилюватися. Ця позиція чітко і ясно відбита в матеріалах XXVII з'їзду КПРС, наступних пленумів ЦК партії і XIX Всесоюзної конференції КПРС.

Розв'язанню завдання докорінного перетворення соціально-культурної сфери села сприяють принципові зміни інвестиційної політики на користь аграрного сектору. Це певним чином обумовлює інтенсивність вирішення як соціальних, так і виробничих проблем села. Однак, на жаль, ті дійові заходи, що вживаються нині, ще не забезпечили докорінної зміни соціально-економічної ситуації на селі. Відтік сільських жителів в місто в середньому по республіці складає щорічно 14—15 чол. на кожну тисячу, а в Житомирській, Вінницькій, Кіровоградській областях — 18—20 чол.⁴

Досягнення якісно нового стану радянського суспільства, в тому числі і села як його важливої підсистеми, пов'язане з необхідністю пе-

² Советская культура. История и современность (Под редакцией Б. Б. Пиотровского).— М., 1983.— 431 с.; Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М. Многообразие культурной жизни народов СССР.— М., 1987.— 304 с.; Панченко П. П. Развитие общественно-политической жизни современного села УССР. 1960—1984.— Киев, 1985.— 262 с.; Плясовских В. С. Политика КПСС в области народного образования. Опыт разработки и реализации.— М., 1987.— 221 с.; Манаенков А. И. Партийные организации и культура села.— М., 1984.— 126 с.; Колесников Л. Ф. Заботы школьные — заботы общие.— М., 1986.— 207 с.; Шевченко Л. А. Повышение культурного уровня трудящихся в условиях развитого социализма.— Киев, 1985.— 229 с.; Пономарев Л. Н., Попов В. Д., Чичканов В. П. Экономическая культура. (сущность, направления развития).— М., 1987.— 269 с.; Кудрина Т. А. Идеологическое обеспечение продовольственной программы.— М., 1985.— 92 с.; Социально-культурное развитие современного села. (Отв. ред. Гапоненко Л. С.).— М., 1984.— 185 с.

³ Гаврилюк А. Е. Социальная политика КПСС на селе. Из опыта работы партийных организаций Украины.— Киев, 1984.— 270 с.; Бурмистрова Т. Ю., Дмитриев О. А.— Дружбой сплоченные: Культура межнационального общения в СССР.— М., 1986.— 254 с.; Бондаренко А. А. Социально-культурные аспекты аграрной политики КПСС.— Л., 1986.— 167 с.; Капустян И. К., Хаценков Г. Ф. Аграрная политика КПСС: ускорение научно-технического прогресса.— М., 1987.— 240 с.; Машенков В. Ф., Бондаренко Л. В. Советская деревня: труд, быт, досуг.— М., 1986.— 239 с.; Бойко В. Г. Село смотрит в будущее.— М., 1986.— 287 с.; Активная социальная политика: Поиски, находки, решения.— М., 1986.— 158 с.; Микульский К. И., Роговин В. З., Шаталин С. С. Социальная политика КПСС.— М., 1987.— 352 с.; Социальное преобразование села: Сб. статей.— М., 1987.— 248 с.; Бушин Н. И. Социально-культурное развитие села на современном этапе.— Киев, 1987.— 248 с.; Кондратюк А. С. Діяльність КПРС по розвитку культури села в сучасних умовах.— К., 1986.— 227 с.; Социальная политика КПСС на современном этапе.— М., 1988.— 303 с.

⁴ Козеняшев Д. Выполнение Продовольственной программы — приоритетная экономическая и социальная задача // Экономика Советской Украины.— 1989.— № 3.— С. 8.

регляду старих уявлень про сутність і сучасних планів соціально-культурного розвитку села, методів і форм забезпечення його подальшого прогресу. В зв'язку з цим важливо в першу чергу з'ясувати зміст самого поняття соціально-культурного розвитку села, а потім, виходячи з нього, проаналізувати основні напрями і специфіку усіх процесів у сучасних умовах. Також важливо визначити, що з минулого досвіду слід вважати позитивним і перенести в практику сьогодення, а що потрібно критично переосмислити, оновити і т. д. Під соціально-культурним розвитком села ми розуміємо цілісний процес створення соціальних умов для праці, побуту та відпочинку сільських трудівників та задоволення їх культурних потреб.

По-перше, він здійснюється на матеріальній основі соціалістичної суспільної власності на засоби виробництва. Тому саме розвиток і зміцнення економіки соціалізму є основою і вирішальною умовою соціально-культурного прогресу села. По-друге, цей процес здійснюється на основі соціально-політичного союзу робітничого класу і колгоспного селянства. З цієї точки зору дійсне піднесення людини праці, соціальні гарантії її розвитку виступають суттосним виразом всієї соціальної політики Комуністичної партії і Радянської держави, набувають загальнопартійного і загальнодержавного значення. По-третє, політичним авангардом цього процесу, його керівною силою, як і в усіх галузях суспільного життя при соціалізмі, виступає Комуністична партія. Це надає даному процесу планомірний, цілеспрямований характер, визначає його масштаби й перспективи.

Надання пріоритетного характеру розвитку соціальної сфери суттєво змінює уявлення про її функціональне призначення та роль в соціалістичному суспільстві, а також про умови формування безкласової структури суспільства. Важливого значення набуває і оцінка партією розвитку і стану цієї сфери на сучасному етапі — не як однолінійного, безпроблемного процесу, а як такого, що супроводжується складною взаємодією двох суперечливих факторів. З одного боку в соціальній сфері досягнуті дійсно історичні завоювання народу, що виступають могутнім фундаментом подальшого економічного розвитку суспільства. В нас не існує приватної власності на засоби виробництва, експлуатації та соціального пригнічення людини. В нашій країні забезпечене право на працю, освіту, безплатне медичне обслуговування. Отже, в нас створені основні умови для всебічного розвитку особистості. Якщо з цієї позиції простежити, яке місце посідає наше село в системі соціалістичного суспільного виробництва, то можна дати йому таку характеристику. Нині в агропромисловому секторі країни зосереджено 37% основних виробничих фондів, зайнято понад 40% чисельності працюючих, створюється до 42% національного прибутку країни. У 1987 р. кінцева продукція сільського господарства дорівнювала майже 75% риночного товарообігу, в тому числі продовольчих товарів — 50%⁵.

А з іншого боку, незважаючи на такі вагомні показники, сільське населення країни з року в рік зменшується. Наприклад, якщо у 1959 р. питома вага сільського населення в демографічній структурі країни складала 52%, то в 1970 р. — вона зменшилася до 44%, а у 1979 і 1989 рр. відповідно до 38% і 34%⁶. В нашій республіці по згаданих роках цей показник складає 54%, 45%, 39% і 33%⁷. Отже, процес міграції триває, хоча середньомісячна оплата праці колгоспників дорівнює 178 крб., а робітників радгоспів — 217 крб.⁸ Якщо додати до цього систему різних пільг з громадських фондів споживання, то можна зроби-

⁵ Экономика сельского хозяйства.— 1987.— № 5.— С. 3.

⁶ О предварительных итогах всесоюзной переписи населения 1989 г. Сообщение Госкомстата СССР // Правда.— 1989.— 29 апр.

⁷ О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения по Украинской ССР. Сообщение Госкомстата УССР // Правда Украины.— 1989.— 7 мая.

⁸ СССР в цифрах в 1988 г.— М., 1989.— С. 61—63.

ти висновок про серйозну підтримку сільського трудівника з боку держави. Наприклад, в минулому році вони дорівнювали на душу сільського населення 613 крб., а в цілому по країні — 175,0 млрд. крб.⁹. Про рівень соціально-культурного забезпечення радянського села красномовно свідчать такі факти:

— 87% сільського населення забезпечено індивідуальними будинками чи квартирами;¹⁰

— 763 колгоспника з кожної тисячі чоловік сільського населення мають вищу і середню (повну і неповну) освіту;¹¹

— сьогодні на селі функціонує 96,6 тис. масових бібліотек, 115,9 тис. клубних закладів, 120 тис. кіноустановок¹².

Як бачимо, цифри вагомі. Однак є й інші факти. Наприклад, на початок 1988 р. 42% населених пунктів, а серед сіл з населенням понад 500 чол. 5% не мали культурних закладів (бібліотек, клубів, кіноустановок, пересувних форм культурного обслуговування). П'ята частина великих сіл з сумарною кількістю 11 млн. чол. не мала на своїй території дошкільних закладів¹³. Ці та інші недоліки стали наслідком тих застійних явищ, що поширились в країні у 70-ті — першій половині 80-х рр., недостатньої уваги до села в попередні періоди. Подолання гальмуючих тенденцій в соціальному розвитку села стає нині важливим завданням перебудови. В зв'язку з цим важливо враховувати, що на масштабах і темпах соціального розвитку суспільства істотно позначилися не лише об'єктивні, а й суб'єктивні фактори, помилки, що мали місце як в центрі, так і на місцях. Кардинальні заходи в плані виправлення становища на селі, що не раз накреслювалися, залишились половинчастими, а більшість із запланованого виявилася невиконаною. В результаті знизилась динаміка соціального розвитку суспільства в цілому, а разом з недооцінкою назрілих проблем матеріальної бази соціально-культурної сфери склався залишковий принцип виділення ресурсів на її розвиток.

Все це свідчить про те, що соціальний розвиток радянського суспільства, зокрема агропромислового сектора як його важливої підсистеми, — не прямолінійний процес. В цьому зв'язку варто згадати слова В. І. Леніна, коли він підкреслював, що партія «мала на увазі, що наш рух ітиме по прямій лінії. Виявилось, як виявлялося раз у раз в усій історії революцій, що рух пішов зигзагами»¹⁴.

Все це обумовило в період перебудови вдосконалення роботи партійних організацій, спрямованої на глибоке наукове осмислення соціальних процесів і явищ, своєчасне врахування їх особливостей в своїй політиці, вироблення нових підходів в перетворенні соціальної сфери.

Про це йшлося на XXVII з'їзді партії, наступних Пленумах ЦК КПРС і XIX Всесоюзній партійній конференції, де були вироблені нові підходи до вирішення проблеми розвитку соціальної сфери. «Перебудова — це пріоритетний розвиток соціальної сфери, дедалі повніше задоволення потреб радянських людей у добрих умовах праці, побуту, відпочинку, освіти і медичного обслуговування»¹⁵, — підкреслював на січневому (1987 р.) Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов.

Особливу увагу соціальній перебудові села приділив березневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому наголошувалося, що ресурси,

⁹ Там же.— 61.

¹⁰ Там же.— С. 108.

¹¹ СССР в цифрах в 1987 году: Крат. стат. сб.— М., 1988.— С. 251.

¹² Там же.— С. 125—126.

¹³ Сельское хозяйство. В зеркале статистики // Политическое образование.— 1989.— № 6.— С. 14.

¹⁴ Ленин В. И. X з'їзд РКП(б). Доповідь про заміну розверстки натуральним податком 15 березня // Повне збір. творів.— Т. 43.— С. 57.

¹⁵ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 27—28 січня 1987 р.— К., 1987.— С. 15—16.

які направляються на ці цілі, не дали змоги подолати глибоке хронічне відставання села від міста. На селі значно гірше поставлено медичне, торговельне і культурно-побутове обслуговування, а технічний стан житлового фонду в 2—5 разів поступається перед міським¹⁶.

Саме тому на Україні комплексною програмою соціальної перебудови сіл на дванадцяті п'ятирічку і на період до 2000 р. передбачено за рахунок усіх джерел фінансування побудувати жилих будинків загальною площею 79,5 млн. кв. м, у тому числі в 1986—1990 рр. — 26503; в 1991—1995 рр. — 26014; в 1996—2000 рр. — 27000 тис. кв. м¹⁷. Ця програма здійснюється. Так, у 1988 р. в республіці на житлове і соціальне будівництво в сільській місцевості було виділено 1,9 млрд. крб. або 23,5% від усіх капвкладень по агропромислому комплексу¹⁸.

Комплексні програми соціальної перебудови сіл розроблені в кожній області республіки. Ними передбачені кардинальні заходи, які значно поліпшать забезпечення культурно-побутових умов сільських жителів. Відповідною програмою в Полтавській області намічено щорічне будівництво в колгоспах і радгоспах не менше 10—15 квартир і повне забезпечення до 2000 р. кожної сім'ї окремим індивідуальним будинком чи квартирою. Рівень забезпеченості житловою площею на одного жителя на кінець 2000 р. складатиме 20,5 кв. м¹⁹. На великі темпи будівництва зорієнтовані й інші області республіки. Зокрема, в Київській області передбачено побудувати до 2000 р. 5045 тис. кв. м, Львівській — 3949, Харківській — 4014, Одеській — 4231 тис. кв. м житла²⁰.

На березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС було внесено проект постанови, яка визначає заходи щодо прискорення соціального розвитку села. В ній зокрема відзначається: «Забезпечити постійне нарощування темпів житлового будівництва з метою розв'язання надзвичайно важливого завдання надання до 1998 року кожній сільській сім'ї можливості мати окрему квартиру чи індивідуальний будинок. Довести в 2000 році забезпеченість житлом на одного сільського жителя в середньому по країні до 21 квадратного метра загальної площі. Підвищити комфортність житлового фонду»²¹.

Наступний об'єкт аналізу — будівництво об'єктів соціально-культурного призначення. Цьому важливому напрямку партія приділяє багато уваги. Адже в дев'ятій п'ятирічці в сільській місцевості збудовано загальноосвітніх шкіл на 706 тис. учнівських місць, в десятій — на 480, а в одинадцятій — на 318 тис. Що стосується будівництва клубів і будинків культури, то в дев'ятій п'ятирічці було споруджено відповідних об'єктів на 486 тис. місць, в десятій — 226, а в одинадцятій лише 170 тис. місць²².

На березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС відмічалось: «Зміцнити матеріально-технічну базу клубів, бібліотек, створювати культурно-спортивні комплекси, відеосалони та інші культурно-освітні заклади і спортивні споруди. Забезпечити повне охоплення сільського населення багатопрограмним телебаченням і радіомовленням, збільшити в 1995 році обсяги послуг зв'язку сільському населенню в два рази»²³. Зро-

¹⁶ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 березня 1989 р.— С. 69.

¹⁷ Комплексная программа социального переустройства сел Украинской ССР на двенадцатую пятилетку и на период до 2000 г.— С. 10, 14, 42, 43.

¹⁸ Рад. Україна.— 1987.— 14 листоп.

¹⁹ Комплексная программа социальной перестройки сел Полтавской области на двенадцатую пятилетку и на период до 2000 г.— Полтава, 1988.— С. 7.

²⁰ Комплексная программа социального переустройства сел Украинской ССР.— С. 44.

²¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 15—16 березня 1989 р.— К., 1989.— С. 141.

²² Українська РСР у цифрах.— 1987 р.— К., 1988.— С. 231.

²³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 березня 1989 р.— С. 143.

зуміло, що розвиток соціальної сфери на селі передбачає підвищення освітнього рівня трудящих. Якщо у 1939 р. рівень освіченості фахівців і службовців в цілому по країні перевищує рівень освіченості селян в 30 разів, то нині цей розрив помітно ліквідовано. Наприклад, у 1987 р. на тисячу чоловік вищу і середню (повну і неповну) освіту на селі мали 763 чол. (серед службовців цей показник становить 990 чол.)²⁴.

Отже в кількісному плані ці параметри зближуються. Що стосується якісних характеристик, то вони, на жаль, залишаються далекими від цих зовні привабливих показників. У цьому плані доречно згадати статтю письменника В. Белова²⁵, де йдеться про сільську школу, в якій кілька років не було вчителя іноземної мови, що позбавило можливості деяких випускників поступити у вищі навчальні заклади. І такий приклад не поодинокий. Тому не випадково наукова громадськість країни підтримала ідею академіка Т. Заславської про рівність стартових позицій молоді — випускників міських і сільських шкіл, тобто необхідність надання їм однакової кількості знань, створення однакових соціально-культурних умов розвитку²⁶. Це дуже важливо. Адже освіта — це не просто критерій інтелектуального потенціалу особистості, а й важливий фактор глибоких перетворень у змісті праці.

Останнім часом у країні відбувалося швидке зростання нових робочих місць при низькому рівні механізації виробництва. В результаті в 1985 р. в народному господарстві ручною працею було зайнято понад 50 млн. чол.: приблизно третина робітників у промисловості; більше половини — в будівництві, три чверті — в сільському господарстві²⁷. Звичайно, що за таких умов праця навряд чи стане для людини радістю, внутрішньою насолодою. Вона буде для неї лише засобом до існування, а не джерелом трудового ентузіазму і соціальної творчості.

Як свідчить світова практика, освіченість кадрів безпосередньо впливає на ефективність виробництва. Наприклад, більш високий, ніж у нас, рівень освіти та рівень професійної підготовки американських фермерів дозволяє їм краще розв'язувати завдання цієї галузі виробництва. Тому не випадково, що продуктивність праці в сільському господарстві СРСР на протязі 18 років складає менше 20% від цього показника в США²⁸. До останнього часу ми вважали, що маємо надлишок людей з вищою освітою, що народне господарство забезпечене кваліфікованими працівниками. На жаль, це не так. Якщо в США питома вага працівників, що мають вищу освіту, складає понад 36%, то в нас лише 11,9%²⁹. Проблему раціонального використання трудових ресурсів ускладнює і та обставина, що в республіці майже 800 тис., а в цілому по країні 4 млн. дипломованих спеціалістів працюють на посадах, що не потребують такого рівня освіти³⁰.

І, нарешті, останнє і головне: хіба реальний стан справ у соціально-культурній сфері села відповідав принципу «все для людини»? Доводиться визнати, що ні. Саме тому перебудова соціальної і культурної сфери, як й інших сфер суспільного життя, стала об'єктивною необхідністю, стала потребою часу. І тут хотілося б проілюструвати цю ідею красномовними прикладами з життя сільських трудівників.

Останнім часом соціальні проблеми селян, особливо багатодітних сімей, вимагають підвищеної уваги з боку партійних і радянських ор-

²⁴ Українська РСР у цифрах.— 1987 р.— К., 1988.— С. 231.

²⁵ Белов В. Возродить в крестьянстве крестьянское // Правда. — 1988. — 15 апр.

²⁶ Заславская Т. О стратегии социального управления перестройкой // Иного не дано.— М., 1988.— С. 14.

²⁷ Исторический опыт революционно-преобразующей деятельности КПСС.— Киев.— 1987.— С. 311.

²⁸ СССР в цифрах в 1988 г.— М., 1989.— С. 273.

²⁹ Пантелеев Н. Заработная плата. Производительность. Кадры // Экономика Советской Украины.— 1989.— № 4.— С. 12.

³⁰ Правда.— 1987.— 18 янв. Рад. Украина.— 1987.— 24 січ.

ганів. Про це свідчать результати соціологічних досліджень, в яких брав участь і автор цієї публікації. Як показує опитування багатодітних сімей у Чернобаївському районі Черкаської області, з них 75% мають власні окремі будинки, 24,5% державні квартири чи будинки. Однак, судячи по відповідям респондентів, лише 37% житла знаходиться у відмінному чи доброму стані, 48% — у задовільному, решта — вимагає серйозного капітального ремонту. Особливу увагу слід також звернути на те, що понад 40% багатодітних сімей живуть ще в однокімнатних квартирах. Понад 80% будинків не мають ніяких комунальних зручностей. Лише 3,7% дворів мають центральне опалення, половина (50,6%) — водопровід, 3% забезпечені телефонним зв'язком, 1,8% мають домашні лазні, 7,5% — ванни чи душ у будинку. Практично сільські сім'ї не користуються магістральним газом — 93% з них забезпечені балонами. Ось чому лише кожний 10-опитуваний відповідає, що його повністю влаштовують комунальні послуги.

Однак ситуація поступово змінюється на краще. Нині в центрі уваги партійних і радянських органів на місцях — підвищення добробуту багатодітних сімей. Наприклад, в Чернобаївському районі Черкаської області створено координаційну раду таких сімей, встановлений День матері як щорічне свято. Імена таких жінок заносяться на Дошку пошани. Колгоспи і радгоспи області надають їм відчутну матеріальну допомогу. Так, в колгоспі ім. Леніна при народженні третьої дитини сім'ї надається разова фінансова допомога в сумі 500 крб., четвертої — 600, п'ятої — 800, шостої — 1000, сьомої — 1500, восьмої — 2000 крб. Така ж відчутна допомога надається і в інших господарствах Черкаської області.

Важливою умовою дальшого підвищення добробуту сільських трудівників залишається заробітна плата. На Україні, де сільське населення нараховує 17,1 млн. чол.³¹, в першому кварталі 1989 р. заробітна плата в колгоспах в середньому дорівнювала 157 крб.³². Важливо підкреслити, що саме заробітна плата виступає провідним механізмом розподілу доходу, а відповідно і матеріальних благ і послуг. Дослідження засвідчили, що заробітна плата на селі без врахування оплати натурою в середньому складає 46,4 крб. на кожного члена сім'ї, що нижче середнього рівня по країні. Тому більшість опитуваних (67%), враховуючи всі джерела сімейного доходу, відзначили, що він залишається недостатнім і не може задовольнити їх потреби. Що стосується розподілу бюджету сім'ї, то за результатами анкетного опитування 14% сімей мають легковий автомобіль (4,4% планують придбати), 26,5 — мотоцикл чи моторолер (11%), 48% — чорно-білий телевізор (8%), 4,5% — кольоровий (9%), 5% — стереоапаратуру, 31% — радіоприймач, магнітофон (8%), кожна десята сім'я має музикальний інструмент (0,6%), кожна п'ята — меблевий гарнітур (19%), 4,4% — коштовні прикраси (4%), 9,6% — хутрові вироби (5%), 56% — холодильник (19%), 60% — пральну машину (31%), 18% — пилосос (25%), 25% — швейну машину (19%) та інші предмети домашнього побуту.

Орієнтація партійних і радянських органів на створення необхідних умов для забезпечення частини потреб сільського населення в громадських закладах побуту дозволяє значно скоротити витрати на домашню працю. Оцінюючи витрати часу і сил на розв'язання побутових проблем, більшість опитуваних відповіла, що багато часу йде на закупку продуктів харчування, догляд за дітьми, ремонт та впорядкування житла і т. д. Ось чому важливо активніше і ширше розвивати будівництво об'єктів соціально-побутового призначення.

³¹ О предварительных итогах Всесоюзной переписи населения 1989 г. по Украинской ССР. Сообщение Госкомстата УССР // Правда Украины.— 1989.— 7 мая.

³² Набирать обороты. Социально-экономическое развитие Украинской ССР в первом квартале 1989 г. Сообщение Госкомстата УССР // Правда Украины.— 1989.— 29 апр.

М. С. Горбачов на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС гостро поставив питання про те, щоб не допустити зневажливого ставлення до умов праці та побуту трудівників села. «Аграрна політика... повинна ставити в основу справжнє відродження села, щоб селянин і селянська праця зайняли гідне місце в суспільстві. Це не тільки найважливіше соціально-економічне завдання, але... і наш моральний обов'язок. Без докорінної зміни становища селянства в суспільстві не можна серйозно розраховувати на розв'язання виробничих завдань і продовольчої проблеми. Піклування про людину на селі — центральний пункт нашої нинішньої аграрної політики»³³.

Інша соціальна проблема — використання вільного часу. Соціологічні дослідження, зокрема в Черкаській області, засвідчили, що найбільш масовою формою дозвілля є культурні заходи, на які припадає в середньому понад половини обсягу вільного часу більшості груп населення. Врахування партійними організаціями культурних потреб сільського населення дозволило виробити цілий ряд заходів, спрямованих на розв'язання цієї проблеми.

Вельми перспективним починанням у справі удосконалення культури села є створення районних та сільських культурно-спортивних комплексів. Велику увагу цій перспективній справі надають партійні організації Черкаської області. В 1989 р. в містах і районних центрах діє 319 таких комплексів, в тому числі в сільській місцевості — 281. Візьмемо за приклад культурно-спортивний комплекс Коробівського сільського будинку культури Золотоніського району, що на Черкащині. Зараз на його базі діє 24 гуртки художньої самодіяльності і клубів за інтересами, які об'єднують понад 400 осіб, тобто кожного четвертого мешканця села. Коробівські культармійці своєчасно зрозуміли, що надійним фундаментом і важливою умовою дальшого розвитку культурно-освітнього процесу на селі є створення дитячих колективів художньої самодіяльності. Тут працює дитячий хор, в складі якого 60 чоловік, танцювальний гурток — 20 учасників, а дитячий духовний оркестр налічує 25 учнів місцевої школи. Зараз на базі культурно-спортивного комплексу працює 5 клубів за інтересами: «Подвиг», «Книголюб», «Моделювання», «Клубочок», «Господарка» і аматорське об'єднання «Квітникар». Всі вони налічують понад 100 чоловік. Успішна реалізація соціального потенціалу культурно-спортивного комплексу в значній мірі впливає на соціальний та культурний розвиток села Коробівки.

Другий приклад. У селі Худяки колгоспу «Маяк» Черкаського району багато років працює агіткультбригада. В її складі культпрацівники, вчителі, учні старших класів. Здебільшого вона працює в період весняно-польових робіт, восени. Разом з нею виїзять працівники торгівлі, громадського харчування та медпрацівники. Двічі на тиждень агіткультбригада знаходиться серед працівників полів і ферм. У переважній більшості сіл Черкаського району створені такі агіткультбригади, які очолюють директора будинків культури.

Докорінна перебудова керівництва економікою сільського господарства вимагає нових підходів щодо розвитку охорони здоров'я на селі. Сьогодні на Україні жителям села надається медична допомога в 45 обласних, 628 центральних районних і 1437 дільничих лікарнях, у 1401 сільській лікувальній амбулаторії, у 16,4 тис. фельдшерсько-акушерських пунктах і понад 3,5 профілакторіях при тваринницьких фермах колгоспів і радгоспів³⁴. В республіці велика увага приділяється зміцненню матеріально-технічної бази системи охорони здоров'я. В одинадцятій п'ятирічці планувалось будівництво і увід в експлуатацію 370 лі-

³³ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 березня 1989 р.— К., 1989.— С. 47.

³⁴ Романенко А. Е. Перспективы развития сельского здравоохранения // Советское здравоохранение.— 1988.— № 7.— С. 3.

кувальних амбулаторій, а фактично за рахунок нового будівництва і реконструкції приміщень введено 456 сільських лікувальних амбулаторій та 6,9 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів³⁵. В одинадцятій п'ятирічці колгоспи і радгоспи виділили на ці потреби 119 млн. крб. і побудували лікарень на 9,2 тис. місць і поліклінік на 20,5 тис. відвідувань. В цій п'ятирічці на аналогічні цілі планується використати 100 млн. крб.³⁶ В республіці розроблена комплексна програма «Здоров'я», спрямована на поліпшення медичного обслуговування та зниження захворюваності сільських жителів. Вона передбачає поліпшити умови праці 602 тис. чол. На будівництво оздоровчих установ системи Держагропрому* виділено 233,3 млн. крб. капвкладень³⁷. Партійними і радянськими органами вживаються відповідні заходи щодо будівництва об'єктів системи охорони здоров'я. Однак, незважаючи на це, їх матеріальна база вдосконалюється повільно. В республіці половина фельдшерських пунктів і понад 60% сільських лікувальних амбулаторій розташовані у пристосованих приміщеннях, понад 30% районних лікарень не мають центрального водопостачання і каналізації³⁸. У зв'язку з цим на березневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС відзначалось, що на селі смертність людей у працездатному віці на 20, а дитяча — на 50% вища, ніж у місті³⁹.

А для того, щоб уникнути цього, необхідно при розробці й реалізації планів на тринадцяту п'ятирічку виходити з необхідності створення єдиної системи медичного обслуговування⁴⁰.

Ще один важливий резерв соціально-культурного оновлення села партія бачить в розвитку тих населених пунктів, які у часи застою були віднесені до «неперспективних». Лише в Черкаській області кількість населених пунктів, віддалених від центральних садіб колгоспів і радгоспів, дорівнює 42% від загальної кількості і нараховує 118 тис. чол. (це кожний сьомий житель області). Відсутність належної уваги до цієї категорії сільського населення призвела до того, що тільки у 1987 р. з сіл області виїхало понад 26 тис. чоловік. Сьогодні в цих населених пунктах розгорнуто будівництво виробничих об'єктів, культурних установ, а також торгівлі та побуту.

Сфера турботи про людину охоплює не лише сільських трудівників, їх сім'ї, а й пенсіонерів, ветеранів війни та праці. В Черкаській області, наприклад, об'єктом постійної турботи з боку партійних і радянських органів стали самотні люди — пенсіонери, ветерани війни та праці. В області нараховується 429 тис. пенсіонерів, у тому числі 186 тис. — колгоспників. Практично кожен четвертий житель області — людина пенсійного віку. У 1988 р. понад 4 тис. самотніх пенсіонерів отримали допомогу від підшефних організацій в плані ремонту житла, забезпечення паливом, обробці присадибних ділянок і т. д. Для обслуговування інвалідів та учасників Великої Вітчизняної війни, удов загиблих воїнів, персональних пенсіонерів та самотніх ветеранів праці створені спеціальні магазини. В сільській місцевості для обслуговування таких осіб широко використовуються пересувні автолавки, які забезпечують жителів товарами за попередніми замовленнями.

На сесії Черкаського виконкому обласної Ради народних депутатів, що відбулася в червні 1988 р., було розглянуте питання про повне соціально-побутове обслуговування ветеранів війни та праці. На сесії була прийнята комплексна програма «Турбота», якою передбачається по-

³⁵ Там же.— С. 6.

³⁶ Там же.— С. 7.

* Мається на увазі Держагропром до його реорганізації.

³⁷ Романенко А. Е. Перспективи розвитку сільського здравоохранення.— С. 7.

³⁸ Там же.

³⁹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 15—16 березня 1989 р.— С. 70.

⁴⁰ Там же.— С. 149.

ширення створення відповідних будинків для ветеранів війни та праці в кожному населеному пункті, де є потреба. Нині функціонують вже 74 колгоспних будинків-інтернатів на 620 місць. Завершення в області створення намічених планами колгоспних будинків ветеранів праці дозволить розмістити найближчим часом в них практично всіх престарілих колгоспників, які потребують цього.

Останнім часом в республіці почали створювати фонди допомоги пенсіонерам. Наприклад, рада трудового колективу Лебединського ремонтно-транспортного підприємства схвалила рішення створити фонд разової допомоги пенсіонерам. Право на це мають трудівники, що безперервно працювали на підприємстві не менше 15 років. Трудовий стаж і визначає розмір разової допомоги. Першу ощадну книжку із внеском на суму 5 тис. крб. за рішенням колективу було вручено ветерану виробництва водію І. Г. Руденку, який мав стаж 29 років⁴¹. Варто зауважити, що аналогічні заходи, спрямовані на заохочення сумлінної праці, поширюються і в інших областях республіки.

Але справа, звичайно, не тільки в матеріальному заохоченні. Турбота про ветеранів — характерна ознака соціалістичної системи. Група депутатів-аграрників у кількості 417 чоловік звернулася із зверненням до З'їзду народних депутатів СРСР. В ньому підкреслюється: «...селянин досі живе гірше від городянина, навіть з урахуванням доходів від присадибної ділянки. Тривалість його життя коротша, ніж у міського жителя... Все у селі гірше: освіта, медицина, культура і побутове обслуговування»⁴². Далі у зверненні підкреслюється, щоб все кинути на благоустрій селянського життя і господарства, шляхів, шкіл, лікарень, усієї соціальної сфери⁴³.

Підсумовуючи здобутки та перспективи діяльності партійних і радянських органів, спрямовану на розв'язання складних проблем соціального перетворення села, важливо підкреслити спадкоємність революційних перетворень в умовах перебудови з ідейно-теоретичною скарбницею В. І. Леніна. Ще 2 лютого 1920 р. В. І. Ленін звернув увагу на те, «що організація промисловості на сучасній вищій технічній базі, на базі електрифікації, яка зв'яже місто і село... дасть можливість культурно піднести село, подолати навіть у найглухіших кутках відсталість, темноту...»⁴⁴ Отже В. І. Ленін простежував не лише залежність культурного будівництва від розв'язання політичних і економічних завдань створення нового суспільства, а й відзначав зворотний вплив культури на здійснення всієї програми соціалістичного будівництва. Зміст настанов В. І. Леніна покладений в основу політики КПРС по здійсненню соціального перетворення села. XXVII з'їзд КПРС, XIX Всесоюзна партійна конференція, березневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС визначили, що подальший економічний і культурний розвиток села неможливий без створення потужної матеріально-технічної бази, без правильного співвідношення колгоспно-кооперативної та особистої форми власності, без нових форм організації праці, без поліпшення соціальних умов життя сільських трудівників.

Одержано 05.12.88.

Раскрываются основные направления социально-культурного развития села в условиях перестройки. Подчеркивается особая важность этой работы для укрепления агропромышленного сектора республики.

⁴¹ Дудченко В. Фонд допомоги пенсіонерам // Сільські вісті.— 1989.— 18 трав.

⁴² Сільські вісті.— 1989.— 2 червня.

⁴³ Там же.

⁴⁴ Ленін В. І. Доповідь про роботу ВЦВК і Раднаркому на першій сесії ВЦВК VII скликання 2 лютого 1920 р. // Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 105.

До 120-річчя з дня народження В. І. Леніна

В. Г. Кремень (Москва)

Ідейно-теоретичні джерела і генезис поглядів В. І. Леніна на колективістську сутність соціалізму

На основі аналізу поглядів представників утопічного соціалізму, основоположників марксизму та перших кроків практичної діяльності по будівництву соціалізму розкриваються ідейно-теоретичні джерела та еволюція розуміння В. І. Леніним колективістської сутності соціалізму.

Здійснення політики перебудови неможливе без створення дійсно наукової концепції соціалізму. В зв'язку з цим особливий інтерес викликають ідеї В. І. Леніна про новий суспільний лад, який не лише діалектично розвинув погляди К. Маркса і Ф. Енгельса, а й поклав початок їх практичному здійсненню в складних історичних умовах. Динамічний розвиток суспільства вимагав від В. І. Леніна постійно звіряти свої теоретичні погляди і практичні кроки з досвідом, що складався, суттєво корегувати первісні задуми щодо соціалістичного розвитку суспільства.

До певної міри подібні завдання постали перед радянським суспільством в умовах перебудови, яка вимагає корегування багатьох поглядів на соціалізм, що панували десятиліттями, здійснення серйозних змін в усіх сферах суспільного життя. Важливо підкреслити, що перебудова передбачає відновлення ленінської концепції соціалізму. Все це значною мірою актуалізує значення ідейно-теоретичної спадщини В. І. Леніна з питань соціалістичного будівництва, його досвід керівництва практичним здійсненням планів соціалістичного будівництва, зокрема реалізації найважливішої основоположної риси соціалізму — утвердження його колективістської сутності.

Колективістська сутність нового суспільного ладу всебічно науково обгрунтована основоположниками марксизму-ленінізму. Колективність є характерною рисою соціалістичних суспільних відносин, яка відображає товариське співробітництво і взаємодопомогу рівноправних виробництв, об'єднаних суспільною власністю на засоби виробництва, єдністю цілей і інтересів. В найбільш загальному вигляді колективістські начала соціалізму можна представити як єдність праці, основаної на суспільній власності, відносин товариства і взаємодопомоги рівноправних власників для досягнення соціалістичних ідеалів, загальних для всіх трудящих цілей, колективістських форм спілкування у всіх сферах життєдіяльності, колективістської орієнтації особистості. При цьому слід підкреслити, що колективність ні в якій мірі не означає приниження, недооцінку індивідуальності, їх протиставлення, що мало місце в певній мірі в попередні періоди соціалістичного будівництва в нашій країні. Навпаки, колективність мусить створити умови для всебічного розвитку кожної індивідуальності, розкриття нею всіх своїх творчих потенцій і здібностей. В той же час слід зазначити, що соціалістична колективність неможлива без розвинутої індивідуальності. Усунення деформацій колективності, утвердження дійсно соціалістичної колективності в радянському суспільстві є одним з найважливіших завдань перебудови.

Звичайно, уявлення В. І. Леніна про соціалізм, його колективістську сутність склалися не в стороні від верстової дороги світового су-

спільного прогресу. Марксизм-ленінізм в цілому і ленінська концепція соціалізму зокрема в усіх своїх ідеях плоть від плоті є продовженням попереднього суспільного досвіду і інтелектуальної діяльності багатьох поколінь людей. Саме цим значною мірою обумовлені як великі досягнення цього суспільно-теоретичного вчення, так і помилки, які були властиві для теорії і практики соціалізму.

Безпосереднім теоретичним джерелом наукової концепції соціалізму, як відомо, стали ідеї трьох великих утопістів Сен-Сімона, Фур'є, Оуена. Патріархи утопічного соціалізму висунули і розробили чимало важливих ідей, що стали відправним матеріалом і первинною базою для наукового соціалізму К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна. Серед цих ідей — концепція колективістської сутності нового суспільного ладу.

Особливе місце в обґрунтуванні колективістської сутності майбутнього суспільства належить Р. Оуену. Він картає сучасну йому суспільну систему, побудовану на індивідуалізмі і конкуренції, які суперечать людській природі. На думку англійського утопіста, людина — не індивідуальність, а член великої єдності¹⁻². Він заперечує навіть принцип особистої зацікавленості, вбачаючи в ньому джерела усіх злиднів і недоліків людини. Р. Оуен робить висновок про те, що суспільне зло зростатиме, поки людина живе відокремлено від іншої³. А причину такого суспільного порядку він вбачає в існуванні приватної власності, яку розглядає як джерело ворожнечі, шахрайства, проституції, злиденності, злочинів.

В зв'язку з критикою Р. Оуеном індивідуалістичної системи являє інтерес його аналіз товарного обігу. Він бачить історичну доцільність грошової системи на певному етапі суспільного прогресу, яка розвиває заповзятливість людей. Однак, з іншого боку, вона розвиває в людині надмірне себелюбство, індивідуалізм, веде до несправедливого розподілу багатств між людьми, поглиблення антагонізму між ними. Вихід з існуючого становища Р. Оуен бачить у тому, щоб штучний вимір цінності — гроші — замінити природним, яким може бути лише людська праця. Тому цінність кожного товару він пропонує визначати годинами середньої людської праці, необхідними для його виготовлення. Цими ж одиницями передбачається визначати і заробітну плату, тобто цінність самої праці. Дані міркування Р. Оуена стали основою для організації ним мінових базарів, основний принцип роботи яких полягав у безпосередньому обміні продуктів між виробниками за їх трудовою оцінкою. В цілому в колективістському характері майбутнього суспільства англійський утопіст виділяє такі основні принципи, як загальна праця, спільність володіння і рівність в правах і обов'язках, співпадання приватних інтересів з суспільними. Основним осередком суспільства, його «молекулою» є невелика трудова община. На відміну від існуючої індивідуалістичної системи, де накопичення багатства в руках меншості було засобом експлуатації більшості, в общині утверджуються зовсім інші принципи, обумовлені прагненням не до накопичення, а до задоволення потреб її членів. При цьому Р. Оуен вважає, що загальний інтерес даватиме більше стимулів до праці, ніж приватний.

Схильність до колективізму Р. Оуен демонструє і при організації управління в майбутньому суспільстві. Його ідеал — це вільна федерація общин на основі самоуправління. Конституція «Нової гармонії» передбачала, що виконавча влада в ньому належатиме членам ради, що має обиратися на зборах. Центральна влада по мірі виховання всебічно розвинутої людини буде втрачати свої повноваження і після встановлення царства розуму і науки відпаде її остання функція — ведення війни. Велику роль у практичному перетворенні суспільства він надавав робітничим кооперативам і тред-юніонам. Р. Оуен закликав перетво-

¹⁻² Оуен Р. Избранные сочинения.— Т. II.— М.— Л., 1950.— С. 198.

³ Там же.— С. 174.

рити професійні робітничі спілки, що бурхливо розвивалися, у національні товариства, які мали взяти під свій контроль відповідні галузі виробництва. По суті мова йшла про перетворення професійних організацій у кооперативні, союз яких охопив би все виробництво в країні.

Ідея колективної організації виробництва і споживання характерна для соціальної системи Ш. Фур'є. Основним осередком його гармонійного суспільства стає асоціація чи фаланга, яка по суті є виробничо-споживчим товариством. Причому в асоціації відсутня система найманої праці. Однак Ш. Фур'є — противник рівності. На його думку, економічна рівність несумісна з свободою і тому він вважає можливим існування серед членів фаланги багатих і бідних. Це відповідає переконанню французького утопіста, що режиму гармонії чужі одноманітність і зрівняльність. Колективні засади визначають і споживання в фалангах, оскільки Ш. Фур'є рішуче виступає проти системи дрібних домашніх господарств. Однак споживання у нього не носить комуністичного характеру — житлові приміщення в цій структурі різної якості, а їжа, що виготовляється, має різну ціну. Фаланга не є ізольованою господарською одиницею. Тому, якщо між окремими членами однієї фаланги торгівля практично відсутня (крім купівлі-продажу акцій), то між фалангами вона здійснюється досить активно. При цьому не допускається приватна торгівля, вона є монополією асоціації.

В порівнянні з Р. Оуеном і Ш. Фур'є, погляди А. Сен-Сімона на устрій майбутнього суспільства були меншою мірою колективістськими. Він зберігає у своєму ідеальному суспільстві приватну власність, класи підприємців і робітників, підприємницький прибуток. Анархію капіталістичного виробництва А. Сен-Сімон намагається подолати без будь-яких змін його основ. Однак і цей видатний французький утопіст висунув ідею суспільного плану робіт, наявність якого найбільш відрізняє соціальну систему А. Сен-Сімона від капіталістичного ладу. На цій основі він навіть називає майбутній суспільний лад асоціацією. Однак буде справедливо підкреслити, що ця назва має умовний характер. Що стосується власності, то слід відзначити, що А. Сен-Сімон не вважає її вічною та незмінною. Він визнає необхідність пошуку такого способу організації власності, яка б забезпечувала найбільший ступінь добробуту і справжню свободу людини.

Ідея колективності майбутнього суспільного ладу висловлювалась також представниками російського утопічного соціалізму, зокрема О. І. Герценом. Характерною рисою їх уявлень було відведення ключової ролі селянській общині, якій властиві принципи колективізму. Селянська община в уявленні прихильників «російського соціалізму» стане осередком майбутнього державного устрою, що заснований на самоуправлінні, де буде обиратися адміністрація і діяти виборний суд.

Немає сумніву в тому, що розуміння видатними домарксистськими соціалістами ідеї колективності, як і їх погляди в цілому на перетворення суспільства, носили утопічний характер. Вони не тільки не могли правильно визначити шлях і суспільну силу, здатну забезпечити досягнення поставлених цілей, а й спрощено трактували сутність самої колективності. При цьому головним недоліком було те, що їх колективність носила формальний характер, тобто вона не ґрунтувалась на гармонійному співвідношенні загальних і індивідуальних інтересів, в ній був відсутній механізм, який мав стимулювати як зміцнення самої колективності, так і націленість її на здійснення швидкого, динамічного прогресивного розвитку. Тобто не було головного внутрішнього джерела розвитку суспільства.

Якісно новим етапом в розвитку суспільної думки став марксизм. Погляд К. Маркса і Ф. Енгельса на суспільний розвиток як на історичний процес з одного боку дозволив виявити об'єктивні тенденції прогресу людства, а з іншого — зберегти їх від спроб умоглядного конструювання в деталях майбутнього колективістського суспільства. Уявлення

про колективістський суспільний лад, що розповсюджувалися протягом кількох минулих століть, почали втрачати свою утопічну сутність. К. Маркс і Ф. Енгельс, за висловом В. І. Леніна, підійшли «до *майбутнього розвитку майбутнього комунізму*» так, як «природознавець поставив би питання про розвиток нового, скажемо, біологічного різновиду, коли ми знаємо, що він так-то виник і в такому-то певному напрямі видозмінюється»⁴⁻⁵.

В одній з рецензій Ф. Енгельса на I том «Капіталу» підкреслюється: «Ця книга дуже розчарує декого з читачів... дехто з читачів... може уявити собі, що з неї він тепер довідається, як же, власне, виглядатиме комуністичне тисячолітнє царство. Хто розраховував на цю приємність, той серйозно помилявся... Маркс... про те, що буде після соціального перевороту,.. говорить тільки в *найзагальніших рисах*»⁶.

Головним внеском основоположників марксизму в утвердження ідеї колективності в суспільстві є обґрунтування об'єктивної історичної необхідності встановлення суспільної власності на засоби виробництва. При цьому вони переконливо довели, що соціалістична колективність є історично закономірний продукт не низьких, а вищих форм економічного усупільнення, що розвиває капіталізм. К. Маркс визначив також історично і логічно перший крок економічної реалізації загальнонародної власності. Для нього вона полягала в налагодженні планомірної форми господарства, що передбачає організацію безпосередньо суспільного в народногосподарському масштабі виробництва, виникнення єдиної загальнонародної кооперації праці. Відомо, що К. Маркс розкрив колективістське суспільство в першу чергу як «союз вільних людей, що працюють спільними засобами виробництва і планомірно... витрачають свої індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу»⁷. Разом з тим ряд висловлювань К. Маркса свідчить про те, що йому чуже догматичне, одномірне бачення єдиного економічного центру суспільства. Про це свідчить, зокрема, виділення ним в майбутньому суспільстві «головного підприємця»⁸, що, природно, має передбачати наявність «неголовних підприємців», якими можуть виступати різні ланки економіки, що мають певну господарську самостійність.

Колективістський характер має також мета, яку визначив К. Маркс, соціалістичного виробництва. Вона полягає у визначенні майбутнього суспільства як «більш високої суспільної форми, основним принципом якої є повний і вільний розвиток кожного індивідуума»⁹. Отже, цілком очевидно простежується логічний взаємозв'язок способу виробництва і його мети. Лише система безпосередньо усупільненого, планомірно організованого виробництва складає обов'язкову соціально-економічну передумову перетворення самих результатів праці на користь самих його учасників. Відзначимо при цьому, що К. Маркс ні в якій мірі не розглядав розвиток людини лише як розвиток споживача. Він розглядав його як обов'язковий атрибут самого процесу суспільного виробництва, бачив в асоційованих трудящих мету і самоціль суспільного виробничого процесу.

На зростання тенденцій колективності звертав увагу К. Маркс і при формулюванні закону розподілу по праці в майбутньому суспільстві. В «Капіталі» він показав, що вже при капіталізмі дійсним виробничим робітником виступає не окремий індивід, а «сукупний працівник підприємства», і що випуск споживчих вартостей і трудвитрати на них залежать від останнього. Ця тенденція поглиблюється на першій фазі кому-

⁴⁻⁵ Ленін В. І. Держава і революція // Повне зібр. творів.— Т. 33.— С. 81.

⁶ Енгельс Ф. Рецензія на перший том «Капіталу» К. Маркса... // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.— Т. 16.— С. 214.

⁷ Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 23.— С. 86.

⁸ Маркс К. Злиденність філософії // Там же.— Т. 4.— С. 149.

⁹ Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 23.— С. 562.

нізму, коли вже можна говорити про розповсюдження дії закону розподілу по праці і розвиток госпрозрахункових відносин в суспільстві.

Більш детальну характеристику колективістської сутності майбутнього суспільства К. Маркс дає в «Критиці Готської програми». Він прямо підкреслює, що в цьому суспільстві «речові умови виробництва становитимуть колективну власність самих робітників»¹⁰. Глибоко дослідницька робота, здійснена К. Марксом, дозволила йому дати розгорнуту характеристику основних рис комуністичного суспільства на нижчій (соціалізм) і вищій (комунізм) фазах. І тут важливо підкреслити, що дві фази розвитку комуністичного суспільства відрізняються ступенем колективності суспільно-виробничого організму та способом розподілу предметів особистого споживання¹¹.

Уявлення про колективістську сутність майбутнього суспільного устрою проявились і в поглядах К. Маркса і Ф. Енгельса на кооперацію. Вивчаючи досвід пролетарських кооперативних товариств, вони звернули увагу на значення кооперативних об'єднань для згуртування пролетаріату, його класової самосвідомості. Разом з тим К. Маркс однозначно стверджував, що кооперативна система ніколи не зможе сама по собі перетворити капіталістичне суспільство¹². Важливу роль у перетворенні суспільства на соціалістичних засадах кооперація може відіграти лише за умови завоювання пролетаріатом політичної влади.

В зв'язку з цим безумовний інтерес являє також висловлювання Ф. Енгельса, який, розглядаючи питання про місце кооперації в системі держави і суспільства, писав, що «при переході до повного комуністичного господарства нам доведеться в широких розмірах застосовувати як проміжну ланку кооперативне виробництво, — у цьому Маркс і я ніколи не сумнівались. Але справу треба поставити так, щоб суспільство — отже, на перший час держава — зберегло за собою власність на засоби виробництва і, таким чином, окремі інтереси кооперативного товариства не могли взяти гору над інтересами всього суспільства в цілому»¹³.

Слід зауважити, що К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали особливу роль кооперації на селі. Сільськогосподарське виробництво при соціалізмі, на їх думку, буде представлено у вигляді великих кооперативних підприємств, що використовують усі переваги великого виробництва, досягнення науки і техніки. «Наше завдання щодо дрібних селян, — стверджував Ф. Енгельс, — полягає насамперед у тому, щоб їх приватне виробництво, їх власність перевести у товариську, але не насильно, а з допомогою прикладу, пропонуючи для цього громадську допомогу»¹⁴. Отже, Ф. Енгельс передбачав небезпечність насильницьких дій щодо селянства, а тому вимагав від пролетарської держави проведення обережної політики на селі, застерігав від насильницької експропріації середніх і великих селянських господарств. Ф. Енгельс вважав, що «економічний розвиток наставить на розум і ці «уперті голови», і середне і велике селянство зрозуміє «переваги кооперативного великого господарства»¹⁵.

Важливо наголосити, що К. Маркс і Ф. Енгельс поширювали колективістські засади на трактування усіх сфер суспільного життя соціального устрою — економіку, політику, ідеологію. Про це, зокрема, свідчать їхні погляди на державу в майбутньому суспільстві. Аналіз досвіду Паризької комуни дозволив К. Марксу і Ф. Енгельсу зробити висновок про те, що «робітничий клас не може просто оволодіти готовою держав-

¹⁰ Маркс К. Критика Готської програми // Там же.— Т. 19.— С. 22.

¹¹ Маркс К. Капітал // Там же.— Т. 23.— С. 86—87.

¹² Маркс К. Інструкція делегатам тимчасової центральної ради // Там же.— Т. 16.— С. 194.

¹³ Енгельс Ф. Августу Бебелю // Там же.— Т. 36.— С. 340.

¹⁴ Енгельс Ф. Селянське питання у Франції і Німеччині // Там же.— Т. 22.— С. 491.

¹⁵ Енгельс Ф. Там же.— С. 495—496.

ною машиною і пустити її в хід для своїх власних цілей»¹⁶. Вони наголосили на необхідності надання пролетарській державі особливого характеру, утвердження її нового типу. Значення Паризької комуни, на думку основоположників марксизму, полягало у тому, що вона поклала початок створенню принципово нової, соціалістичної демократії, протиставила колективізм як принцип функціонування влади індивідуалізму і елітарності.

Особлива роль в розвитку поглядів на соціалізм належить В. І. Леніну. І не лише тому, що його геній, який успадкував увесь позитивний досвід багатовікових шукань людства, дозволив значно поглибити розуміння сутності соціалізму на основі світового суспільного прогресу наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., а й тому, що йому довелося здійснювати керівництво практичною діяльністю багатомільйонних мас по переходу до нового суспільного ладу. Остання обставина об'єктивно поставила перед ним завдання апробації концепції соціалізму на практиці, аналізу істинності різних її аспектів, подальшого розвитку на цій основі теоретичних поглядів і динамічного застосування нових теоретичних здобутків у практичному житті.

Роки, коли В. І. Ленін очолював керівництво Радянської держави, відзначалися як ніколи стрімким перебігом подій, теоретичним аналізом ситуації, що виникала, виробленням на цій основі нових ідей у поєднанні з їх оперативним втіленням в життя. Ці обставини обумовили швидкий розвиток поглядів В. І. Леніна на соціалізм, а також їх суттєву відмінність на різних етапах діяльності партії. Можна, мабуть, говорити про два основні типи розуміння сутності соціалістичного устрою В. І. Леніним. Один з них був більшою мірою пов'язаний з традиційними марксистськими уявленнями і втілювався певним чином у політиці воєнного комунізму. Інший виник на основі ленінського аналізу досвіду суспільних перетворень в перший період після Жовтня 1917 р. і був матеріалізований в новій економічній політиці. Відмінності між двома типами поглядів на соціалізм суттєві. Ці відмінності виявляються, зокрема, в розумінні сутності колективістських засад нового суспільного ладу.

Спираючись на вчення основоположників марксизму, В. І. Ленін ще у дожовтневий період висловлював ідею про те, що соціалізм не лише ліквідує приватну власність, а й ліквідує товарне виробництво і обмін. Планомірний розвиток економіки, на його думку, несумісний з законом вартості, що діє стихійно. Показовим у цьому плані є висловлювання В. І. Леніна про те, що «для організації великого виробництва без підприємців потрібне... знищення товарної організації суспільного господарства і заміна її організацією общинною, комуністичною, коли б регулятором виробництва був не ринок, як тепер, а самі виробники, сама громада робітників, коли б засоби виробництва належали не приватним особам, а всьому суспільству»¹⁷.

Перемога Жовтневої революції висунула на перший план практичні питання переходу від капіталізму до соціалізму. Відповідно до поглядів В. І. Леніна цей перехід мав базуватися на націоналізації великої промисловості, банків, транспорту, землі, великих підприємств оптової та роздрібною торгівлі і створенні на цій основі суспільної власності. Однак, як відомо, суспільний розвиток ніколи не відбувається у, так би мовити, стерильних умовах, а тим більше їх не існувало в період великих революційних перетворень. Під час націоналізації утворилося таке становище, коли довелося суттєво розширити коло націоналізованих підприємств. До нього увійшли також і багато таких, які вели торгівлю продовольчими товарами, що було обумовлено значним загостренням продовольчої потреби. За таких обставин уряд був змушений

¹⁶ Маркс К. Громадянська війна у Франції // Там же.— Т. 17.— С. 330.

¹⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне зібр. творів.— Т. 1.— С. 236.

докласти зусиль, як писав В. І. Ленін, до «налагодження надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин, які охоплюють планомірне виробництво і розподіл продуктів, необхідних для існування десятків мільйонів людей»¹⁸.

В тих умовах В. І. Ленін вже ясно бачив необхідність налагодження товарообміну між містом і селом, розглядаючи його, зокрема, як єдино можливу економічну форму союзу робітничого класу і селянства. Однак важливо зауважити, що товарні відносини він розглядав як вимушене і тимчасове явище і висловлював думку про необхідність їх згортання в міру розвитку соціалістичної власності і зміцнення планомірного регулювання народного господарства.

З метою організації стійкого товарообміну між робітничим класом і селянством В. І. Ленін пропонував створити споживчо-виробничі комітети постачання та збуту (постачзбутками) при Радах робітничих, селянських і солдатських депутатів і такі ж волосні союзи. Функції нових організацій полягали у здійсненні планомірної заготівлі сільськогосподарської продукції за твердими державними цінами (в першу чергу хліба, на який вводилась монополія), постачанні робітників сільськогосподарськими продуктами, а селян — промисловими товарами, забезпеченні відповідного рівня цін на ринку, боротьбі зі спекуляцією. При цьому він навіть припускав можливість примусового об'єднання усього населення в ці організації. «Не скасовуючи (тимчасово) грошей і не забороняючи окремих угод купівлі-продажу окремими сім'ями, ми повинні насамперед зробити обов'язковим, за законом, проведення всіх таких угод через споживчо-виробничі комуни», — писав В. І. Ленін¹⁹.

Однак здійснити це не вдалося. Поширення голоду в країні призвело до небаченої спекуляції та зривів реалізації продовольства за твердими цінами. Це в свою чергу поглиблювало кризу. З початком інтервенції та громадянської війни вбачався один вихід із становища: проведення повної централізації економіки. Це в свою чергу призвело до введення продрозверстки. Вживались заходи, спрямовані на скасування не лише приватної торгівлі, а й торгівлі взагалі. Розширювалась галузь безгрошових розрахунків, йшла підготовка до скасування грошей, оформлювався єдиний централізований державний розподільний апарат. Згодом В. І. Ленін писав, що в той період в централізації передбачався «безпосередній перехід старої російської економіки до державного виробництва і розподілу на комуністичних началах»²⁰. Однак продрозверстку він і тоді оцінював як вимушену міру, форму воєнно-політичного союзу пролетаріату з селянством, викликану надзвичайними умовами.

Про істинність такої оцінки свідчить подальша доля продрозверстки. Після завершення громадянської війни, тобто коли зникли надзвичайні умови, селянство, яке досі мирилося з нею, почало активно виявляти невдоволення відносинами, що існували. Дуже швидко ступінь невдоволення став небезпечним для існування самої системи пролетарської влади. В той період В. І. Ленін з притаманною йому особливістю відчувати зміни обстановки і робити відповідні висновки відзначає, що правильною політикою пролетаріату, який здійснює свою диктатуру в дрібноселянській країні, є обмін хліба на продукти промисловості, необхідні селянинові. Тільки така продовольча політика здатна зміцнити основи соціалізму і привести до його повної перемоги²¹. Так починався перехід до нової економічної політики, всебічне обґрунтування

¹⁸ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Там же.—Т. 36.—С. 161.

¹⁹ Ленін В. І. Чорновий начерк проекту програми // Там же.—С. 71.

²⁰ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт // Там же.—Т. 44.—С. 148.

²¹ Ленін В. І. Про продовольчий податок // Там же.—Т. 43.—С. 201.

і здійснення якої було величезною заслугою В. І. Леніна. Формувався новий погляд на соціалізм.

Найбільш повне теоретичне обґрунтування ленінська концепція соціалізму отримала в останніх статтях В. І. Леніна «Сторінки з щоденника», «Краще менше, та краще», «Про кооперацію», «Лист до з'їзду» та в інших працях, які були написані в період з грудня 1922 р. до березня 1923 р. Характеризуючи їх зміст, М. І. Бухарін у 1929 р. підкреслював, що «вони являють собою органічні частини одного великого цілого, одного великого плану ленінської стратегії і тактики, плану, розвинутого на основі цілком визначеної перспективи»²². Ці статті в діалектичній єдності з попередніми працями В. І. Леніна становили план побудови колективістського за своєю сутністю суспільства, окреслювали практичні кроки політико-організаційного характеру. Більше того — аналіз останніх статей В. І. Леніна свідчить про те, що він чітко бачив ті небезпеки та загрози, що тільки народжувалися в той період, але які мали в майбутньому зрости до загрозливих для соціалізму масштабів. Горезвісними стали такі антиколективістські явища, як бюрократизм і безконтрольна особиста влада, що прямо підмінювали колективний характер політичної влади індивідуалістським способом керівництва суспільством.

В працях В. І. Леніна останнього періоду викладена реалістична програма будівництва соціалізму, яку він визначав як «докорінну зміну всієї точки зору нашої на соціалізм»²³. Ключова ідея його концепції, яка покладена в основу усього плану побудови нового суспільства, пронизує усі його складові, служить своєрідною методологічною відправною усіх практичних дій. Її основний зміст полягає у тому, що треба будувати «не на ентузіазмі безпосередньо, а з допомогою ентузіазму, народженого великою революцією, на особистому інтересі, на особистій заінтересованості, на господарському розрахунку»²⁴. Ця ленінська думка багато років не лише ігнорувалася на практиці, а й до останнього часу і усвідомлювалася часто-густо вузькопрогматично. В поняття інтересу покладалася лише його матеріальний аспект, розмежовувався особистий і колективний інтерес.

Ядром нової концепції побудови соціалізму стала ідея кооперації. В. І. Ленін не раз відзначав, що лад соціалізму буде являти собою «лад цивілізованих кооператорів»²⁵. При цьому ідея кооперації зазнала в уявленні В. І. Леніна суттєвих змін і набула дальшого розвитку. Для періоду воєнного комунізму був властивий погляд на сільську кооперацію передусім як на пережиток буржуазного суспільства, а робітнича кооперація розумілась в першу чергу як загальнодержавна організація виробництва чи, за висловом В. І. Леніна, як «єдиний всенародний кооператив»²⁶. Але вже у 1921 р. він висловлює тверде переконання, що шлях до соціалізму пролягає через кооперацію, але не у вигляді загальнодержавної організації. Визначення кооперації як різновиду капіталістичного підприємства, одну з перехідних до соціалізму форм передбачало її оцінку як одного з засобів нової економічної політики. Розуміння кооперації як кінцевої мети соціалістичного будівництва робило вже неп засобом досягнення цієї мети. Ось чому В. І. Ленін наголошував, щоб перейти до соціалізму, потрібно «досягти через неп участі в кооперації поголовно всього населення»²⁷. І ще один ленінський

²² Бухарин Н. И. Политическое завещание Ленина. Доклад на траурном заседании, посвященном пятилетию со дня смерти Ленина // Коммунист.— 1988.— № 2.— С. 93.

²³ Ленін В. І. Про кооперацію // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 357.

²⁴ Ленін В. І. До четвертих роковин Жовтневої революції // Там же.— Т. 44.— С. 143.

²⁵ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 352—353, 355.

²⁶ Ленін В. І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там же.— Т. 36.— С. 153.

²⁷ Ленін В. І. Про кооперацію // Там же.— Т. 45.— С. 354.

вислів з цього приводу: «Не кооперацію треба пристосовувати до *непу*, а *неп* до кооперації»²⁸. З цих положень випливає висновок: якщо нова економічна політика з побудовою соціалізму виснажує свої потенції, то кооперація стає невід'ємною частиною економіки нового ладу.

Варто підкреслити, що теоретичні погляди В. І. Леніна щодо кооперації швидко знаходили своє відображення в політичних документах того часу і в основному послідовно здійснювалися на практиці. Основні принципи організації кооперації були достатньо повно представлені в декреті Раднаркому від 17 травня 1921 р. і в постанові ІХ Всеросійського з'їзду Рад від 28 грудня 1921 р. «Про сільськогосподарську кооперацію»²⁹. Важливою рисою ленінського розуміння колективності стало визнання ідеї госпрозрахунку, що ставило відносини в трудових колективах, між ними, а також колективу з державою на міцний економічний фундамент. Госпрозрахунок дозволяв використовувати в цілях прискореного соціально-економічного прогресу усю гаму інтересів, що мали місце в суспільстві, — як особистих, так і колективних. При цьому важливо звернути увагу на дві обставини, що впливають з ленінської концепції госпрозрахунку. Перша з них полягає у тому, що В. І. Ленін бачив причину переведення державних підприємств на госпрозрахунок в потребі самої соціалістичної економіки, в необхідності створення особистої матеріальної зацікавленості трудящих в кінцевих результатах праці, в забезпеченні потрібних темпів суспільного розвитку.

У цьому відношенні заслуговує на підвищену увагу кваліфікація В. І. Леніном беззбитковості та прибутковості державних підприємств як захист інтересів робітничого класу³⁰. І друга обставина. Переведення державних підприємств на госпрозрахунок В. І. Ленін не розглядав як перешкоду в здійсненні централізованого керівництва народним господарством. Разом з тим він підкреслював необхідність зміни методів планового керівництва таким чином, щоб підвищити значення економічних способів і форм господарського управління. Слід відзначити, що ці положення були закріплені в політичних документах того періоду. В рішеннях XII з'їзду РКП(б), зокрема, підкреслювалося: «Оскільки держава залишається не тільки власником, а й господарюючим суб'єктом у відношенні до більшості продуктивних сил промисловості й транспорту та у відношенні до кредитних коштів, остільки планове начало при *непі* щодо обсягу мало чим відрізняється від планового начала в епоху воєнного комунізму. Але воно найрадикальніше відрізняється щодо методів. Главкократичне адміністрування замінюється господарським маневруванням». (Підкреслено автором — В. К.)³¹.

Такий підхід до господарського будівництва дозволяв значно підвищити виробничу активність робітничого класу, виховувати у трудових колективах відповідальність за результати роботи, формувати в людях почуття господаря країни, залучати їх до управління виробництвом. Широко відоме висловлювання В. І. Леніна про профспілки як школи комунізму. А в зв'язку з переведенням державних підприємств на госпрозрахунок він ставив також завдання, щоб профспілки стали «школою управління соціалістичною промисловістю (а потім поступово і землеробством) для всієї маси робітників, а потім і для всіх трудящих»³². Ці ленінські слова свідчать про те, що В. І. Ленін передбачав поширення принципу госпрозрахунку і на сільськогосподарське виробницт-

²⁸ Ленін В. І. Лист В. О. Тихомирову і доручення секретареві // Там же.— Т. 54.— С. 195.

²⁹ Див.: Лайковський В. Ленинские идеи о кооперации и их реализация на селе // Партийная жизнь.— 1988.— № 11.— С. 47—48.

³⁰ Ленін В. І. Плани тез «Про роль і завдання профспілок в умовах нової економічної політики» // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 478.

³¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979.— Т. 2.— С. 398.

³² Ленін В. І. Проект тез про роль і завдання профспілок // Повне збір. творів.— Т. 44.— С. 331.

во. При цьому, мабуть, йшлося б про колективні суб'єкти господарювання, створені добровільно на основі всебічного врахування корінних інтересів селянства.

В. І. Ленін розвиває погляди К. Маркса і Ф. Енгельса щодо планомірності функціонування соціалізму як однієї з характерних рис його колективістської сутності. Ще у 1900 р. він таким чином визначив поняття планомірності: «Постійна, свідомо підтримувана пропорціональність, дійсно, означала б планомірність»³³. При цьому В. І. Ленін виходив з тієї ж методологічної посилки, що і основоположники марксизму, а саме — розглядав суспільство як систему, всі складові частини якої взаємозв'язані та взаємообумовлені. Ця обставина означає, що без дотримання певних пропорцій, без узгодження різних частин такого соціального організму, як суспільство, неможливий не тільки його динамічний розвиток, а й просто нормальне функціонування. Це стосується усіх сфер суспільного життя і, в першу чергу, виробництва.

Також важливим є і визначення В. І. Леніном мети суспільного виробництва. Він, наприклад, не погодився з трактуванням Г. В. Плеханова, що було викладено у другому проекті програми РСДРП і зводилося лише до задоволення потреб як усього суспільства, так і його окремих членів. «Цього, — відзначав В. І. Ленін, — мало. Отаку організацію, може, ще й трести дадуть. Виразніше було б сказати «за рахунок *усього* суспільства» (бо це включає і планомірність і вказує на спрямовувача планомірності), і не тільки для задоволення потреб членів, а для забезпечення *повного* добробуту і вільного *всебічного* розвитку *всіх* членів суспільства»³⁴. З цього зауваження випливають, як мінімум, два висновки. Перший полягає у тому, що В. І. Ленін серед ключових рис планомірності вбачав наявність загальної мети, яка б обумовлювалася соціалістичною власністю на засоби виробництва, а в кінцевому рахунку і спільністю цілей та інтересів усіх членів соціалістичного суспільства. І другий висновок. Формулювання загальної мети соціалістичного виробництва доповнює розуміння думки В. І. Леніна про характер соціалістичної колективності, в першу чергу про співвідношення колективного та індивідуального аспектів. Ним цілком очевидно висловлена думка про зміст колективного як способу задоволення індивідуальних потреб людини, але таких потреб, які найбільшою мірою сприяють всебічному гармонійному розвитку особистості.

Вбачається важливим повернути увагу читачів ще до однієї лєнінської думки, що також дозволяє розкрити сутність соціалізму. Напередодні Великої Жовтневої соціалістичної революції В. І. Ленін відзначав хибність «уявлення, ніби соціалізм є щось мертво, застигле, раз назавжди дане, тоді як насправді *тільки* з соціалізму почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного і особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі *більшості* населення, а далі *всього* населення»³⁵. Ці висловлювання переконливо засвідчують, якого значення надавав В. І. Ленін нерозривному зв'язку докорінних рис кожної суспільної системи з напрямом її розвитку. Дійсно, саме в розвитку найбільш повно виявляється сутність будь-якої системи відносин, у тому числі і колективістських відносин соціалістичного суспільства.

Разом з тим аналіз розвитку нашої країни дозволяє зробити висновок про недостатню увагу саме до питань розвитку, тобто до законів саморозвитку системи суспільних відносин. В діяльності керівництва партією і країною акцент переважно робився на досягнення лише намічених рубежів, сконструйованого ідеалу. При цьому з поля зору випадали внутрішні джерела прогресу, здатність системи суспільних відно-

³³ Ленін В. І. Некритична критика // Там же.— Т. 3.— С. 586.

³⁴ Ленін В. І. Зауваження на другий проект програми Плеханова // Там же.— Т. 6.— С. 218.

³⁵ Ленін В. І. Держава і революція // Там же.— Т. 33.— С. 95.

син до самооновлення, що адекватне умовам життя суспільства. Можна припустити, що в марксизмі до останнього часу, на відміну від думки його основоположників, соціалізм переважно розглядався як певний стан суспільства, на досягнення якого слід спрямувати всі зусилля партії і народу. В той же час вбачається, що під соціалізмом слід розглядати передусім спосіб розвитку суспільства, якому властиві певні риси та принципи. Адже якогось тривалого стійкого стану суспільства не може бути. Сучасний світ своєю сутністю переконливо засвідчує діалектичний стан суспільства, що знаходиться в постійному розвитку. І власне рівень цього динамічного розвитку визначає в кінцевому рахунку перевагу однієї чи іншої суспільної системи. Довгий час саме цю обставину ми недооцінювали у своїй практичній діяльності, і сьогодні розплачуємося за це не лише відставанням по багатьох позиціях від найбільш розвинутих країн світу, а й суттєвим зниженням авторитету соціалізму, марксистсько-ленінської теорії та комуністичного руху в світі.

Аналіз свідчить, що вчення В. І. Леніна про новий суспільний лад спирається на все багатство соціалістичних ідей, висловлених як основоположниками марксизму, так і їх попередниками, в тому числі соціалістами-утопістами. Це стосується таких фундаментальних уявлень про соціалізм, як суспільна власність на засоби виробництва, яка створює економічну основу колективності соціалізму, про кооперацію. В. І. Ленін з урахуванням умов ХХ ст. і специфічної обстановки Росії всебічно науково обгрунтував необхідність і доцільність втілення ідеї кооперації в життя.

Теза про необхідність планомірного ведення господарства як обов'язкової умови колективності бере початок з вчення Сен-Сімона про нове суспільство. Важливою заслугою В. І. Леніна є розробка питання про методи такого планування в умовах впровадження товарно-грошових відносин. Ідея колективного характеру влади в соціалістичному суспільстві також має історичні корені. В. І. Ленін, продовжуючи справу К. Маркса і Ф. Енгельса, науково обгрунтував всю сукупність позитивних соціалістичних ідей і створив на цій основі теоретичний фундамент соціалізму.

Слід зазначити також, що погляди самого В. І. Леніна на соціалістичне суспільство постійно збагачувались, розвивались, змінювались. Генезис був характерний для всього його вчення. Особливо значної зміни зазнали уявлення В. І. Леніна про колективістську сутність соціалізму, вони змінювались в міру їх практичного здійснення. Значну роль тут відігравала і та обставина, що будівництво соціалізму велося в умовах не досить високого соціально-економічного і культурного рівня розвитку країни. Цілісний аналіз цієї проблеми дозволяє визначити два основних типи моделі суспільної сутності соціалізму. Для першого типу властивий погляд на такий устрій соціалістичного суспільства, яке позбавлене стабільних внутрішніх джерел розвитку. Колективність тут має певною мірою формальний характер. Вона ґрунтується не на природному інтересі індивідів, а на другорядних залежностях чи навіть на примусі. Другий тип передбачає в соціалізмі органічну систему, здатну до саморухомості, саморозвитку та самооновлення, що заснована на гармонійному співвідношенні інтересів особистості, колективу і суспільства.

Історичний екскурс в минуле соціалістичної думки дозволяє зробити висновок, що в більш чи менш явній формі названі два типи поглядів проголошувались протягом кількох століть. Ключове завдання перебудови полягає в тому, щоб затвердити в суспільстві відносини справжньої колективності, в якому б гармонійно поєднувалися інтереси індивіда і колективу, де кожна людина мала б сприятливі умови для свого всебічного розвитку і максимальну можливість для вільної реалізації своїх можливостей в суспільно-корисній праці.

Одержано 12.09.89.

На основе анализа взглядов представителей утопического социализма, основоположников марксизма и первых шагов практической деятельности по строительству социализма раскрываются идейно-теоретические источники и эволюция понимания В. И. Лениным коллективистской сущности социализма.

* * *

✓ А. М. Носков (Москва)

Радянсько-фінляндська війна 1939—1940 рр.

У статті на основі архівних джерел та іноземної літератури показано причини виникнення радянсько-фінляндської війни, цілі сторін, хід розвитку конфлікту і його вплив на міжнародне становище в Європі.

Наприкінці 30-х років у зв'язку з наростанням агресивних дій фашистської Німеччини, яка розв'язала другу світову війну, міжнародна обстановка, особливо в Європі, значно ускладнилася. За таких умов Фінляндія, яка займала важливе стратегічне положення в Прибалтійському регіоні, почала привертати пильну увагу керівництва фашистського рейху. В свою чергу, стало очевидним, що правлячі кола північного сусіда нашої країни, виношуючи плани створення «Фінляндії до Уралу», взяли курс на зближення з Німеччиною. «Тінь Гітлера», за образним висловом У. К. Кекконена, поширювалася і на Фінляндію¹.

Все це викликало занепокоєння радянського керівництва за безпеку північних кордонів СРСР. Безумовно, сама по собі Фінляндія не становила значної небезпеки для Радянського Союзу. Однак історичний досвід свідчив про те, що її збройні сили і, особливо, спільний кордон з СРСР довжиною 1400 км (1/3 всього західного кордону нашої країни) за певних умов могли бути використані в антирадянських цілях однією з великих держав або ворожою коаліцією. Причому особлива небезпека виникла для найбільшого політичного і військово-економічного центру країни — Ленінграда: сухопутний кордон проходив від нього на відстані артилерійського пострілу, а підходи з боку моря були недостатньо захищені.

Таку невиправдану близькість міста до кордону визнавали й члени уряду Фінляндії, в тому числі маршал Г. Маннергейм. «Коли Выборзький округ ще в 1811 р. був приєднаний царським урядом до Фінляндії,— писав він у мемуарах,— то багато хто дотримувався тієї точки зору, що кордон пролягає дуже близько до міста на Неві. Цієї думки дотримувався державний секретар граф Ребіндер, а також мій прадід державний радник К. Є. Маннергейм»².

Навесні 1938 р., коли Німеччина силою приєднала до себе Австрію, Радянський уряд звернувся до Фінляндії з пропозицією розпочати переговори про вжиття заходів, які б забезпечили безпеку північно-західних кордонів СРСР. Однак у Фінляндії не виявили інтересу до встановлення добросусідських відносин з СРСР. Навпаки, народний комісар закордонних справ СРСР М. М. Литвинов був змушений привернути увагу посланника Фінляндії в Москві Ір'є-Коскінена до того, що «в жодній країні преса не веде так систематично ворожої нам кампа-

¹ Кекконен У. К. Дружба и добрососедство.— М., 1987.— С. 38.

² Маннергейм Г. Erinnerungen.— Zürich und Freiburg, 1952.— S. 326—327.

нії, як у Фінляндії. У жодній сусідній країні не ведеться така відкрита пропаганда за напад на СРСР і відторгнення його території, як у Фінляндії»³. До того ж історичний досвід свідчив про те, що німецькі мілітаристи вже використовували в 1918 р. територію Фінляндії в антирадянських цілях.

Тим часом загроза виникнення нової світової війни швидко наростала. Генеральний штаб РСЧА і командування ЛВО, як показує аналіз документів, і після підписання радянсько-німецького договору 1939 р. продовжували вважати фашистську Німеччину основним противником, особливо після виходу вермахту внаслідок завершення польської кампанії до західних кордонів СРСР. Спроби ж Радянського уряду знайти шляхи розв'язання проблеми забезпечення спільно з Фінляндією безпеки Ленінграда, як і раніше, не зустрічали в Хельсінкі підтримки. В ході переговорів представники нашої країни висували різні варіанти урегулювання згаданого питання — укладення між обома країнами договору про взаємну допомогу в обороні Фінської затоки, прийняття Фінляндією зобов'язання чинити опір агресії Німеччини, перенесення на 70 км кордону від Ленінграда, обмін територіями, створення на півострові Ханко або на сусідніх з ним островах радянської військової бази, обопільне роззброєння укріплених районів на кордоні тощо. Однак фінська сторона не виявляла зацікавленості в пошуку компромісних рішень.

Тому радянське керівництво вже в середині 1939 р. не виключало можливості зриву переговорів і воєнного зіткнення з Фінляндією. Наприкінці червня 1939 р. генералу К. О. Мерецькову було доручено скласти докладну записку про вжиття необхідних заходів на випадок нападу з території Фінляндії. З цією метою рекомендувалося «контрудар здійснити в максимально стислі строки»⁴.

Щоб підкреслити велику заінтересованість радянського керівництва в забезпеченні безпеки Ленінграда, 12 жовтня 1939 р. у переговорах з фінляндською делегацією, очолюваною Ю. Паасікві — посланником у Швеції, взяли участь Генеральний секретар ЦК ВКП(б) Й. В. Сталін і Голова Ради Народних Комісарів, народний комісар закордонних справ В. М. Молотов. За надзвичайно важливу для оборони Ленінграда прикордонну смугу Радянський уряд погоджувався віддати Фінляндії вдвічі більшу територію в Карелії.

Характерно, що переговори, хоч вони й мали суто конфіденціальний характер, проходили в обстановці прямого втручання західних держав і прихованого — фашистської Німеччини⁵. Міністр закордонних справ Фінляндії Е. Еркко регулярно інформував про їх хід німецького посланника в Хельсінкі В. Блюхера. Таким чином, спрямованість застережних заходів, які СРСР висував проти можливого нападу фашистської Німеччини, одразу ставала відомою в Берліні: було очевидно, що фінське керівництво дивилося на Радянський Союз як на «єдиного вірогідного противника»⁶, в боротьбі з яким планувалося спиратися як на західні держави, так і на фашистський рейх. Тому не випадково в червні 1939 р. у Фінляндію прибув головнокомандуючий англійської армії генерал У. Кірк, який здійснив інспекційну поїздку на Карельський перешийок і схвалив відмову фінських правлячих кіл від співробітництва з СРСР у питаннях безпеки.

Через два тижні Фінляндію відвідав начальник генерального штабу сухопутних військ Німеччини генерал Ф. Гальдер, який також одразу побував на Карельському перешийку, де ознайомився з укріп-

³ Документи внешней политики СССР.— М., 1973.— Т. 18.— С. 143.

⁴ Мерецьков К. А. На службе народа: Страницы воспоминаний.— М., 1970.— С. 178.

⁵ Nazi-Soviet Relationship 1939—1941; Documents from the Archives of the German Foreign Office.— Greenwood Press, 1976.— P. 123.

⁶ Revue Internationale d'Historie Militaire.— № 62.— Helsinki, 1985.— P. 117.

леннями, що споруджувалися поблизу радянського кордону. Потім він поїхав у Лапландію — стратегічно важливий район Заполяр'я. Стало зрозумілим, що представника вермахту цікавили лінінградський і мурманський напрямки, які особливо непокоїли радянське командування.

Однак було б спрощенням пояснювати негативне ставлення Хельсінкі до СРСР лише класовими мотивами, намаганням правлячих кіл Фінляндії до співробітництва з агресивними антирадянськими силами в тому тривожному 1939 р., коли ще не завершився процес розмежування сил перед основними подіями другої світової війни, коли міждержавні відносини піддавалися докорінній ломці, а в колах світової громадськості панували невпевненість, взаємна підозрілість і недовір'я. Цей дух взаємного недовір'я незримо був присутній і за столом радянсько-фінляндських переговорів. Занепокоєність фінської сторони можливістю втрати суверенітету країни особливо посилилася після вступу радянських військ у вересні 1939 р. у Польщу та Естонію, а в жовтні — в Латвію і Литву. В Хельсінкі й на Заході вважали, що «Росія настільки далеко просунулася вглиб Балтики, що баланс сил тут виявився порушений»⁷.

Велику тривогу правлячих кіл Фінляндії викликало підписання Радянським Союзом договору про взаємодопомогу з Естонією. Його розцінили як «акт втрати самостійності Естонії»⁸. «Під впливом зовнішньої сили і під тиском воячини, — повідомляв 11 жовтня секретар радянського військового аташе у Фінляндії Васильєв, — уряд зайняв у зв'язку з укладенням договору про взаємодопомогу з Естонією недружню позицію щодо СРСР. Цією зовнішньою силою не виключено є Німеччина. В договорі про дружбу з Німеччиною в потенції розділ Фінляндії між СРСР і Німеччиною — так думають фінни про радянсько-німецький договір»⁹.

Значний вплив на атмосферу у взаємовідносинах сторін справляло внутріполітичне становище в Радянському Союзі, де з другої половини 30-х років проводилися масові репресії. У зарубіжній громадськості, особливо прикордонних з СРСР країн, створювалося уявлення, нібито «режим Сталіна» похитнувся, «міжнародне значення СРСР ослаблене»¹⁰. «Розстріл маршала М. М. Тухачевського та інших представників вищого радянського командування настільки ослабив руську армію, що їй загрожують повний розвал і деморалізація»¹¹. На основі цього найбільш екстремістські і впливові діячі в правлячій верхівці Фінляндії дійшли висновку, що, спираючись на допомогу і підтримку інших імперіалістичних держав, «Фінляндія зможе успішно воювати проти СРСР»¹².

28 жовтня 1939 р. фінські розвідувальні органи передали керівництву країни документ з оцінкою стану і перспектив радянсько-фінляндських відносин. Вони вважали, що «вірогідність війни дуже велика», однак «здатність вищого радянського командування виконувати свої обов'язки в умовах сучасної війни викликає сумнів». Тому «в сучасний момент Червона Армія не готова до дій. Навряд чи вона вступить у бій навіть з більш слабким противником». Звідси робився висновок про те, що «його (тобто СРСР.— А. Н.) вимоги (про зміцнення безпеки Ленінграда.— А. Н.) залишалися на папері»¹³. В зв'язку

⁷ Nazi-Soviet Relations 1939—1941.— P. 121.

⁸ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1240, арк. 18.

⁹ Там же. арк. 19.

¹⁰ Там же, спр. 1144, арк. 11.

¹¹ Соох А. Д. Нотманнан. Japan against Russia 1939.— Stanford, 1985.— Vol. 1.— P. 85.

¹² Барышников Н. И., Барышников В. И. Финляндия во второй мировой войне.— Л., 1985.— С. 18.

¹³ Heiskanen R. The Effect of Finnish Military Intelligence Information and

з цим фінський уряд у ході переговорів вирішив зайняти більш жорстку позицію щодо Радянського Союзу. В записці В. Таннеру, включеному до складу фінської делегації, Еркко 31 жовтня писав: «Усі великі держави без винятку застерігають нас. Нам треба стояти непохитно. Я знаю, що ти зробиш так, але чи зможе П. (Паасіківі.— А. Н.)»¹⁴. Через тиждень Еркко без відома парламенту дав вказівку делегації припинити переговори, цинічно зауваживши при цьому, що у нас є «важливіші справи»¹⁵.

Тим часом занепокоєння радянського військово-політичного керівництва за безпеку північного флангу країни мало вагомі підстави: одразу після завершення польської кампанії гітлерівське командування розпочало підготовку операції «Норд» — окупації Данії і Норвегії з тим, щоб захопити в Північній Європі стратегічні плацдарми.

Напруженість у радянсько-фінляндських відносинах в умовах другої світової війни, що вже розпочалася, викликала інтенсивні військові приготування поблизу кордону сусідніх країн. Карельський перешийок став перетворюватися на військовий плацдарм, де зосереджувалися великі угруповання. З фінської сторони широким фронтом велися розпочаті ще в 1927 р. роботи по спорудженню трисмугової системи укріплень, згодом названої «лінією Маннергейма». На її будівництво направлялися десятки тисяч чоловік, у тому числі студенти і члени різних воєнізованих організацій. Ця лінія пролягла від Фінської затоки до Ладозького озера. До системи укріплень входили 67 залізобетонних дотів і 606 дзотів, з'єднаних ходами сполучення з 800 підземними укриттями і казематами, а також іншими спорудами. Підступи до довгочасних укриттів прикривали протитанкові перешкоди і 330-кілометрові дротяні загородження. Розрахунок робився на те, що ці укріплення сковуватимуть у ході бойових дій радянські війська на тривалий час до приходу допомоги із Заходу.

Восени 1939 р. в Фінляндії розпочалися найбільші в історії країни маневри, що набули характеру безпосередньої підготовки до війни. В них взяли участь майже вся регулярна армія, частина резервістів і воєнізована шюцкорівська організація. На вчення були запрошені військові і дипломати всіх країн, крім Радянського Союзу. «Ці вчення, які розпочалися 14 жовтня,— згадував пізніше Маннергейм,— сприяли загальній мобілізації в прихованій формі. Прикордонні райони були звільнені від цивільного населення, а мешканці міст, що перебували в зоні небезпеки, частково евакуювалися»¹⁶.

Приблизно таке саме становище було й на іншому боці кордону: перед командуванням ЛВО ставилося завдання «повного звільнення Карельської прикордонної ділянки від цивільного населення», для чого «протягом 1939—1940 рр. потрібно було виселити ще 3572 господарства»¹⁷. Народний комісар оборони К. Є. Ворошилов, який у середині 1939 р. побував на Карельському перешийку, наказав: «Встановити види тривоги і що по ним роблять війська», скласти «план евакуації дітей і дружин начальства з початком війни з укріплених районів (прикордонна смуга). Збудувати сховища для сімей», розробити «інструкцію, як виходити в район прикриття за бойовою тривоною» тощо¹⁸.

Радянсько-фінляндські відносини продовжували погіршуватися, і уряд СРСР поряд з переговорами став готувати і військовий варіант розв'язання конфлікту, що затягнувся. 24 жовтня команду-

Evaluations an World War Two decision-making in Finland // International Colloquy on Military History.— Helsinki, 1988.— P. 9.

¹⁴ Барышников Н. И., Барышников В. И. Указ. соч.— С. 19.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Mannerheim G. Erinnerungen.— S. 334.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 37977, оп. 4 с, спр. 366, арк. 130.

¹⁸ Там же, арк. 134.

ючий Ленінградським військовим округом командарм 2 рангу К. О. Мерецков представив наркому оборони К. Є. Ворошилову «План операції проти Фінляндії», в основу якого було покладено такі пропозиції: війська округу під прикриттям Червонопрапорного Балтійського і Північного флотів мали одночасно вступити на територію Фінляндії на Карельському перешийку, Відліцькому, Мурманському, Кандалакшському, Кемьському і Ребольському напрямках з «метою розтягнути угруповання сил противника і у взаємодії з авіацією завдати вирішальну поразку фінській армії». Основні сили військ з Відліцького напрямку і з Карельського перешийка «громлять основне угруповання фінської армії в районі Сотовала, Вііпурі і Кякасальмі (Кексгольм)»¹⁹.

Радянське командування швидко почало перекидати війська до кордонів Фінляндії. Передана в розпорядження Ленінградського округу 7-ма армія в складі 19-го і 50-го стрілецьких корпусів зайняла позиції на північ від Ленінграда, передислокована з Прибалтики 8-ма армія і новостворена 9-та армія розмістилися в західній частині Карелії, а Мурманська армійська група, перетворена після посилення її деякими з'єднаннями і частинами на 14-ту армію, підійшла до кордону в Заполяр'ї.

Таким чином, ставлячи завдання «розтягнути угруповання сил противника», радянське командування розпорошувало свої сили і засоби по багатьох напрямках, більшість з яких були безперспективними в плані досягнення кінцевих цілей і не пристосовані для дій великих з'єднань.

Поблизу південних кордонів Фінляндії і в Карелії відбувалася інтенсивна передислокація військ. Між 21 жовтня і 26 листопада Балтійський Червонопрапорний флот, за даними фінської розвідки, «провів чотири вчення підводних лодок і торпедних катерів і в листопаді—п'ять маневрів з участю крейсерів або лінійних кораблів»²⁰.

В умовах зростання напруженості з обох сторін почастишали випадки порушення повітряних кордонів. Так, за даними заступника наркома внутрішніх справ Масленникова, протягом липня—серпня фінські літаки порушували радянський кордон «на ділянці Верко-Ламбі № 73 Ребальського прикордонного загону. Заглибившись у наш тил до с. Ліндери, що в 15 км від кордону, змінили курс на захід у бік Фінляндії»²¹. Тільки в серпні про такі порушення радянські прикордонники доповідали кілька разів. У свою чергу, за твердженням фінської сторони, протягом двох передвоєнних місяців радянські літаки порушували повітряний простір Фінляндії 52 рази²².

У ноті Радянського уряду уряду Фінляндії від 26 листопада зазначалося, що в цей день фінська артилерія обстріляла радянську територію біля с. Майніла, що привело до людських жертв. У зв'язку з цим пропонувалося відвести фінські війська від кордону на 25—30 км.

У ноті, одержаній того ж дня з Хельсінкі, містилося твердження, нібито «згадувані постріли були зроблені... з радянської прикордонної сторони», висловлювалася готовність «розпочати переговори з питання про обопільне відведення військ на відому відстань від кордону»²³. За таких умов радянські війська опинилися б у передмістях Ленінграда, що зовсім не посилювало його безпеки. В ноті уряду Фінляндії також містилася пропозиція доручити прикордонним комісарам обох сторін на Карельському перешийку «спільно провести розслідування з приводу такого інциденту»²⁴.

¹⁹ Там же, ф. 25888, оп. 14, спр. 2, арк. 1, 4.

²⁰ Heiskanen R. Op. cit.—P. 6.

²¹ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1236, арк. 265—267.

²² Heiskanen R. Op. cit.—P. 5.

²³ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1240, арк. 117; Правда.—1939.—27, 29 нояб.

²⁴ ЦДАРА, ф. 33987, оп. 3, спр. 1240, арк. 119.

Радянське керівництво дійшло висновку, що в Хельсінкі не хочуть розв'язувати конфлікт політичними засобами, тобто шляхом переговорів, що суперечило «вимогам пакту про ненапад», укладеного в 1932 р. між Фінляндією і СРСР, і робляться спроби й «надалі тримати Ленінград під загрозою»²⁵.

Аналіз документів дає підстави припускати, що Сталін та його найближче оточення тривалий час сподівалися досягти компромісу шляхом переговорів. Перші начерки «воєнної альтернативи» з'явилися в середині 1939 р., ще до підписання радянсько-німецького пакту, і чітко намітилися наприкінці жовтня — на початку листопада, коли, на думку Москви, всі можливості для ведення переговорів були вичерпані, і Сталін сказав: «Нам доведеться воювати з Фінляндією».

Таке запізніле рішення про застосування сили призвело до нечуваної поспішності при концентрації і розгортанні сил та засобів для «операції проти Фінляндії». Війська і оперативні напрямки були практично не готові для ведення бойових дій на надзвичайно складному північноєвропейському театрі, та ще й в умовах суворої зими.

Однак тут виникає суперечність: якщо Сталін прийняв рішення воювати наприкінці жовтня, то як тоді розцінювати інцидент з артилерійським обстрілом радянських військ поблизу с. Майніла, що мав місце через місяць? Що це: привід почати війну?

У ноті уряду Фінляндії заперечувалася причетність фінських військ до обстрілу с. Майніла, що спричинив загибель і поранення кількох радянських військовослужбовців. При цьому він посилався на результати розслідування, проведеного прикордонниками, і висловив припущення, що «йдеться про нещасний випадок під час навчальних вправ, що мали місце на радянській стороні». Відповідно до радянсько-фінляндської Конвенції про прикордонні комісари від 1928 р. уряд Фінляндії запропонував створити спільну комісію для розслідування даного інциденту. Проте Кремль відхилив цю пропозицію.

Досі залишається невідомим, хто здійснив обстріл, який багато радянських і зарубіжних істориків вважають детонатором радянсько-фінляндської війни. Однак останні схиляються до думки, що він був спровокований Сталіним і Молотовим, тому вони відмовилися від розслідування. Якщо припустити, що це твердження відповідає дійсності, то незрозуміло, чому як привід для розв'язання воєнних дій у жовтні не було використано жоден прикордонний конфлікт (їх виникло кілька). Якщо ж пояснювати місячну паузу з часу прийняття рішення про вступ у війну до її початку необхідністю концентрації військ, бойової техніки, матеріальних засобів тощо, то чим обґрунтувати триденну паузу після майнільського інциденту. Навіщо було втрачати три дні — 27, 28 і 29 листопада — на чекання відповіді фінської сторони і надсилання нових нот про денонсацію договору про ненапад і розрив дипломатичних відносин, якщо наперед все було вирішено? Адже внаслідок цього було втрачено фактор раптовості, який у військовій справі має велике значення. Якщо вважати, що вищезгаданий обстріл здійснений за вказівкою Москви, щоб розпочати війну, то чому її не почали одразу, тобто 26 листопада? Тут знову кінці з кінцями не сходяться.

Можливо, майнільські постріли — це не детонатор, а сигнал тривоги, що закликав до негайного виходу з тупика. Таке припущення підтверджує доповідна записка повпреда СРСР у Хельсінкі В. К. Дервянського В. М. Молотову від 17 листопада. У ній в дусі молотовських методів дипломатії міститься рекомендація вжити заходів до того, щоб справити тиск на фіннів з метою змусити їх зробити певні поступки: створити вкрай напружене становище на кордоні, розпочати відповідну кампанію в радянській пресі, організувати мітинги і демон-

²⁵ Внешняя политика СССР: Сб. документов.— М., 1946.— Т. 4.— С. 465.

страції трудящих СРСР під антифінляндськими гаслами. Його пропозиції негайно стали втілювати в життя.

Все це свідчило про те, що в Москві становище вважали критичним: фашистський вермахт вже зайняв позиції поблизу кордонів СРСР у центрі Європи, а на одному з найважливіших напрямів — у Балтійському регіоні і в цілому на північноєвропейському театрі воєнних дій продовжував залишатися незахищеним стратегічно важливий приморський фланг, який неодноразово використовувався в антирадянських цілях.

Однак у Хельсінкі не усвідомили небувалої напруженості в радянсько-фінляндських відносинах і продовжували ігнорувати життєво важливі національні інтереси свого східного сусіда. В той час міністр закордонних справ Фінляндії Еркко заявив на засіданні кабінету міністрів: «Я вважаю, що навіть у такій обстановці Росія не піде на нас війною». А Ю. Паасікві, який їхав у Москву на переговори, він рекомендував: «Забудь, що Росія — велика держава»²⁶.

Про загострення радянсько-фінляндських відносин в останніх числах листопада свідчив щоденниковий запис заступника наркома закордонних справ В. П. Потьомкіна. 29 листопада фінський посланник у Москві Ір'є-Коскінен був викликаний у Народний комісаріат закордонних справ для вручення йому ноти про розрив дипломатичних відносин. Прочитавши текст ноти, він запитав: «Це розрив?» Після позитивної відповіді В. П. Потьомкіна посланник заявив, що 29 листопада близько 16 години він одержав з Хельсінкі ноту, що містила повідомлення про згоду фінляндського уряду на пропозицію СРСР щодо «відведення фінських військ від лінії кордону». На запитання В. П. Потьомкіна, чому нота не була передана в НКЗС, Ір'є-Коскінен відповів, що «одночасно знотою ним було одержано з Хельсінкі вказівку — почекати додаткових інструкцій, які мають бути сьогодні надіслані у вигляді зашифрованої телеграми... В цей момент,— писав В. П. Потьомкін,— зателефонували з фінляндської місії; після розмови фінляндський посланник повідомив, що обіцяна шифротелеграма вже прибула, і він дав вказівку негайно її розшифрувати. Посланник запитав мене, чи можемо ми сьогодні одержати від нього ноту фінляндського уряду? Я відповів, що, на мою думку, вручена посланнику нота В. М. Молотова вичерпує всі питання, які стояли між Радянським урядом і теперішнім урядом Фінляндії»²⁷.

У ноті, яку Ір'є-Коскінен все ж передав у НКЗС, вказувалося, що, враховуючи занепокоєність радянської сторони безпекою Ленінграда, фінляндський уряд готовий домовитися про відведення своїх військ «на таку відстань від Ленінграда, при якій не можна було б говорити, що вони загрожують безпеці цього міста»²⁸.

Безперечно, Москва не була впевнена в тому, що в тодішній критичній обстановці поблизу радянських кордонів у Хельсінкі знову не застосують тактику зволікань. І все ж шанс урегулювання конфлікту політичними засобами був утрачений, на цей раз Москвою, яка зробила ставку на збройну силу.

Одержано 31.08.89.

(Закінчення буде)

В статтю на основі архивних джерел і іноземної літератури показано причини виникнення радянсько-фінляндської війни, цілі сторін, ход розвитку конфлікту і його вплив на міжнародне положення в Європі.

²⁶ Upton A. Finland 1939—1940.— London, 1974.— P. 33.

²⁷ Архів зовнішньої політики, ф. 0135, оп. 22. II. 145, спр. 4, арк. 18—19.

²⁸ Там же, арк. 15—19.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

М. К. Бойко (Чернігів)

Промислова статистика — джерело з історії робітничого класу України 20—30-х років

Автор зробив ґрунтовний джерелознавчий аналіз опублікованих статистичних матеріалів 20—30-х років, показав особливості методики обробки, групування, обчислення і використання вміщених у них відомостей.

З огляду на важливість завдань дальшого вивчення практики соціалістичного будівництва різні аспекти історії робітничого класу потребують як постановки нової тематики, так і переосмислення традиційної. Безперечно, науковий рівень досліджень безпосередньо залежить від їх джерельної бази. Стосовно кількісного і якісного складу соціально-класових структур найважливіше коло джерел становлять матеріали соціально-економічної статистики.

Слід мати на увазі, що наявність багатьох цифрових даних з одного й того ж питання дає підставу говорити не стільки про їх однорідність, скільки про однотипність. Все це зобов'язує дослідників обґрунтовувати вибір певного джерела як носія історичної інформації. Недотримання вказаної вимоги нерідко призводить до того, що до наукового обігу вводяться показники, які першими потрапляють до рук дослідників. Такі недоліки притаманні навіть спеціальним дослідженням, присвяченим аналізу матеріалів окремих статистичних публікацій¹.

Очевидно, подібне становище пояснюється недостатньою розробленістю джерелознавства, особливо прикладного. Адже в працях радянських історіографів та джерелознавців переважно аналізуються зведені статистичні публікації (довідники, збірники, щорічники), де матеріали промислової статистики розглядаються побіжно². Зокрема, практично недослідженим залишається емпіричний матеріал, зосереджений у галузевій та відомчій статистиці, в тому числі промисловій. А праць, автори яких аналізують матеріали промислової статистики у тісному зв'язку з основним напрямом конкретно-історичного дослідження, ще дуже мало³. Тому в даному повідомленні робиться спроба

¹ Див., наприклад: Різницька М. В. Друковані статистичні матеріали з історії робітничого класу Української РСР періоду соціалістичного будівництва // Архіви України.—1975.—№ 5.—С. 51. Автор, зокрема, писала про неточності й навіть суперечності, що мали місце на стор. 9 і 48 довідника «Праця в УРСР» (К., 1937). Насправді ж на цих сторінках вказуються різні дані про чисельність робітничого класу великої промисловості республіки тому, що в одному випадку врахована кількість молодшого обслуговуючого персоналу, а в іншому — ні.

² Черноморский М. Н. Статистические источники.— М., 1957.— 67 с.; Лельчук В. С. Статистические источники по истории индустриализации СССР и их использование в литературе 20—30-х годов // Источниковедение отечественной истории.— М., 1973.— Вып. 1.— С. 120—144; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941.— К., 1981.— 205 с.; Бураков Ю. В. Довоєнні статистичні джерела з історії соціалістичної індустріалізації Української РСР // Укр. іст. журн.— 1982.— № 3.— С. 132—134; Галенко О. І. Історія робітничого класу Української РСР в документальних публікаціях (1921—1941 рр.) // Там же.— 1985.— № 1.— С. 134—142.

³ Черноморский М. Н. Промышленные переписи 1920 и 1923 гг. как исторический источник // Проблемы источниковедения.— М., 1956.— Вып. V.— С. 21—43; Черноморский М. Н. Распределение промышленных заведений по социальным

охарактеризувати обсяг матеріалів промислової статистики 20—30-х років, оцінити рівень їх інформативності і репрезентативності та визначити деякі методичні особливості їх аналізу для вивчення кількісних і якісних змін у складі робітничого класу України даного періоду.

Нагромадження статистичних матеріалів, що стосувалися різних галузей промисловості, здійснювалося обліковими підрозділами ВРНГ, наркоматами і відомствами і до 1929 р. відповідними відділами ЦСУ, а з 1930 р. — Центральним управлінням народногосподарського обліку (ЦУНГО) Держплану СРСР і його місцевими органами. Саме такі хронологічні рамки зумовили визначення двох етапів у діяльності обліково-статистичних органів. Діяльності ЦСУ властива широка різноманітність спостережень. Після його реорганізації запроваджувалася єдина жорстка централізована форма облікової і звітної документації, а роль статистики обмежувалася функціями планування, що призводило до теоретичного волюнтаризму і як наслідок до ігнорування статистичної природи економічних законів. Поточна звітність підприємств нерідко рясніла сотнями дрібних показників, що значно ускладнює її комплексний аналіз не тільки як історичного джерела, а й в конкретних дослідженнях.

Завершальним етапом статистичного обстеження є публікація матеріалів. У рамках визначених етапів видання матеріалів, у тому числі промислової статистики, розподіляється вкрай нерівномірно*. Якщо до середини 30-х років такі публікації з'являлися часто, то з 1937 р. їх кількість різко скоротилася. Слід мати на увазі, що матеріали промислової статистики значною мірою зосереджені у зведених статистичних виданнях (довідниках, збірниках, щорічниках), яких за досліджуваній період було опубліковано понад 330.

Видання матеріалів промислової статистики започаткувала ВРНГ. З 1920 р. виходили в світ статистичні збірники з щомісячними зведеннями у формі річних звітів з'їздам Рад⁴. Побудовані за єдиною схемою, вони являли собою кон'юнктурний огляд роботи промисловості і вміщували таблиці, дані яких характеризують виробничу діяльність, матеріальне становище і рівень соціально-культурного розвитку робітників. Значення матеріалів звужується їх галузевою структурою, внаслідок чого значною мірою втрачається територіальна ознака.

Прямим продовженням цих видань є публікації під назвою «Промышленность СССР в... году», що складалися з двох томів⁵. Вони доповнюються статистичними звітами Уккранаргоспу та даними трестів, розташованих на Україні⁶. Після реорганізації ВРНГ (1932 р.)

секторам в первые годы нэпа (по материалам промышленных переписей 1920 и 1923 гг.) // История СССР.— 1958.— № 6.— С. 95—104; Черноморский М. Н. Промышленные обследования первых лет Советской власти как источник по истории рабочего класса // Изменения в численности и составе рабочего класса.— М., 1961.— С. 225—283; Черноморский М. Н. Материалы текущей промышленной статистики как исторический источник // Археографический ежегодник за 1960 г.— М., 1962.— С. 93—111; Соколов А. К. Массовые источники по истории промышленности // Массовые источники по социально-экономической истории советского общества.— М., 1979.— С. 46—97.

* За нашими підрахунками, з 212 публікацій матеріалів промислової статистики 161 здійснена в 20-ті роки.

⁴ Русская промышленность в 1921 году и ее перспективы: (Отчет 9 съезду Советов).— М., 1921; Русская промышленность в 1922 году: (Материалы к 10-му съезду Советов).— Пг., 1922; Русская промышленность в 1923 году (в двух частях): Отчет II съезду Советов СССР.— М., 1923; Промышленность СССР в 1924 году: Отчет IV съезду Советов СССР.— М., Л., 1925.

⁵ Промышленность СССР в 1923/24 операционном году.— М., 1925.— Т. 1—2; Промышленность СССР в 1924/25...— М., 1926.— Т. 1—2; Промышленность СССР в 1925/26...— М., 1926.— Т. 1—2; Промышленность СССР в 1926/27...— М., 1929.— Т. 1—2; Промышленность СССР в 1927/28...— М., 1930.— Т. 1—2.

⁶ Промышленность Украины: (Итоги 1921—1922 гг. и промплан на 1922—23 гг.).— Харьков, 1923; Промышленность Украины за 1922/23 операционный год и перспективы: Отчет ВСНХ УССР Всеукраинскому съезду Советов.— Харьков, 1924; Статистико-економічний звіт по українській державній промисловості за 1928—29 р.

остаточно склалася галузева система поточної звітності з чітко визначеною структурою вертикальної підлеглості, що значно обмежило можливості вивчення проблеми розвитку робітничого класу в територіальному розрізі. До того ж порівняльний аналіз статистики ВРНГ і ЦСУ неможливий: остання для вивчення проблеми дає більше.

Діяльність відділів промислової статистики ЦСУ РСФРР і УСРР стабілізувалася з весни 1922 р. Одержання інформації здійснювалося на підприємствах цензової промисловості шляхом заповнення щомісячних і кварталних бланків, куди включалися відомості про робочу силу з розподілом за статтю і віком, технічну потужність підприємств, тривалість робочого дня, заробітну плату тощо. В публікаціях відомості групувалися за трьома ознаками: територіальною, виробничою і формами експлуатації. В зведення включалися чотири основні показники: кількість діючих і недіючих закладів, чисельність робітників, продуктивність праці за кількістю людино-днів, валова продукція у вартісному вираженні⁷. Підсумки обстежень публікувалися до 1927 р. в «Трудах ЦСУ» і до початку 1930 р.— в серії «Статистика України».

Видання не є певною групою джерел, а лише видом їх публікацій. Хоч перші підсумки щорічних обстежень за 1922—1924/25 рр. містили відомості й по Україні, але в ряді випусків вони обмежені по губерньськими даними^{7а}. Значно більший обсяг інформації подано в публікаціях ЦСУ УСРР⁸. Однак використання матеріалів цих видань нерідко призводить до грубих помилок, особливо при динамічному аналізі. Це пов'язане з порушенням методики групування виробництв, адже в тогочасній статистиці поняття «заклад» і «підприємство» не були ідентичними: промисловий заклад являє собою складову частину адміністративно-господарського цілого, а не організацію, об'єднану спільністю управління і капіталу⁹. Отже, виробнича структура фабрично-заводської промисловості не відповідала повною мірою галузевій, і механічне перенесення даних у динамічні ряди методологічно хибне.

З 1925 р. ЦСУ УСРР почало публікувати поквартальні підсумки щомісячної звітності¹⁰. В них містилися порівняльні дані з попередніми виданнями. З жовтня 1926 р. поточна промислова статистика базувалася на єдиних щомісячних картках термінових повідомлень, проте зміна форм звітності не виключала порівняння з публікаціями за попередні роки. Зведення термінової щомісячної звітності з 1925 по 1930 рр. видавалися ЦСУ УСРР у вигляді річних підсумків¹¹. Однак

— Харків, 1930.— Ч. II; Донбасс в 1921 г.: Отчет Центрального правления каменноугольной промышленности Донецкого бассейна в 1923/24 г.— Харьков, 1926; та ін.

⁷ Промисловість України за 9 місяців 1923 р. // Статистика України. Серія IX. Статистика промисловості.— Т. 2.— Вип. 3.— № 97.— С. V—VI.

^{7а} Фабрично-заводская промышленность за... год // Труды ЦСУ.— М., 1924—1926.— Т. X.— Вып. 1—8; Т. XXIII.— Вып. 1—5.— М., 1925—1926.

⁸ Фабрично-заводская промышленность Украины в 1921 г.: Список промышленных заведений Украины на 1 января 1922 р. // Статистика Украины. Серія IX. Статистика промышленности.— Харьков, 1923.— Т. 1.— Вып. 1.— № 26; Промышленность Украины в 1921 г.: По данным государственной текущей статистики // Там же.— Харьков, 1923.— Т. 2.— Вып. 1.— № 44; Промышленность Украины в 1922 г.: По материалам государственной текущей статистики // Там же.— Харьков, 1924.— Вып. 2.— № 45; Промисловість України за 9 місяців 1923 р. // Там же.— Харків, 1927.— Вип. 3.— № 97; Цензовая промышленность Украины 1923/1924 гг. // Там же.— Харьков, 1927.— Т. 1.— Вып. 4.— № 102; Цензова промисловість України 1924/1925 рр. // Там же.— Харків, 1928.— Вип. 5.— № 119; Цензова промисловість України 1925/1926 рр. // Там же.— Харків, 1929.— Вип. 6.— № 162 (далі: Статистика України, № ...).

⁹ Статистика України.— № 45.— С. 14.

¹⁰ Фабрично-заводська промисловість України в 1923—24 рр.: (За даними кварталних зведень щомісячної звітності промислових підприємств).— Харків, 1925; Те ж в ... кварталі 1924/25 р.— Харків, 1925; Цензова промисловість України в 1925/1926 р.: В ... кварталі 1925/26 р.— Харків, 1926; Те ж в ... кварталі 1926/27 р.— Харків, 1926; Те ж в ... кварталі 1927/28 р.— Харків, 1928—1929; Те ж в ... кварталі 1928/1929 р.— Харків, 1930.

¹¹ Наприклад, Фабрично-заводская промышленность СССР в 1925/26 г.: (Итоги

вони містили не арифметичну суму раніше одержаних поквартальних показників, а підсумки на кінець року. В результаті дані характеризувалися підвищеною репрезентативністю. Доповнені матеріалами вибіркового обстеження продуктивності праці публікації зберегли пряму спадкоємність з матеріалами поточної промислової статистики за попередні роки.

Окремо слід виділити щорічні обстеження, які проводилися в 1925—1930 рр. за програмою річного бланка «Б». Основна їх мета полягала у вивченні стану промисловості як органічного цілого в територіально-галузевому розрізі шляхом включення до програми факторів, які впливали на ефективність виробництва. Значення цих обстежень посилюється й тим, що вони охопили кустарно-ремісничє виробництво. При розробці програми вперше вводилися дві основні економічні групи класифікації виробництва: «А» (виробництво засобів виробництва) і «Б» (виробництво предметів споживання).

Публікація матеріалів обстежень здійснювалася ЦСУ СРСР як відповідь на запитання бланка «Б». Таким чином, кожний випуск відобразив певну сторону програми обстеження¹². До цих видань примикають публікації ЦСУ УСРР¹³, які містили дані про технічний стан виробництва, його організацію, споживання енергії, натуральний обсяг продукції на людино-годину, зарплату та ін., що разом з результатами інших обстежень давало можливість вивчати динаміку рівня продуктивності праці.

З реорганізацією ЦСУ в ЦУНГО система показників уніфікувалася, що було однією з причин (хоч і не головною) зменшення кількості публікацій. У 30-ті роки в зведених статистичних виданнях публікувалися витяги з деяких річних звітів про роботу промислових підприємств, а також довідники і збірники цільового призначення. В них подавався матеріал про чисельність робітників по галузях важкої промисловості, відомості про їх виробничий стаж, матеріальне становище, культурний рівень, продуктивність праці, громадське життя. Проте матеріал, як правило, обмежувався початком 1936 р.¹⁴

Однак поточна статистика як основна форма одержання інформації не відображала повною мірою процес розвитку промисловості. Ліквідувати цю прогалину можна було лише шляхом здійснення суцільних чи вибіркового переписів. У 1923 р. одночасно з демографічним було проведено промисловий перепис, у ході якого в містах бралися на облік усі промислові заклади незалежно від їх розміру, стану і форм експлуатації¹⁵. Недоліком даного перепису було змішування соціальних секторів, у результаті чого матеріали про кооперативну й приватну промисловість не подавалися окремо.

разработки материалов срочной ежемесячной отчетности промышленных заведений за 1925—1926 г.).— М., 1927.

¹² Фабрично-заводская промышленность СССР и его экономических районов: В девяти выпусках.— М., 1928—1930.

¹³ Цензова промисловість України за 1926/27 р. // Статистика України. Серія ІХ. — № 98.— Харків, 1928; Попередні підсумки обслідування цензової промисловості України 1926/27 р.: (За матеріалами бланка «Б») // Статистика України. Серія ІХ. Статистика промисловості.— Харків, 1928.— Т. 5.— Вип. 2.— № 140; та ін.

¹⁴ Материалы по качественным показателям промышленности в 1931 г.: (Предварительные итоги разработки годовых отчетов).— М., 1932; Основные показатели по сахарной промышленности за дореволюционный и послереволюционный периоды по Союзу и по районам Госплана.— М.; Л., 1932; Новые кадры тяжелой промышленности. 1930—1933.— М., 1934; Черная металлургия, железорудная, марганцевая и коксовая промышленность СССР: Стат. справочник. 1928—1934 гг.— М., 1935; Кадры тяжелой промышленности в цифрах.— М., 1936; Промышленность СССР: Стат. сб.— М., 1936; Процеси реконструкції в українській промисловості.— Харків, 1930; Фабрики та заводи України; Стат. довідник.— Харків, 1931; Важка промисловість УСРР: Підсумки промисловості за перші 5 місяців 1932 р. та виконання п'ятирічки.— Харків, 1932; Промисловість наркомхарчторгу УСРР.— К., 1939.— Вип. 1—10; та ін.

¹⁵ Всесоюзная городская перепись 1923 г.: Итоги промышленной переписи // Труды ЦСУ.— М., 1926.— Т. XXVII.— Вип. 1.

Переписи різних галузей промисловості інтенсивно здійснювалися і в роки реконструкції. Зокрема, в 1929 р. трест «Донвугілля» провів вибірковий перепис робітників кам'яновугільної промисловості, яким було охоплено $\frac{9}{10}$ вибійників і машиністів шахт Донбасу. З метою вивчення причин плинності робітників основних професій до програми обстеження включалися питання про місце народження і постійного мешкання, професію і стаж, вік, зв'язок з сільським господарством, місце землекористування, житлові умови, сімейне становище та ін. Результати обстеження опубліковані в спеціальному дослідженні¹⁶.

Вибірковий перепис робітників кам'яновугільної промисловості було здійснено Всеукраїнським науково-дослідницьким інститутом вугілля в 1930 р. 33 тис. чоловіків відповіли на запитання про вік, соціальне походження, час початку роботи на виробництві, зв'язок з сільським господарством, партійність та ін. Аналогічний опит було проведено і в квітні 1932 р. У березні, вересні та грудні 1930 р. ЦУНГО проаналізувало норми виробітку по 7 трестах Донбасу¹⁷. Ним же влітку 1930 р. було проведено перепис 32 тис. робітників тринадцяти галузей промисловості України. Його матеріали дають можливість охарактеризувати склад робітників за статтю, віком, роком початку роботи на виробництві та ін. За аналогічною програмою навесні 1931 р. здійснено перепис металістів, що охопив понад 30 тис. робітників та учнів на 7 заводах України¹⁸. Вони дали багатий матеріал для соціальної та виробничої характеристики робітників у роки першої і другої п'ятирічок. Слід лише застерегти від порівняльного аналізу абсолютних показників цих обстежень, динаміка ж відносних величин можлива при обов'язкових застереженнях джерелознавчого характеру.

В 30-ті роки регулярно (в 1932, 1934, 1936, 1938, а з 1939 р.— щороку) проводилися суцільні промислові переписи як самостійні види обліково-статистичних робіт. Значення матеріалів переписів*, зокрема 1938 р.¹⁹, полягало в тому, що це — практично єдине джерело про кількісний галузевий склад промислових робітників наприкінці реконструктивного періоду. Проте внаслідок недоступності цих матеріалів для дослідників переписи 30-х років не тільки не стали об'єктом джерелознавчого аналізу, їх дані слабо використовуються навіть у конкретно-історичних дослідженнях.

Цінність суцільних промислових переписів полягає також у тому, що вони охоплювали заклади дрібної промисловості. Однак через неповноту одержаних даних, а також помилковість підсумків анкетних обстежень, які здійснювалися волосними статистиками і кореспондентами на початку 20-х років, виникла необхідність проведення спеціальних переписів дрібної (нецензової) і кустарно-ремісничої промисловості.

Вперше вони були здійснені в 1925 р. В опублікованих матеріалах²⁰ вміщені дані про чисельність осіб, зайнятих у дрібному виробництві, та кількість закладів, де використовувалася наймана праця. Однак ці відомості були неповними, особливо щодо міст, де не враховано осіб, які не підлягали оподаткуванню. Тому одержати оптималь-

¹⁶ Ренке В. П. и Ширай П. А. Забойщицкие кадры в рудоуправлениях Донугля: По материалам переписей 1923 и 1929 гг.— Харьков, 1929.

¹⁷ Труд в СССР: Эконом.-стат. справочник.— М.; Л., 1932.— С. 95.

¹⁸ Там же.— С. 46, 82, 83.

* Відомості про робітників можна одержати лише за матеріалами двох останніх переписів, бо раніше вміщувалися лише дані про обладнання підприємств.

¹⁹ Итоги Всесоюзной переписи социалистической промышленности за 1938 г.: В трех томах.— М., 1939.

²⁰ Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность Союза ССР в 1925 г.: Предварительные итоги // Труды ЦСУ.— М., 1926.— Т. XXIII.— Вып. 1; Мелкая и кустарно-ремесленная промышленность Союза ССР в 1925 г.: Окончательные итоги // Там же.— М., 1928.— Вып. 2; Дрібна нецензова і кустарно-ремісничка промисловість України за даними обслідування 1925 р. // Статистика України. Серія ІХ. Статистика промисловості.— Харків, 1927.— Т. 4.— Вып. 1.— № 109.

ні дані можна лише в разі залучення матеріалів промислового перепису 1923 р. Таким чином, у радянській статистиці було вперше одержано найбільш повні систематизовані дані про стан цієї галузі промисловості²¹.

Мета наступного перепису дрібного і кустарно-ремісничого виробництва, проведеного у 1927 р., полягала у визначенні складу гніздової промисловості, краще організованої порівняно з розсіяною. До переписної анкети включалися питання про поділ зайнятих осіб за соціальними секторами, що давало можливість визначити ступінь їх залучення до соціалістичних виробничих відносин. Опубліковані основні підсумки перепису²² разом з даними поточного обстеження ценових закладів і матеріалами демографічного перепису 1926 р. виявилися цінним джерелом. З метою одержання динамічних показників статистичні дані були доповнені підсумками обліку страхових органів за 1927/28 р.²³ Незважаючи на це, вони не стали вичерпними, бо в ході обстеження дрібної і кустарно-ремісничої промисловості враховувалися лише особи за основним місцем роботи.

Для одержання вичерпних даних про контингент трудящих, зайнятих у кустарно-ремісничому виробництві, були залучені матеріали перепису населення 1926 р., яким охоплені всі особи, незалежно від того, було для них дане заняття головним чи допоміжним²⁴.

Метою перепису дрібної і кустарно-ремісничої промисловості, здійсненого наприкінці 1929 — на початку 1930 рр., було якнайповніше її охоплення — від кустаря-одинака і ремісника до кооперативних об'єднань соціалістичного типу. Програма перепису включала питання про місцезнаходження підприємства, його соціально-виробничу структуру, кількість робочої сили, її зв'язок з сільським господарством, обсяг виробленої продукції, валовий обіг тощо. Матеріали перепису широко відображені в публікаціях ЦСУ СРСР і УСРР²⁵.

Результати обстежень дрібної промисловості 30-х років містяться у зведених виданнях²⁶, а також у названих вище публікаціях підсумків промислових переписів. Слід мати на увазі, що на відміну від попереднього десятиріччя в статистиці 30-х років до дрібної промисловості відносилися заклади, що мали двигун або на яких працювали менш як три особи²⁷. Значення матеріалів обстежень дрібної промисловості як історичного джерела полягає насамперед у тому, що вони дають можливість комплексно вивчати склад промислових робітників і стан дрібної промисловості як основи розвитку різних видів кооперації в процесі соціалістичного будівництва. Отже, в цей період проводилася значна робота по нагромадженню, систематизації і публікації матеріалів промислової статистики. Ця група джерел при системному підході, застосуванні різних методів та прийомів джерелознавчого аналізу в комплексі з іншими матеріалами статистики дає змогу поглибити вивчення розвитку робітничого класу.

²¹ Статистический справочник.— М., 1927.— С. 276—278; Статистический справочник.— М., 1928.— С. 488—489, 497, 505; УРСР в цифрах.— Харків, 1926.— С. 44; Україна в цифрах.— Харків, 1927.— С. 59, 61.

²² Союзная промышленность в цифрах: Темпы роста и факторы развития.— М., 1929.

²³ Статистический справочник.— М., 1928.— С. 503—511, 520—524, 565.

²⁴ Україна: Статистичний довідник на 1928 р.— Харків, 1928.— С. 225.

²⁵ Мелкая промышленность СССР по данным Всесоюзной переписи 1929 г.: В трех выпусках.— М.; Л., 1932—1933; Дрібна (неценова) промисловість України в 1928/29 рр.: (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929/30 рр.). Вип. 1—3 // Статистика України. Серія ІХ. Статистика промисловості.— №№ 197, 210, 211.— Харків, 1930—1932.

²⁶ Народное хозяйство СССР: Стат. справочник.— М.; Л., 1932.— С. 107, 112; Народное хозяйство УСРР: Стат. довідник.— Харків, 1935.— С. 40—51, 385, 641; Основные показатели по народному хозяйству УССР: (краткий справочник).— К., 1940.— С. 32.

²⁷ Народное хозяйство УСРР.— Харків, 1935.— С. 641.

Розглянемо деякі методичні особливості, які слід враховувати при вивченні окремих сюжетів і характеристик робітничого класу, відображених у промисловій статистиці. Зокрема, це стосується проблеми кількісного складу робітників цензової промисловості, адже в статистичних джерелах початкового етапу відбудовного періоду нами виявлено близько двох десятків показників, кожний з яких відповідає дійсності. Отже, перед дослідником постає проблема відбору джерел.

Оскільки одержання даних зумовлюється різною методикою, не слід, по-перше, випускати з поля зору трактування поняття «промисловий робітник». У поточній промисловій статистиці до цієї категорії віднесені робітники великої, тобто фабрично-заводської (цензової), промисловості, але не транспорту, будівництва, сфери обслуговування тощо. Проте навіть при врахуванні цього фактора неминучі розбіжності, оскільки проводився облік як основних виробництв разом з допоміжними, так і кожного окремо. По-друге, чисельність робітників визначалася з неоднакових позицій: показники на початок або кінець місяця чи середньомісячні, на основі яких виводилися поквартальні (річні) середні. При такій методиці помітний вплив на остаточні дані справляли сезонні виробництва. По-третє, в промисловій статистиці чисельність персоналу вказувалася по діючих і недіючих закладах, внаслідок чого динаміка річних підсумків відображала не стільки загальну тенденцію розвитку, скільки внутрішні виробничі процеси. В зв'язку з тим, що однорідність показників у річних зведеннях не витримана, цінність становлять лише помісячні або поквартальні підсумки для аналізу внутрірічної динаміки.

Розходження абсолютних показників зумовлено й тим, що в промисловій статистиці ЦСУ звітність у 1921—1922 рр. здійснювалася в рамках календарного року, а з 1 жовтня 1923 р. до 1930 р.— в межах господарського *. Нарешті, нерідко поза увагою дослідників залишається той факт, що до 1 січня 1925 р. в статистиці ЦСУ робітники враховувалися спільно з молодшим обслуговуючим персоналом (МОП), потім без нього, але з учнями (до 1932 р.). Плутанина в історичних дослідженнях є наслідком і того, що в зведених статистичних виданнях чисельність робітників у динамічних рядах наводиться з МОП (для порівняння), в щорічних виданнях — без цієї категорії. Ігнорування методики обчислення призводить до неправомірного зіставлення неоднорідних величин. Тому для динамічного аналізу чисельності робітників слід брати якийсь один критерій (наприклад, початок чи кінець календарного року і т. д.). При такому підході з'ясування питання до початку 1936 р. труднощів не становить. Підсумковим же показником можна вважати матеріали промислового перепису 1938 р.

Матеріали промислової статистики свідчать, що зміни в кількісному складі фабрично-заводських робітників мали свої особливості на кожному етапі перехідного періоду. Зокрема, не можна повністю поділяти досить поширену в історичній літературі думку про те, що на початку відбудовного періоду темпи скорочення робочої сили були прямим наслідком тяжкого господарсько-економічного становища країни. Цей процес, з одного боку, пов'язаний з віджилою зрівнялівкою у продовольчій і тарифній політиці, із зростанням продуктивності праці в умовах переходу до непу²⁸, з другого,— скорочення чисельності робочої сили відбувалося насамперед у тих галузях, професії яких були доступні ремісничому і кустарному виробництву²⁹, внаслідок чого

* Звітність у межах господарського року властива всій статистиці ВРНГ.

²⁸ Русская промышленность в 1921 г. и ее перспективы.— С. 52—53; Русская промышленность в 1922 г. и ее перспективы.— С. 15—16.

²⁹ Стан праці в першому півріччі 1924/25 р. // Праця на Україні.—1925.— № 1.— С. 16.

робітники, які залишали державні підприємства, могли знайти собі відповідне своєму фахові заняття, а отже, й засіб до існування.

Можливості матеріалів промислової статистики як історичного джерела істотно розширюються, якщо їх згрупувати за галузями фабрично-заводської промисловості, хоча при цьому слід враховувати структурні зміни, що відбувалися протягом досліджуваного періоду. Наприклад, з 1935 р. до металообробної і машинобудівної галузей були віднесені ремонтні заводи НКШС і водного транспорту, які раніше не вважалися промисловими підприємствами³⁰. Специфічними є і статистичні групування по галузях групи «Б». Їх особливість полягає в тому, що до середини 20-х років ця галузь проходила по групах «Виробництво харчових продуктів, напоїв і наркотиків», «Одяг і туалет», відповідних класах виробництв. До того ж основний контингент харчової галузі становив персонал цукрової промисловості, що зазнавав сезонних коливань.

Дещо інша тенденція відображена в матеріалах статистики по групі «Одяг і туалет», в якій підгрупи і класи виробництв з 1926 р. виділилися в окремі галузі (швейну, взуттєву, текстильну, трикотажну та ін.), а ряд підприємств у 30-ті роки було передано з державної промисловості до кооперативної³¹. Аналіз матеріалів промислової статистики дає підставу дійти висновку про те, що протягом 20—30-х років поряд з швидким розвитком групи «А» високими темпами зростала кількість робітників, зайнятих у галузях групи «Б».

Матеріалам статистики промисловості, згрупованим за розмірами підприємств, слід віддати перевагу і при вивченні рівня концентрації робітників на підприємствах. Розбіжність у показниках чисто емпіричного походження, адже до 1925 р. розміри підприємств і закладів визначались за кількістю робітників, потім — зайнятих осіб³². Крім того, підрахунки, зроблені на початку чи наприкінці календарного або господарського року, можуть показувати однакову кількість закладів, але різну питому вагу зайнятих на них робітників³³. Часто розбіжності виникають при порівнянні даних поточної статистики і промислових переписів навіть щодо однорідних закладів. Вони є наслідком різних строків проведення обстеження і визначення питомої ваги у перепису щодо всіх закладів, а у поточній статистиці — лише ценових³⁴⁻³⁵.

В умовах перехідного періоду аналіз кількісного і якісного складу робітничого класу невіддільний від форм власності. Форма власності промислового закладу визначалася на основі фактичної експлуатації найманої праці, а не володіння³⁶. Таким чином, у промисловій статистиці розрізнялися за змістом поняття «форма власності» і «форма експлуатації», тому доцільніше користуватися терміном «соціальний сектор». Застосування порівняльно-історичного методу при вивченні цих матеріалів дозволяє по-новому підійти до проблеми. Поширена в радянській історіографії думка про те, що при переході від політики «воєнного комунізму» до непу відбувався процес денационалізації промисловості, потребує суттєвого уточнення, бо в цей час він не позначився в добувній промисловості³⁷.

Як історичне джерело матеріали промислової статистики становлять інтерес для вивчення проблеми розвитку продуктивності праці,

³⁰ Праця в УРСР: Стат. довідник.— К., 1937.— С. 290.

³¹ Социалистическое строительство в СССР: Стат. ежегодник.— М., 1934.— С. 522; УССР в цифрах: Стат. довідник.— К., 1936.— С. 401.

³² Труды ЦСУ.— Т. X.— Вып. 6.— Ч. III.— С. 72; Статистика України.— № 45.— С. 146—147.

³³ Статистика України.— № 58.— С. 84—85; Динамика народного хозяйства Украины в 1921/22 — 1924/25 гг.— С. 80—81; Праця в УРСР.— С. 75—76.

³⁴⁻³⁵ Статистика України.— № 45.— С. X.

³⁶ Труды ЦСУ.— Т. XXVII.— Вып. 1.— С. 2—5.

³⁷ Там же.

хоч і базуються на хиткому показнику — обсягу валової продукції в ціннісному вираженні на 1 людину-день³⁸. Однак необхідно уважно вивчити методичні примітки і зауваження до статистичних публікацій, відкинути методику «незмінних цін», щоб штучно не прикрашувати історичний процес.

Унікальними є матеріали промислової статистики для вивчення динаміки продуктивності праці в розрізі «соціальних секторів», проблеми ефективності використання робочої сили. Проте в так званому «коефіцієнті використання» не враховувалися причини неявок на роботу, оскільки приховувалися простої виробництва, а також сезонність, що негативно впливає на середньорічні показники.

Отже, матеріали промислової статистики 20—30-х років є важливим джерелом для вивчення робітничого класу України, хоча їм притаманні суттєві прогалини.

З метою більш ефективного використання матеріалів статистики як історичного джерела необхідно залучати до наукових досліджень дані, взяті не тільки із зведених статистичних публікацій, а й відомчих та галузевих видань, суцільних й вибіркового переписів, матеріали, опубліковані місцевими обліково-статистичними органами України. Аналіз публікацій свідчить про необхідність активізувати пошуки статистичних матеріалів у фондах різних підприємств і організацій*. Необхідно також розпочати повторну обробку матеріалів статистичних обстежень під кутом зору нових вимог у справі дослідження процесу соціалістичного будівництва.

Одержано 22.05.89.

Автор сделал солидный источниковедческий анализ опубликованных статистических материалов 20—30-х годов, показал особенности методики обработки, группирования, исчисления и использования помещенных в них сведений.

³⁸ Народне господарство України в IV кварталі 1924/25 р. — Харків, 1925.— С. 293.

* Зокрема, у фондах ЦСУ (ф. 582) і УНГО (ф. 318), які зберігаються в ЦДАЖР УРСР, є понад 1000 справ з матеріалами, необхідними для характеристики робітничого класу.

Л. Г. Іванова (Київ)

**Проблема антифеодальної боротьби селян
Правобережної України у XVIII ст.
в наукових дослідженнях 20—30-х рр.**

Проаналізовано праці про антифеодальну боротьбу селян Правобережної України XVIII ст., що були опубліковані на сторінках наукових досліджень у 20—30-ті роки. Показано як позитивні моменти у висвітленні даної проблематики, так і недоліки, що були притаманні у той час радянській історичній науці.

З перших років становлення радянської історичної науки антифеодальна боротьба селянства епохи пізнього феодалізму привертала помітну увагу дослідників. Зокрема, історики 20—30-х років прагнули розкрити соціальну природу народних виступів, розв'язати питання про соціальний склад повстанських загонів, особливості селянських

рухів у тих чи інших регіонах, показати ставлення правлячих кіл царської Росії й шляхетської Польщі до повстанців, тобто відповісти на ті питання, які недостатньо або зовсім не висвітлювалися у дворянській і буржуазній літературі.

Проте на першому етапі свого розвитку радянська історична наука не змогла відразу подолати вплив наукових концепцій буржуазної історіографії. Особливо негативно на якісній стороні праць позначилася відсутність солідної документальної бази для дослідження. Головними джерелами, звідки історики добували факти про події класової боротьби на Правобережній Україні, залишалася вітчизняна та польська мемуарна й історична дворянсько-буржуазна спадщина.

Прагнучи вибрати найбільш раціональні відомості з літератури минулого століття, наприклад, з питань гайдамацького руху, Коліївщини 1768 р., подій 1789 р., дати своє бачення подій класової боротьби, радянські історики часто потрапляли у полон теоретичних і фактологічних поглядів своїх попередників. У процесі дослідження досить часто перебільшувалася роль національного та релігійного факторів у розвитку подій класової боротьби. Недостатньо глибоке і творче засвоєння марксистсько-ленінської теорії призводило вчених подекуди до хибних висновків, до нерозуміння, а то й заперечення ряду явищ економічного та політичного життя суспільства. Так, нез'ясованими залишилися головні соціально-економічні причини й передумови селянських виступів, абсолютизувалась або зовсім заперечувалась народно-визвольна боротьба трудящих мас Правобережної України, їх прагнення до возз'єднання з Росією, спотворено реконструювалися портрети керівників повстання 1768 р., характер самих виступів тощо. Віддаючи певну данину схематизму та соціологічній схемі, селянські виступи, відповідно до концепції М. М. Покровського (1863—1932), трактувалися як «революції»¹.

Необхідно вказати на помітну диспропорцію в розробці та вивченні антифеодальних рухів на Правобережжі протягом всього XVIII ст. Так, висвітлення повстання 1702—1704 рр. та інших форм соціального протесту не входили в коло дослідницьких інтересів істориків 20—30-х років. Лише в 1940 р. у «Вістях Всеукраїнської Академії наук» повідомлялося про початок вивчення співробітниками відділу суспільних наук ВУАН народного повстання під керівництвом С. Палія². Головна увага дослідників у 20—30-х роках зосереджувалась, як правило, на вивченні таких форм антифеодальної і визвольної боротьби, як гайдамачина і Коліївщина 1768 р.

Однак й матеріал про гайдамацький рух викладався досить спрощено і схематично. На сторінках праць, як правило, висвітлювались лише, значні події цього соціального явища — повстання 1734, 1750, 1768 р., не вдаючись до їх аналізу та оціночних характеристик. З усієї маси подібної літератури певний науковий інтерес становить лише нарис М. Горбаня, присвячений конкретним подіям 1750 р. Автором праці були залучені документи Харківського і Чернігівського архівів. Позитивною рисою повідомлення є те, що в ньому на документальній основі показано масштабність гайдамацьких виступів 1750 р., конкретизовано географію руху окремих загонів і уточнено райони, охоплені повстанням, акцентовано увагу на участі в даних подіях запорізької голоти. На відміну від своїх попередників, автор навів документи, які підтверджували наявність об'єднаних настроїв серед повстанців. Передусім, цей аспект питання простежений на прикладі скарг польської шляхти до російських урядовців, в яких викладались причини народних хвилювань. В одній з таких скарг, наприклад, була наведена до-

¹ Преображенский А. А., Индова Е. И. Итоги и задачи изучения классовой борьбы российского крестьянства в период позднего феодализма // Проблемы соц.-экон. истории России.— М., 1984.— С. 212.

² Вісті Всеукраїнської Академії наук.— К., 1940.— № 3.— С. 212.

силь красномовна заява повстанців: «...И впредь чинить будем оное по повелению главных своих властей... и в скором де времени сей речичский край с рассийскою Украинною соединен будет»³.

Однак ця праця має істотні вади і містить помилкові висновки. Насамперед на змісті позначився вплив ідей та поглядів дворянських істориків Г. Равіти-Гавронського, А. Скальковського, В. Каминського, теоретичні висновки та фактологічний матеріал яких автор нарисув використував у своїй праці без достатнього критичного аналізу. Крім того, текст статті рясно пересипаний цитатами з творів П. Куліша і спогадів шляхтичів-сучасників. Події 1750 р. М. Горбань намагався показати як результат конфлікту між Запорізькою Січчю і Річчю Посполитою і пояснити його монополістичними торговими устремліннями запорізької старшини⁴. Наявність об'єднавчих тенденцій, згідно з концепцією М. Горбаня, повністю детермінувалася не більше і не менше як політичними устремліннями Росії. Участь правобережного селянства в русі історик розглядав як факт другорядний, що не справляв впливу на соціальну сутність гайдамацьких виступів⁵. В цілому гайдамацький рух оцінювався істориком як «революційна течія, як соціально-політичний кривавий протест... проти шляхетської анархії і шляхетського паразитизму»⁶.

Хибне розуміння характеру і суті соціальних суперечностей в епоху середньовіччя зумовили не до кінця вивірений підхід перших радянських істориків щодо висвітлення причин, які обумовили виникнення гайдамацького руху. Так, той же М. Горбань у книзі «Гайдамаччина», виданій у 1923 р., вбачав причини появи цього руху в державному устрої, політичному хаосі та анархії, що панували тоді в Речі Посполитій⁷. Він повністю ігнорував антикріпосницькі класові мотиви виступів селян. З іншого боку, автор, спираючись на концепцію «торгового капіталу» М. М. Покровського, показував гайдамаччину як рецидив розвитку капіталістичних відносин. Відзначимо, дана теорія справляла величезний вплив на зміст історичних праць практично всіх радянських вчених у 20-х — на поч. 30-х років. Торговий капітал, у М. М. Покровського, являв собою першопричину суспільного прогресу⁸, знаходився в основі економічних та політичних відносин і, в кінцевому підсумку, «визначав рівень класових суперечностей»⁹.

Послідовниками теорії «торгового капіталу» М. М. Покровського на Україні виступали також П. Костенко, М. І. Яворський. На основі концептуальних засад вченого ці історики пояснювали причини, розвиток і характер народних рухів на Правобережжі у XVIII ст. П. Костенко, наприклад, вважав, що існував прямий взаємозв'язок між формуванням торгового капіталу і посиленням кріпосницького гніту, що спричинило посилення соціальних конфліктів у суспільстві¹⁰. М. І. Яворський робив наголос на політичних причинах, що на його думку, корінилися у боротьбі окремих шляхетських угруповань, викликаній поглибленим розвитком торгового капіталу. Разом з тим, на відміну від інших істориків 20-х років, він вірно вказав на прагнення населення Правобережної України визволитись з-під влади шляхетської Речі Посполитої¹¹.

³ Горбань М. Гайдамаччина 1750 року // Наук. збірник Харків. наук.-досл. катедри історії укр. культури.— Харків, 1926.— С. 110.

⁴ Там же.— С. 107—110.

⁵ Там же.— С. 111.

⁶ Там же.— С. 100.

⁷ Горбань М. Гайдамаччина.— Харків, 1923.— С. 25.

⁸ Чернобаев А. А. М. Н. Покровский — ученый и революционер // Вопр. истории.— М., 1988.— № 8.— С. 19.

⁹ Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.— М., 1934.— Т. 3.— С. 102—104; Т. 4.— С. 98, 131.

¹⁰ Костенко П. Селянські виступи та війни.— К., 1925.— С. 66.

¹¹ Яворський М. І. Коротка історія України.— К., 1928.— С. 65.

Дещо інший погляд на проблему характерний для праць О. Гермайзе — типового представника «вульгарного соціологізму». Причини класової боротьби на Правобережжі у XVIII ст. історик шукав в економічних факторах. Але їх розуміння у нього було досить своєрідне. Реконструюючи картини господарського занепаду і хаосу, які охопили край, він дійшов висновку, що «непевність в економічному відношенні... розхитує призвичаєний уклад життя і сприяє появленню всякого роду замішань та баламуцтва»¹². Крім того, цей історик не вважав посилення кріпосницького гніту головною причиною загострення соціальних антагонізмів у регіоні. На перший план він висував торгові інтереси Запоріжжя, перебільшував роль розвитку там капіталістичних відносин. «По суті,— писав О. Гермайзе,— гайдамацька боротьба в разі удачі, могла б розширити торговельний розмах Запоріжжя, включити в сферу безпосереднього економічного впливу Запоріжжя на Уманщину і інші пункти Київського воєводства»¹³.

З нових позицій класову боротьбу на Правобережжі XVIII ст. оцінювали історики 30-х років. В цей період відчувались помітні зрушення у подоланні радянськими вченими впливу дворянської та буржуазної історіографії. Певну роль у цьому відіграли Всесоюзна конференція істориків-марксистів у 1930 р. та дискусія навколо питання про суспільно-економічні формації¹⁴. Важливе значення для дослідників мало видання археографічною комісією ВУАН в серії «Український архів» матеріалів слідчої комісії над учасниками Коліївщини¹⁵. Нові документальні матеріали дали можливість історикам більш аргументовано підійти до оціночних характеристик суті та спрямування антифеодальних виступів на Правобережній Україні. Так, О. Дмитрев, відкинувши усталені стереотипи про гайдамацтво як про розбійницький рух, писав: «Гайдамацькі рухи ніколи не були простими розбоями.. То була форма стихійного прояву селянської помсти і ворожнечі... То була боротьба пригнобленого і розореного селянина-українця із своїм класовим ворогом»¹⁶. Учений підкреслював класову, антифеодальну спрямованість народних виступів в першій половині XVIII ст. Причину гайдамаччини він пояснював сукупністю соціально-економічних факторів. Розглянувши господарський рівень розвитку Лівобережної і Правобережної України, історик дійшов висновку, що «оскільки існувало кріпосне право, як корінь причин цих явищ (селянських виступів.— Л. І.), остільки жила і розвивалась гайдамаччина»¹⁷. О. Дмитрев підкреслював, що селяни бачили єдиний вихід з свого безправного становища у кривавій, безкомпромісній боротьбі з класовим ворогом¹⁸. Висновки цього дослідника — значний крок уперед у вивченні проблеми гайдамацького руху, як й питання історії класової боротьби в цілому.

Однак весь комплекс причин виникнення гайдамацького руху О. Дмитрев показати не зміг. Так, поза увагою дослідника залишились питання національного і релігійного гніту трудящих мас. Власне, всю систему феодальних відносин і тяжкого соціально-економічного гноблення селянства він до кінця розкрити так і не спромігся. О. Дмитрев заперечував взагалі релігійний гніт з боку панівної польської феодальної верхівки щодо правобережного населення і висловлював негативне ставлення до релігійного моменту у гайдамацькому русі, пояснюючи ворожнечу між католиками і православними «підступністю» лівобережної козацької старшини і православного духо-

¹² Гермайзе О. Коліївщина в світлі новознайдених матеріалів // Україна.— К., 1924.— Кн. 1—2.— С. 22.

¹³ Там же.— С. 26.

¹⁴ Историография истории СССР : Эпоха социализма.— М., 1982.— С. 80, 84.

¹⁵ Коденська книга судових справ // Укр. архів.— К., 1931.— Т. 2.

¹⁶ Дмитрев А. Гайдамачина.— М., 1934.— С. 3.

¹⁷ Там же.— С. 32—33.

¹⁸ Там же.— С. 30—31.

венства. Вчений підкреслював, що лозунги захисту православної віри під час гайдамацьких повстань для української козацької старшини виступали «зручним прикриттям для досягнення своїх класових, чужих селянській масі, політичних і економічних інтересів»¹⁹. Виходячи із своїх помилкових поглядів на дане питання, О. Дмитрев відводив представникам феодального класу Лівобережжя ледве не головну роль в організації гайдамацького руху. На його думку, це здійснювалося для послаблення Польщі і розповсюдження влади лівобережної старшинської верхівки на правобережні землі. З аналогічних позицій історик оцінював і дії російського уряду. Відповідно до його концепції, царизм був силою, що розпалювала національно-релігійну ворожнечу в Речі Посполитій. Недостатньо глибоке розуміння істориком специфіки та особливостей проявів класової боротьби на Правобережній Україні у XVIII ст. зумовлювалося впливом на його історичний світогляд польської мемуарної літератури і праць шляхетських авторів (XVIII — XIX ст.). Зокрема, О. Дмитрев не надавав належного значення ролі релігійного фактора в епоху феодалізму. Згідно з визначенням Ф. Енгельса, «класова боротьба відбувалася тоді під знаком релігії, якщо інтереси, потреби і вимоги окремих класів приховувались під релігійною оболонкою, то це нітрохи не змінює справи і легко пояснюється умовами часу»²⁰. Серед усіх дослідників 20—30-х років лише М. Горбань наблизився до вірного розуміння релігійного моменту в соціальній боротьбі. Він писав, що «релігійний прапор, прапор боротьби за віру — це було для селянства і прапором соціальної боротьби — не проти католиків, а проти панів-католиків»²¹.

У дослідженнях того часу важливе місце займало питання про рушійні сили та соціальний склад гайдамацьких загонів. Необхідно відзначити, що в цьому питанні найбільш рельєфно простежується вульгаризований підхід і соціологічні схеми, характерні для досліджень 20-х — початку 30-х років. Досить часто істориками широко вживався термін «пролетаріат» щодо різних соціальних груп гайдамаків (наймити, броварники, винники, чумаки). На думку істориків, в повстанські загани входили також селяни, міщани, дрібна шляхта, та й то лише тому, що з тих чи інших причин вони знаходилися у протиріччі із законом. Згідно О. Гермайзе, наприклад, рушійною силою гайдамацького руху було торгове запорізьке козацтво²² (ті, що займалися торгівлею худоби, видобутком і збутом солі на Запоріжжі і в сусідніх землях). М. Горбань повторив цю думку, хоча перевагу віддавав так званому сільськогосподарському пролетаріату в особі наймитів і броварників²³. Лише П. Костенко і О. Дмитрев скоригували погляди своїх попередників, вказуючи на переважно селянський склад учасників антифеодальних виступів.

Певний науковий інтерес являють дослідження М. Суслопарова про гайдамацький рух у 80-х роках XVIII ст. Вчений використав великий фактичний матеріал; який підтверджував думку про існування гайдамацтва до кінця століття. Він прагнув визначити особливості даного періоду, вивчав соціальний склад учасників руху, намагався простежити райони розташування і географію дій повстанських загонів. М. Суслопаров виділив три типи гайдамацьких виступів: 1) звичайне розбійництво на Лівобережжі в складі невеликих груп по 2—3 чол.; 2) напад на Лівобережжя із-за р. Буг і на польську територію із-за р. Кодими у складі понад 10 чол.; 3) операції загону гайдамаць-

¹⁹ Там же.— С. 38—39.

²⁰ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині // Маркс К., Енгельс Ф.— Твори.— Т. 7.— С. 343.

²¹ Горбань М. Гайдамаччина.— С. 68.

²² Гермайзе О. Назв. праця.— С. 26.

²³ Горбань М. Гайдамаччина 1750 року.— С. 103, 105.

кого ватажка М. Тягуна²⁴. Крім останнього, історик назвав також імена інших ватажків — Гуралю, Синеока, Косюринського²⁵. М. Суслопаров визначив соціальний склад гайдамацьких загонів і показав, що значну питому вагу (50%) їх становили селяни. В той же час за спостереженням вченого в загони гайдамаків входили городові козаки, міщани, розкольники, вихідці із Запорізької Січі²⁶. Отже, гайдамаччина, за М. Суслопаровим, була в основному рухом селянської бідноти. Важливим є спостереження історика над географією поширення гайдамацького руху. Вчений показав, що дії загонів протягом 80-х років перемістилися переважно на Лівобережну Україну. На Правобережжі, як правило, спостерігались тільки рецидиви даного явища.

На думку М. Суслопарова, характер дій гайдамаків у прикордонній смузі у 80-ті роки мало чим відрізнявся від попередніх років. Проте мета і завдання цього руху вже відрізнялися від аналогічних характеристик народних виступів 1734, 1750 і 1768 рр. Адже гайдамацький рух кінця XVIII ст. втратив одну із своїх важливих функцій — визвольну²⁷. Поряд з соціальними мотивами, зазначав історик, значно посилювався розбійницький елемент. Незважаючи на певні недоліки у показі соціально-економічного аспекту проблеми, все ж документальна база статті М. Суслопарова, окремі його спостереження і висновки не втратили свого значення для дослідників, що займаються вивченням антифеодальної боротьби на Україні в другій половині XVIII ст. Вчений належить до тих істориків, які в цілому правильно визначили гайдамацтво як рух селянства.

Існує ще одне питання, яке не знайшло однозначної оцінки в працях істориків 20—30-х років — це хронологічні рамки гайдамацького руху. Наприклад, М. Яворський і П. Костенко вважали початком гайдамаччини 1734 р. В основу періодизації цього явища вони поклали великі повстання протягом першої половини XVIII ст. на Правобережній Україні (час між цими народними виступами вчені взагалі вилучали з контексту своїх наукових досліджень)²⁸. М. Горбань виділяв тільки два періоди гайдамацької боротьби: 30-ті і 50—60-ті роки XVIII ст.²⁹; 40-ві роки XVIII ст. випали з його поля зору. О. Дмитрев початковий етап руху гайдамаків відносив до кінця XVII ст. Діяльність С. Палія і повстання 1702—1704 рр. він кваліфікував вже як гайдамацький рух³⁰. О. Дмитрев назвав такі етапи: 30-ті та 50-ті роки XVIII ст.³¹, а також Коліївщину, історії якої присвятив окрему наукову розвідку. Як правило, більшість істориків нижній рубіж гайдамацького руху обмежували 1768 р. Лише М. Суслопаров відстоював іншу позицію й відсунув рамки гайдамацтва, як зазначалося, до середини 80-х років.

Важливе місце в історіографії 20—30-х років займало висвітлення одного з найбільших народно-визвольних повстань на Правобережжі — Коліївщини. Проте і в цьому питанні все ще домінували традиційні погляди буржуазної історичної науки XIX ст. в оцінці подій 1768 р.

Це яскраво простежується в публікації О. Ю. Гермайзе. Проігнорувавши селянський характер Коліївщини, автор визначив її, поперше, «справою степового українського гультяйства, відірваного від

²⁴ Суслопаров М. Гайдамаччина в 80-х роках XVIII ст. // Зап. істор.-філолог. відділу ВУАН.— К., 1928.— Кн. 18.— С. 67.

²⁵ Там же.— Кн. 19.— С. 116.

²⁶ Там же.— С. 111, 113—114.

²⁷ Там же.— С. 118, 126.

²⁸ Яворський М. І. Коротка історія України; Костенко П. Селянські виступи та війни.

²⁹ Горбань М. Гайдамаччина.— С. 49—61.

³⁰ Дмитрев А. Гайдамаччина.— С. 19—21.

³¹ Там же.— С. 47—53.

землеробства»³² і, по-друге, наголошував на «вузькорелігійних мотивах повстання»³³. Така оцінка повністю збігалася з поглядами дворянських та буржуазних істориків на характер цього виступу. Причину подій 1768 р., як і гайдамацького руху в цілому, О. Ю. Гермайзе пояснював торговими інтересами Запорізького Коша³⁴. Він прагнув показати причетність російського уряду і православного духовенства, особливо ігумена Мотронінського монастиря Мельхиседека Значко-Яворського³⁵, до організації повстання. О. Ю. Гермайзе називав Коліївщину «кривавою трагедією» і не зумів визначити її місце в контексті народно-визвольної та класової боротьби на Правобережжі у XVIII ст. Розглянувши питання про організацію виступу, автор зробив висновок, що Коліївщина готувалася завчасно на Запоріжжі. Але тут же, заперечуючи свою попередню тезу, він стверджував, що під час повстання нібито не існувало єдиного керівного центру³⁶. О. Ю. Гермайзе висунув ще одну помилкову думку про те, що Коліївщина розпочалася на Лівобережній Україні і лише згодом поширилася на Правобережжя. Населення ж цих українських земель приєдналося до гайдамаків — запорожців тільки в розпал подій, оскільки у нього не було особливих причин до виступу³⁷. Уся ця плутанина й суперечності в авторській концепції говорять про те, що О. Ю. Гермайзе був далекий від розуміння діалектики суспільного розвитку, не зумів знайти причинно-наслідковий взаємозв'язок соціально-економічного розвитку українських земель і класової боротьби. Характерно, що його висновки інколи навіть суперечили змісту джерел, уривки з яких цитувалися у праці. Ось чому незабаром після виходу публікації з друку, вона викликала різко критичну оцінку істориків. Професор В. Пархоменко відзначав головні прорахунки нарису й охарактеризував його «кроком назад» в історичній літературі про Коліївщину, навіть у порівнянні з дворянською і буржуазною історіографією³⁸. Поряд з цим він висловив власний погляд на події 1768 р., підкресливши їх народний, селянський характер, коли говорив про соціальні гасла і вимоги повстанців.

Проте ряд істориків все ще не змогли уникнути помилкових характеристик й оцінок Коліївщини. Так, причину повстання П. Костенко вбачав не в системі визиску за феодалізму, не в національно-релігійному гнобленні, а в кризі хлібної торгівлі шляхетської Польщі на зовнішньому ринку. Все це, вважав П. Костенко, створювало умови, які сприяли виникненню збройного конфлікту між сторонами, що протистояли одна одній. Особливу роль у розгортанні подій 1768 р. він вбачав у поглибленні торгових інтересів Запоріжжя й Росії³⁹.

Аналогічні погляди висловлював також інший представник вульгарного соціологізму М. І. Яворський, який, зокрема, зазначав, що «агітацію за повстання вели запорожці, так як їм у боку сиділа пансько-шляхетська торгова монополія»⁴⁰. Організатором «козацько-селянської революції» на сторінках праць обох дослідників називався ігумен Мельхиседек Значко-Яворський.

Фактичний виклад матеріалу про хід повстання, розмежування класових сил та інші питання залишилися практично не висвітленими у працях П. Костенка і М. Яворського. Автори обмежилися лише згадками про взяття повстанцями Умані. Необхідно також відзначити, що

³² Гермайзе О. Ю. Назв. праця.— С. 20.

³³ Там же.— С. 28—29.

³⁴ Там же.— С. 34, 39.

³⁵ Там же.— С. 33—34.

³⁶ Там же.— С. 34.

³⁷ Там же.— С. 20.

³⁸ Пархоменко В. Чи була Коліївщина 1768 р. народним рухом? // Червоний шлях.— К., 1925.— № 8.— С. 101.

³⁹ Костенко П. Назв. праця.— С. 69.

⁴⁰ Яворський М. Назв. праця.— С. 67.

для праць цієї групи істориків властиві термінологічна плутанина і модернізація понятійного апарату («пролетаріат», «революція», «революційне ядро» тощо)⁴¹.

Питання про роль та участь у розвитку Коліївщини запорізького козацтва залишалося у центрі уваги й інших істориків 20—30-х років. У цьому плані варто відмітити дві роботи В. Грекова, написаних далеко не з наукових позицій. В. Греков кваліфікував боротьбу гайдамацьких загонів та Коліївщину як «аграрний рух» запорожців⁴² і «природний протест» запорізького козацтва проти «Московського уряду»⁴³. Він неправомірно називав події Коліївщини справою Запорізького Коша, підкреслював мовчазне сприяння кошової старшини у справі відходу цілих куренів із Січі в межі Речі Посполитої. Пояснення подібному факту В. Греков шукав у бажанні старшини «дати змогу козацькій бідності поліпшити своє матеріальне становище здобиччю в Польській Україні»⁴⁴. Історик нехтував тим, що в основі цього явища було бажання кошової верхівки звільнитися від козацької сіроми, розрядити наростання класових суперечностей на самій Січі. В. Греков прагнув довести співчутливе ставлення козацької старшини до антифеодальних виступів селян, розуміння старшинською верхівкою війська Коша Запорізького прагнень кріпосного селянства Правобережжя та її бажання допомогти в його боротьбі проти феодалів⁴⁵. Свої висновки вчений намагався обґрунтувати документами з фондів Дніпропетровського архіву. Проте, як й О. Ю. Гермайзе, він пішов не за принципом достовірного і об'єктивного викладу подій, а перекручування фактів в угоду власним концептуальним побудовам.

В 30-ті роки питання про Коліївщину та інші форми антифеодального руху на Правобережжі стало предметом вивчення ще однієї групи істориків. Характерною рисою їх досліджень був більш диференційований підхід до подій класової боротьби. В цьому плані на увагу заслуговує нарис К. Г. Гуслистого про Коліївщину, де він розглядав роль запорожців і значення цього повстання у розвитку грудневих подій 1768 р. на Січі. Вчений відзначав антифеодальну спрямованість виступів козацької сіроми на Запорізькій Січі проти старшинської верхівки, яка, захищаючи свої класові інтереси, брала активну участь у придушенні Коліївщини⁴⁶. Проте К. Г. Гуслистий ще не зміг на той час повністю звільнитися від помилок та концепцій своїх попередників. Позначився також загальний недостатній рівень вивчення політичної та економічної історії регіону, обмежена документальна база дослідження. При характеристиці соціально-економічних процесів вчений передусім опирався на висновки праць В. Б. Антоновича, М. Я. Шульгіна та інших авторів. І все ж К. Г. Гуслистий пішов значно далі істориків 20-х років і показав взаємозв'язок класової боротьби й соціально-економічних процесів феодального суспільства. Вчений визначив селянський характер повстання 1768 р., підкреслював, що в ньому брали участь всі експлуатовані групи населення Правобережної України, а запорізьке козацтво виступило їх природним союзником⁴⁷. Дослідник підкреслював соціальну спільність між кріпосним селянством і козацькою біднотою⁴⁸. Причиною, що обумовила

⁴¹ Костенко П. Назв. праця.— С. 69; Яворський М. Назв. праця.— С. 68.

⁴² Греков В. Бунт сіроми 1768 р. // Зап.-філолог. відділу ВУАН.— К., 1927.— Кн. 2.— С. 221.

⁴³ Там же.— С. 220.

⁴⁴ Греков В. Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна.— К., 1928.— Кн. 4.— С. 18.

⁴⁵ Там же.— С. 19.

⁴⁶ Гуслистий К. Г. З Історії класової боротьби в степовій Україні в 60—70-х рр. XVIII.— С. 18—19.

⁴⁷ Гуслистий К. Г. Селянське повстання 1768 року на Україні.— Харків. 1934.— С. 20—21.

⁴⁸ Там же.— С. 22.

вибух антифеодального повстання на Правобережжі, К. Г. Гуслистий вважав даліше посилення кріпосництва та ліквідацію слобід в межах Київського та Брацлавського воєводств у 60-х роках XVIII ст.

Проте історик не розкрив усієї складності соціально-економічних передумов і політичної ситуації в краї напередодні і під час Коліївщини. Безпосереднім поштовхом до початку повстання, на його думку, став конфлікт між окремими шляхетськими угрупованнями і вступ російських військ в межі Речі Посполитої. Крім того, останній факт він оцінював досить однозначно — як здійснення колоніальних планів царської Росії, що приховувалися під гаслами захисту православної віри⁴⁹. Для досягнення своєї мети царизм, нібито, був ініціатором розпалювання полум'я народного виступу і діяв через заможні прошарки населення Правобережної України⁵⁰. Але характерно, що історик разом з тим вказував й на те, що царизм виступив головною силою в придушенні повстання.

Вірно вказуючи на «царистські ілюзії» повстанців, К. Г. Гуслистий розглядав їх формування виключно під кутом зору впливу «демагогічно-провокаційної» діяльності російського царизму, яка сприяла активізації селянського руху і навіть розпалювання націоналістичної, антипольської й антисемітської ворожнечі⁵¹. Концепції вченого при-таманне дещо однобічне тлумачення характеру і спрямування Коліївщини. Він вказував лише на антифеодальну спрямованість виступу, ігноруючи його визвольні тенденції.

Деякою однобічністю хибують висновки історика і щодо характеристики керівників повстання. К. Г. Гуслистий, подібно до П. Костенка, М. Яворського і М. Горбаня, схилився до думки, що головна роль у повстанні належала ігумену Мотроненського монастиря. На його думку, М. Залізник вступив у союз з Мельхиседеком і був висуванцем українського правобережного дворянства і духовенства⁵². Аналогічна характеристика дана І. Гонті⁵³ (автор говорить про його зраду польському панству). Причини поразки повстання історик також розцінював обмежено: він їх бачив лише в недостатньо організованих діях М. Залізника і І. Гонти, котрі, на його думку, побоюючись розмаху народних виступів, спеціально гальмували розвиток антифеодального руху⁵⁴. (В 40-ві роки К. Г. Гуслистий докорінним чином переглянув свої погляди щодо багатьох аспектів Коліївщини і дав принципово нове її трактування)⁵⁵.

І все ж, незважаючи на окремі хиби своєї концепції, К. Г. Гуслистий підійшов ближче до об'єктивного оцінювання повстання, ніж більшість дослідників того часу. Так, говорячи про участь російського самодержавства в придушенні Коліївщини і розправі над її учасниками, історик зробив правильний висновок, що царизм виходив передусім із своїх класових інтересів і боявся можливості поширення народних заворушень на території Лівобережної України⁵⁶. Важливо вказати і на правильний висновок К. Г. Гуслистого щодо історичного значення Коліївщини. Історик писав, що «це була боротьба селянських мас за ліквідацію феодалізму... Ця боротьба була революційною, прогресивною і об'єктивно розчищала шлях для нових капіталістичних відносин»⁵⁷.

У 1934 р. побачила світ брошура О. Дмитрева «Коліївщина», в якій також містяться деякі помилкові твердження оціночного харак-

⁴⁹ Там же.— С. 26—27.

⁵⁰ Там же.— С. 27.

⁵¹ Там же.— С. 27—28, 33, 42.

⁵² Там же.— С. 40—43.

⁵³ Там же.— С. 47.

⁵⁴ Там же.— С. 47, 48.

⁵⁵ Гуслистий К. Г. Коліївщина.— К., 1947.

⁵⁶ Гуслистий К. Г. Селянське повстання 1768 р. ... — С. 47, 48.

⁵⁷ Там же.— С. 31.

теру повстання. Цій праці притаманна відсутність розуміння народно-визвольного характеру боротьби, класової природи феодальної держави, політичного становища на Правобережжі. В уяві дослідника Барська конфедерація, утворена в 1768 р. найбільш реакційними прихильниками уніатства і католицизму, виступала нібито захисницею католицької віри і шляхетських інтересів від посягань петербурзького двору. Численні факти насильств, вбивств і розправи конфедератів над українським населенням Правобережжя він називав вигадкою або перебільшенням⁵⁸; Мельхиседека Значко-Яворського автор зображував як таємного агента Катерини II і організатора Коліївщини, що мала, на його думку, значною мірою релігійну і національну спрямованість⁵⁹. «За допомогою релігії він (Мельхиседек.—Л. І.) хотів спрямувати це обурення на підтримку чужих для пригнобленої маси інтересів російських поміщиків, котрі боролися на той час за українські землі з польськими поміщиками»⁶⁰. Поряд з тим О. Дмитрев прагнув дати оригінальні оціночні характеристики окремих керівників повстання. Так, І. Гонта постає у нього захисником соціальних прав селянства і жертвою провокаційної діяльності Мельхиседека і М. Залізняка. Аналогічно своїм попередникам, цей історик дотримувався думки, що православні поміщити Лівобережжя і Правобережжя спрямовували соціальну активність селян по хибному шляху боротьби за віру, прагнучи, тим самим, заувалювати класовий характер повстання⁶¹.

Позитивною рисою праці О. Дмитрева, у порівнянні з публікаціями попередніх авторів, є чітке визначення Коліївщини як селянського повстання, в якому відобразилися передусім соціальні суперечності суспільного розвитку того часу. Дослідник вважав повстання 1768 року одним з важливих моментів «тієї тривалої і впертої боротьби, котру вели на Правобережній Україні з польським панством гайдамаки»⁶².

Необхідно відзначити, що праці К. Г. Гуслистого і О. Дмитрева являли собою популярний виклад відомостей про народно-визвольне і антифеодальне повстання 1768 р. Історики поставили за мету не стільки науково дослідити, проаналізувати або знайти нові документи для розкриття всієї складності переплетіння соціально-економічних, політичних та етнічних факторів, з'ясувати хід повстання, а передусім, хотіли підсумувати певні наукові досягнення у вивченні цієї проблематики, підкоректувати окремі питання.

Новий етап у дослідженні проблеми класової боротьби на Правобережній Україні, як й інших питань історії, почався наприкінці 30-х років. Тоді були прийняті партійні постанови, які справили істотний вплив на розвиток історичної науки⁶³. З наукового обігу були вилучені такі терміни, що вживалися до антифеодальних виступів й соціального складу їх учасників, як «революція», «революційне ядро», «пролетаріат» та інші. Почалося більш критичне і творче вивчення мемуарної та спеціальної літератури минулого. Щодо цього значною мірою показовими та цікавими є публікації С. Ф. Іваницького. Цей історик проаналізував і класифікував усю існуючу шляхетську мемуарну літературу про Коліївщину й закликав вчених підходити до такого виду джерела більш критично, враховувати суб'єктивний характер цих матеріалів, належність їх авторів до певного класу суспільства. Тільки такий підхід, писав вчений, допоміг би досліднику виявити історичну

⁵⁸ Дмитрев А. Колиивщина.— М., 1934.— С. 9—11.

⁵⁹ Там же.— С. 15.

⁶⁰ Там же.— С. 7.

⁶¹ Там же.— С. 5.

⁶² Там же.

⁶³ Историография истории СССР: Эпоха социализма.— С. 85, 99, 105—108.

цінність і достовірність мемуарів⁶⁴. С. Ф. Іваницький застерігав від прямого перенесення і адекватного відтворення подій, описаних у спогадах представників шляхетського стану, на сторінки наукових праць: «Описуючи повстання, всі мемуаристи зводять його до дикої і безглуздої жорстокості селян... Картини диких і безглузких жорстокостей селян є в значній мірі вигадкою фантазії класового ворога, як це можна довести шляхом зіставлення самих мемуаристів»⁶⁵.

По-новому підійшов історик до оцінки та характеристики самої Коліївщини. Він підкреслював, що даний виступ українського селянства в дійсності був спрямований «проти польсько-шляхетського кріпосницького ладу. Боротьба мала антифеодальний характер, була направлена на знищення кріпацтва». Автор акцентував увагу на тому, що в «умовах колоніального гноблення українського народу польською шляхтою» ця антифеодальна направленість повстань «неминуче перепліталась з національно-визвольною метою боротьби»⁶⁶. С. Ф. Іваницький писав, що висвітлення події 1768 року не слід обмежувати виключно рухом М. Залізняка і взяттям повстанцями Умані⁶⁷. Історик підкреслював, що повстання було «значно глибшим і багатограним», що, крім Київського і Брацлавського, воно охопило Подільське воеводство і Волинь. До речі, С. Ф. Іваницький висловлював своє переконання про наявність у повстанців певної програми дій⁶⁸. На його думку, селяни у ході боротьби прагнули здобути статус дрібних вільних власників⁶⁹. Специфіку розвитку подій Коліївщини, як писав С. Ф. Іваницький, значною мірою визначала діяльність Барської конфедерації, від якої залежали нібито дії самих повстанців. Проте роздуми і судження історика не були позбавлені помилок, зокрема в його оцінці політичної лінії царського уряду до повстання. Він схильний був твердити, що панівні кола Росії навмисно використовували селянський виступ на Правобережжі проти конфедерації. В цьому руслі історик пояснював зміст багатьох документів.

В кінці 30-х років спостерігалися певні зрушення у поглядах істориків на таку важливу проблему, як діалектика соціального і етнічного в подіях 1768 р. В цьому плані звертають на себе увагу роботи Я. Головчинера і В. Пічети. Історики узагальнили існуючі оцінки про природу та причини гайдамацького руху та Коліївщини. Аналізуючи економічне становище народних мас на Правобережній Україні XVIII ст., Я. Головчинер показав, зокрема, що у 60-ті роки швидкими темпами відбувалось покріпачення селян на слободах, збільшення кількості повинностей, зростання відробіткової ренти та інше. Цифровий матеріал, наведений цим автором, свідчив про збільшення числа закріпаченого населення у Київському воеводстві. На відміну від М. Горбаня, О. Гермайзе та інших істориків, він вказував на надзвичайно тяжке економічне становище безпосереднього виробника, його політичне та юридичне безправ'я⁷⁰. Спираючись на праці класиків марксизму-ленінізму, В. Пічета і Я. Головчинер змогли правильно пояснити релігійне забарвлення боротьби українського народу на Правобережжі проти польсько-шляхетського гноблення. Проте Я. Головчи-

⁶⁴ Іваницький С. Ф. Польские мемуары о крестьянском восстании 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. гос. пединститута. Факультет ист. наук.— Л., 1938.— С. 120.

⁶⁵ Там же.— С. 146.

⁶⁶ Іваницький С. Ф. Основные вопросы крестьянского восстания на Украине 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. гос. ун-та. Серия истор. наук.— Л., 1941.— Вып. 7, № 67.— С. 125.

⁶⁷ Там же.— С. 127.

⁶⁸ Іваницький С. Ф. Значение Барской конфедерации в истории крестьянского восстания на Украине 1768 г. // Уч. зап. Ленинград. пединститута. Кафедра истории СССР.— Л., 1939.— Т. 19.— С. 232.

⁶⁹ Там же.— С. 211.

⁷⁰ Головчинер Я. Крестьянское восстание 1768 года на Украине // Истор. журн.— М., 1939.— № 11.— С. 71—72.

нер не ризикнув висловити свої судження з приводу політики царизму стосовно Речі Посполитої. В свою чергу В. Пічета підкреслював класовий характер дій російського уряду в придушенні селянського повстання 1968 р. на Правобережжі, підкреслював, що царизм боявся впливу Коліївщини на активізацію антифеодальної боротьби народних мас Російської держави⁷¹. Важливу роль у повстанні історики відводили запорізькій сіромі, хоча вказували на селянський характер подій 1768 р. і відзначали стихійність, неорганізованість повстанців, відсутність у них чіткого плану дій. Необхідно зазначити, що свої висновки та узагальнення автори не аргументували архівними джерелами.

Таким чином, на першому етапі свого становлення радянська історіографія антифеодальної боротьби та визвольного руху на Правобережній Україні XVIII ст. пройшла досить складну еволюцію. В 20—30-ті роки вивчення цього питання відбувалося по шляху обговорення і виявлення передусім соціальної природи та значення селянських виступів, спрямування та характеру повстань, оцінок їх керівників. Більшість дослідників 20-х — початку 30-х років, йдучи за концепцією М. М. Покровського, надто схематично описували ці класові бої селянства, вважаючи, що гайдамацький рух і Коліївщина були спрямовані проти торгового капіталу. У висвітленні матеріалу спостерігалася спрощена модернізаторська уява про селянські повстання, організованість і свідомість повстанців. Проте в кінці 30-х років почали виникати передумови для підготовки справжніх досліджень, які б містили серйозні узагальнення та обґрунтовані висновки. Безумовно, вчені досягли б значно більших успіхів у вивченні даної проблематики, але на стан і розвиток історичних досліджень негативно вплинула атмосфера часів культу особи Сталіна⁷². Частина вчених залишила Україну і переїхала до Москви або в інші міста радянської Росії (М. Яворський, С. Іваницький та ін.), інші були репресовані або відійшли від наукової діяльності. Остання праця з історії гайдамацького руху і Коліївщини, яка побачила світ на Україні в той час датована 1934 р. Вивченням цієї тематики продовжували вже займатися лише московські та ленінградські історики.

Одержано 20.01.89

Проанализированы труды об антифеодальной борьбе крестьян Правобережной Украины XVIII века, которые были опубликованы на страницах научных исследований в 20—30-е годы. Показаны как положительные моменты в освещении данной проблематики, так и недостатки, присущие в то время советской исторической науке.

⁷¹ Пічета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии.— М., 1940.— С. 92.

⁷² Чернобаев А. А. М. Н. Покровский — ученый и революционер.— С. 22.

З історії дружби народів та інтернаціональних зв'язків

Б. В. Чирко (Київ)

Національні меншості на Україні в 20—30-х рр.

У статті на основі документів ЦДАЖР УРСР та інших джерел розглядається діяльність радянських і державних органів по забезпеченню національно-культурних та інших інтересів національних меншостей у 20-х — на початку 30-х років, що проживали на Україні. Зокрема, розглядається діяльність Відділу національних меншостей при НКВС, Центральної комісії у справах національних меншостей, Ради національних меншостей Наркомату освіти та інших органів, спрямована на створення і функціонування національних адміністративно-територіальних одиниць, організацію роботи навчальних та культурно-освітніх закладів, здійснення видавничої діяльності мовами національних меншостей тощо. Досліджується значення досвіду роботи серед національних меншостей у довоєнний період для вдосконалення міжнаціональних відносин на сучасному етапі розвитку радянського суспільства.

Багатонаціональність нашої держави надає перебудові, процесам оновлення всіх сторін життя радянського суспільства свого специфічного забарвлення і своєрідності. Глибоко закономірно, що нині питанням оптимізації і дальшого розвитку міжнаціональних відносин в СРСР приділяється особлива увага. «Національне питання в Радянському Союзі набуло останнім часом виняткової гостроти, — відзначалося, зокрема, в Платформі КПРС «Національна політика партії в сучасних умовах». ~~Партія усвідомлює, що розв'язання проблем, які виникли в зв'язку з цим, має величезне значення для долі перебудови і майбутнього нашої країни»¹.~~

Дослідження проблем міжнаціональних відносин — важливе соціальне замовлення суспільствознавцям. При цьому слід враховувати, що наукове осмислення і управління сучасними процесами суспільного життя неможливі без вивчення їх генезису і з'ясування того, «...як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і... чим дана річ стала тепер»². В. І. Ленін закликав завжди озиратися на минуле «...з точки зору того, що потрібно буде завтра чи післязавтра для нашої політики»³. У цьому зв'язку становить інтерес вивчення досвіду роботи з національними меншостями, нагромадженого в різних регіонах країни, у тому числі й у нашій республіці.

Незважаючи на те, що цій проблемі присвячено ряд загальних та спеціальних праць⁴, вона все ще не дістала належного висвітлення в

¹ Рад. Україна.— 1989.— 24 верес.

² Ленін В. І. Про державу: Лекція в Свердловському ун-ті 11 лип. 1919 р. // Повне збр. творів.— Т. 39.— С. 63.

³ Ленін В. І. Звіт Центрального Комітету 18 берез.: VIII з'їзд РКП(б), 18—23 берез. 1919 р. // Там же.— Т. 38.— С. 134.

⁴ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине: К 10-й годовщине Октябрьской революции. По материалам Цент. Комиссии нац. меньшинств при ВУЦИК.— Харьков, 1927.— 109 с.; Лозовой. Кафедра национального вопроса на Украине // Революция и национальности.— 1930.— № 3.— С. 119—120; Василен-

радянській історіографії. Зокрема, недостатньо вивчено питання роботи з національними меншостями радянських і державних органів на Україні в 20-х — на початку 30-х років.

Говорячи про національну політику Радянської влади, В. І. Ленін у «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» наголошував: «Ми хочемо добровільного союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довірі, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»⁵.

Значну роль у розв'язанні цих завдань відіграв Наркомат у справах національностей РСФРР (Наркомнац), створений уже на другий день існування Радянської влади. Газета «Жизнь национальностей» писала, що до його завдань «...входило довести, що проголошений нами принцип самовизначення національностей не є порожнім звуком»⁶. У травні 1920 р. після реорганізації Наркомнацу в його складі було створено Відділ національних меншостей.

Спеціальні органи державної влади, що проводили роботу серед національних меншостей, створювалися і в інших республіках. У травні 1921 р. Президія ВУЦВК прийняла рішення про створення Відділу національних меншостей при Наркоматі внутрішніх справ. До його компетенції входило «забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку; нагляд за втіленням у життя національної політики Радянської влади»⁷.

Відділ національних меншостей вивчав національний склад населення республіки. За даними, опублікованими в бюлетені НКВС, в 1920 р. на Україні проживали: євреї (1 млн. 200 тис.), німці (210 тис.), поляки (117 тис.), латиші (10 тис.), литовці (16 тис.), вірмени (9 тис.)⁸, а також представники інших національностей*. У республіці налічувалося 95% болгар, 82 — молдаван, 75 — чехів, 52% євреїв від загальної кількості їх в СРСР. У роботі враховувалися особливості соціально-класового розшарування ряду національних груп, зокрема, євреїв, 2/3 самодіяльного населення яких до революції були зайняті у сфері дрібної торгівлі й кустарно-ремісничого виробництва і тільки 4% — пов'язані з великою промисловістю (підприємці, службовці, робітники).

Досить низьким був рівень культурного розвитку національних меншостей. У матеріалах Всеукраїнської наради завідуючих губернськими відділами народної освіти (березень 1923 р.) давалася така характеристика стану шкільних справ напередодні Жовтня: «...Німецькі шко-

ко М. Один из многих: К пятилетию Мархлевского польского района // Там же.— № 4—5.— С. 47—57; Андрианов А. По ленинскому пути в национальном строительстве Украины // Там же.— № 8—9.— С. 35—41; Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии // Национальные меньшинства на Украине // Там же.— 1931.— № 9.— С. 35—44; Скрипник М. Перебудовними шляхами: (Проблеми культурного буд-ва національностей України) // Большевик України.— 1931.— № 12.— С. 13—35; Мац Д., Гитлянский А. Чрезвычайные съезды районов национальных меньшинств Украины // Революция и национальности.— 1937.— № 1.— С. 88—90; Мац Д. Спартаковский немецкий район Украины // Там же.— № 7.— С. 69—71; Глинский А. Национальные меньшинства на Украине.— Харьков, 1931.— 78 с.; Бабій Б. М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921—1925.— К., 1961.— 384 с.; Болтенкова Л. Ф. Интернационализм в действии.— М., 1988.— 222 с.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 41.

⁶ Жизнь национальностей.— 1920.— 7 нояб.

⁷ Положення про Відділ національних меншостей НКВС: Постанова ВУЦВК од 25 жовтня 1922 року // Вісті ВУЦВК.— 1922.— 17 листоп.

⁸ Бюллетень Народного Комиссариата внутренних дел.— Харьков.— 1923.— № 21.— С. 57.

* Повніші дані про національний склад республіки було одержано після перепису 1926 р.

ли закриті. Польська школа перебувала під заборноюю. Єврейська школа, як така, не існувала... Решта нацменшостей своїх шкіл не мала»⁹. Виходячи з цього, в роботі Відділу зверталася особлива увага на створення умов для ліквідації економічної і культурної відсталості, підготовку національних кадрів, проведення національного районування, на забезпечення активної участі національних меншостей у соціалістичному будівництві.

При Відділі національних меншостей НКВС було створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. Вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській, Донецькій, Волинській, Подільській і Полтавській губерніях. У деяких губерніях у підвідділах створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські й інші¹⁰.

У зв'язку з дальшим зростанням обсягу й ускладненням завдань роботи у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ)¹¹. Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій тощо. Поряд з центральними органами Комісії аналогічні органи діяли при губернських і окружних виконавчих комітетах Рад. Для проведення роботи серед національних меншостей створювалися бюро або комісії, члени яких призначалися президіями відповідних виконкомів за погодженням із ЦКНМ при ВУЦВК. Якщо у створенні бюро чи комісій необхідності не було, їхні функції виконували уповноважені у справах національних меншостей. Після утворення в республіці областей (1930 р.) у роботі місцевих органів Комісії відбулися певні зміни. В квітні 1932 р. ВУЦВК прийняв постанову «Про утворення при обласних організаційних комітетах ради фізичної культури, комісії національних меншостей, комісії земельного впорядження євреїв і комісії сприяння держкредитові та ощадній справі»¹². Центральна Комісія у справах національних меншостей діяла до 1941 р. •

Успіх роботи серед національних меншостей великою мірою залежав від того, наскільки вдало вона проводилася в містах, враховуючи багатонаціональний характер їхнього населення. За даними перепису 1926 р., серед міських жителів України національні меншості становили 52,8%. Зокрема, в містах проживали представники так званих нечисленних національних груп (99,4% усієї кількості ассірійців, 90,1 — вірменів, 80,8 — корейців, 76,3 — латишів, 75,2 — татар, 73,1% — литовців)¹³. Треба відзначити, що робота з національними меншостями в містах наштовхувалася на особливі труднощі. І це зрозуміло. Адже представники різних національностей, як правило, були розкидані по всьому місту і рідко проживали компактними групами, за винятком ряду населених пунктів (Бердичів, Жмеринка та ін.), де значну частину населення становили особи єврейської національності. До того ж, радянські і державні органи в містах у процесі своєї діяльності не завжди належним чином враховували специфіку національного складу населення.

Становище почало змінюватися на краще, коли наприкінці 20-х років у ряді міст (Харкові, Одесі, Житомирі та ін.) при оргвідділах міськрад було створено комісії у справах національних меншостей. Комісії, координуючи діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення, прагнули до того, щоб вони в своїй роботі максимально враховували специфіку соціального розшаровування, традиційні форми трудової діяльності, рівень економічного і культурного розвитку та особли-

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 50, арк. 72.

¹⁰ Там же, ф. 5, оп. 1, спр. 2236, арк. 60; ф. 413, оп. 1, спр. 2, арк. 164.

¹¹ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 4, арк. 40.

¹² ЗУ УСРР.—1932.—№ 8.—Арт. 57—58.—С. 84—85.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 42.

вості побуту різних національностей. При цьому висувалося завдання охопити роботою всі без винятку національні групи, що проживали в тому чи іншому населеному пункті, в тому числі й нечисленні. Так, міська комісія у Полтаві проводила роботу серед татар і китайців, у Дніпропетровську — серед вірменів і угорців. На засіданні комісії в Дніпропетровську (листопад 1931 р.) повідомлялося, що хоч у місті проживає всього 36 угорців, для них передплачується газета угорською мовою, а для 200 вірменів організовано хорівий і драматичний гуртки. Застосовувалися й інші форми роботи, зокрема, проведення радіопередач мовами національних меншостей (єврейською, польською, латиською)^{13а}.

Комісія у справах національних меншостей у Харкові проводила роботу з росіянами, євреями, татарами, лезгинами, грузинами, вірменами, ассирійцями, корейцями та турками. При цьому особлива увага приділялася посиленню інтернаціонального виховання трудящих. При сприянні комісії для вірменів, яких налічувалося у місті 5 тис. чол., видавалася газета «Кармир Угі» («Червоний шлях»), були створені клуб, школа, дитячий садок, культурно-просвітницька організація «Хобтан» («Харківське товариство трудящих вірменів»); для татар — молодіжний клуб і дитячий садок; для ассирійців, лезгинів і корейців — червоні куточки¹⁴. За ініціативою Всеукраїнської асоціації сходознавства у Харкові було відкрито «Будинок народів Сходу». Такі ж культурно-освітні центри, що проводили роботу серед вірменів, татар, греків та ассирійців, діяли у Києві й Одесі.

Створення і активна діяльність системи спеціальних державних і радянських органів, функціональна спрямованість яких полягала в роботі з національними меншостями, відіграли в 20-х роках істотну роль у проведенні національної політики партії. Досвід роботи цих органів викликає інтерес в історичному плані.

На жаль, у наступні роки в нашій країні не було вже органів, які б спеціально займалися питаннями міжнаціональних відносин. Проголошення «безпроблемності» в цій сфері виключало необхідність їх існування. У цьому, очевидно, і полягає одна з причин посилення негативних явищ у національній сфері. Тому глибоко закономірним уявляється той факт, що делегати ХІХ партійної конференції запропонували розглянути питання про створення спеціального державного органу на зразок Наркомнацу. Звичайно, його функції мають бути іншими, але ряд напрямів роботи доведеться відновити. Висловлювалася також думка про необхідність активізувати роботу палат Верховної Ради Союзу РСР, позбавитися їх функціональної знеособленості. На конференції йшлося про доцільність створення у Верховній Раді СРСР, Верховних Радах союзних і автономних республік та в місцевих Радах постійних комісій з питань міжнаціональних відносин. Подібна думка висловлювалася й на І з'їзді народних депутатів СРСР.

Робота серед національних меншостей дістала відображення в діяльності адміністративних і судових органів. У ряді місць, в тому числі й у межах національних адміністративно-територіальних одиниць, створювалися так звані «національні камери», діловодство у яких велось мовами національних меншостей. Так, у 1924 р. ряд судових органів республіки перейшов у своїй роботі на єврейську, а у Бердичеві й Білій Церкві — на польську і латиську мови. В 1926 р. уже більш як 200 судових і слідчих органів працювало мовами національних меншостей, що, за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло вимоги республіки в цьому плані. З 1925 р. при окружних судах створювався інститут судових перекладачів, у складі якого налічувалося 50 штатних співробітників. В деяких округах до складу судових органів було введено по-

^{13а} Там же, спр. 583, арк. 75.

¹⁴ Гарагамьян А. Потрібний будинок культури для трудящих національних меншостей Сходу // Вісті ВУЦВК.— 1930.— 16 берез.

сади помічників прокурорів, які знали особливості побуту й володіли мовами національних меншостей, що проживали в даній місцевості.

У грудні 1926 р. питання про діяльність судових органів, що проводили роботу мовами національних меншостей, розглядалось на засіданні Президії ВУЦВК. Заслухавши звіт Наркомату юстиції, ВУЦВК запропонував розвивати й поглиблювати цю роботу¹⁵. При цьому особлива увага зверталася на підготовку й інструктування відповідних кадрів, розробку юридичної термінології, а також видання законодавчих актів мовами національних меншостей. Про свою роботу Народний комісаріат юстиції доповідав також на розширеному Пленумі ЦКНМ при ВУЦВК (1929 р.).

Якщо судові органи в роботі з національними меншостями досягли певних успіхів, то діяльність ряду інших адміністративних і державних установ мала серйозні недоліки. Зокрема, це стосується роботи органів міліції, ЗАГСу та комунального господарства. Хоча в органах міліції працювали співробітники різних національностей (українці, росіяни, євреї, поляки, латиші, литовці та ін.), лише у деяких їхніх підрозділах, зокрема в Бердичеві й Житомирі, здійснювалися спроби розширити вживання поряд з українською і російською й інших мов, переважно єврейської.

Краще було налагоджено роботу національними мовами в сільській місцевості. Так, у російських і грецьких селах органи міліції до кінця 20-х років вже повністю перейшли на рідну мову населення, в єврейських — на 88%, польських — 80, болгарських — 75, у німецьких — на 62,5%^{15а}. Проте, як уже відзначалося, в роботі органів міліції мали місце і певні недоліки. У ряді місць було сформовано екстериторіальні «національні» підрозділи міліції (єврейські, польські), які працювали тільки серед представників певної національності. Створення таких підрозділів було піддане критиці з боку партійних і радянських органів як помилкове й таке, що суперечить принципам національної політики. В доповіді ЦКНМ на Першій Всеукраїнській нараді по роботі серед національних меншостей відзначалося, що не виправдала себе й така форма роботи, як створення так званих «національних столів» у комунгоспах та фінансових відділах. Досвід показав, що не можна було ставати на шлях виділення «національних» виконкомів у містах, якщо навіть у них і переважали представники національних меншостей (наприклад, єврейського населення в Бердичеві), оскільки вони були економічними і культурними центрами не тільки для міського населення, а й цілого району. Життєздатними виявилися органи, які діяли в національних районах, селищах і сільрадах. У цьому зв'язку слід відзначити, що істотну роль в забезпеченні національно-культурних та інших потреб різних національних груп відіграло здійснення національного районування.

На Україні поряд із створенням у жовтні 1924 р. Молдавської АСРР в районах, де національні меншості проживали компактними масами, було виділено національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні й сільські Ради. Законодавчою основою проведення національного районування стала постанова РНК УСРР «Про виділення національних районів і рад» (серпень 1924 р.)¹⁶. Її затвердила 4-та сесія ВУЦВК 8-го скликання (лютий 1925 р.). Створенню національних адміністративно-територіальних одиниць сприяло надання пільгових умов. Так, норма кількості жителів, необхідна для виділення звичайних районів (25—45 тис. чол.), знижувалася до 10 тис. чол. — для національних районів і з 1000 до 500 чол. — при утворенні національних рад¹⁷. При проведенні національного районування вра-

¹⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 481, арк. 43—44.

^{15а} Глинский А. Национальные меньшинства на Украине.— Харьков, 1931.— С. 40.

¹⁶ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.— С. 97.

¹⁷ Бабій Б. М. Назв. праця.— С. 227.

ховувався, звичайно, не тільки національний склад районів, а й тяжіння тієї чи іншої територіальної одиниці до господарського центру, а також побажання населення.

Спочатку національним районуванням було охоплене німецьке, болгарське, грецьке й чеське населення, пізніше створювалися польські, єврейські та російські адміністративно-територіальні одиниці. В 1927 р. на Україні налічувалося 11 національних районів, з них 7 — німецьких, у тому числі Високопільський (Херсонський округ), Гросс-Лібентальський, Фрідріх-Енгельсівський (Одеський округ), Люксембурзький (Маріупольський округ), Молочанський, Пришибський (Мелітопольський округ) та Карл-Лібкнехтівський (Миколаївський округ); 3 — болгарських: Великобуялицький (Одеський округ), Романівський та Цареводарський (Мелітопольський округ); 1 — польський — Мархлевський (Волинський округ). Пізніше було сформовано ще 8 російських районів: Алексєєвський, Чугуївський, Великописаревський (Харківська область), Кам'янський (Запорізька область), Сорокинський (Луганська область), Терпєнївський та Великотеплицький (Мелітопольська область) і Путівльський; 3 — грецьких: Мангушський і Сартанський (Маріупольська область) та Великоянісольський (Сталінська область); 3 — єврейських: Калініндорфський і Новозлатопільський (Херсонська область) та Сталіндорфський* (Криворізька область)¹⁸.

До 1930 р. в республіці діяло 25 національних районів. Поряд з радами, що входили до національних районів, виділялися національні ради і в складі українських районів. На той період на Україні налічувалося 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 — селищна), 254 німецькі, 156 єврейських (68 селищних), 151 польська, 14 молдавських (поза МАСРР), 12 чеських, 4 білоруських і 3 албанських¹⁹.

Для вивчення стану роботи на місцях і подання конкретної допомоги в справі поліпшення діяльності національних адміністративно-територіальних одиниць ВУЦВК, РНК, ЦКНМ та Центральна Адміністративно-територіальна Комісія (ЦАТК) проводили спеціальні дослідження. Тільки за період з 1924 р. по 1929 р. їх було проведено 139. Інструктори ВУЦВК 95 разів виїжджали на місця в окружні й районні виконкоми, 32 — у сільські, 29 разів заслуховували доповіді про роботу окружних і районних виконавчих комітетів²⁰. Так, у 1925 р. на засіданні Раднаркому України про свою роботу звітували Карл-Лібкнехтівський та Мархлевський райвиконкоми. В 1929 р. ВУЦВК провів обстеження Коларовського району²¹. Робота Мархлевського районного виконавчого комітету розглядалася Радою національностей ЦВК СРСР. У телеграмі, надісланій нею керівництву району, зокрема, відзначалося: «Рада національностей ЦВК Союзу РСР палко вітає вас із п'ятирічним ювілеєм. Наявні великі успіхи у вашій роботі на господарському і культурному фронті показують велике значення ленінської національної політики радянської влади і її правильне проведення Українським урядом»²².

Хоч нині в складі республіки й відсутні національно-територіальні утворення, у ряді районів різні національні групи проживають компактними масами. Існують десятки сіл, де переважає польське, угорське, грецьке, болгарське, молдавське й гагаузьке населення. Уважне вивчення досвіду діяльності національних районів і сільрад безумовно

* Треба відзначити, що назви національних районів неодноразово змінювалися.

¹⁸ Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине.— С. 24; Скрипник М. Перебудовними шляхами: Проблеми культурного будівництва національностей України // Большевик України.— 1931.— № 12.— С. 18.

¹⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 3.

²⁰ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 3079, арк. 3.

²¹ ВУЦВК про стан Коларівського нацменрайону на Мелітопільщині // Вісті ВУЦВК.— 1929.— 4 верес.

²² Приветствие Совета национальностей к пятилетнему юбилею польского Мархлевского района УССР // Революция и национальности.— 1930.— № 6.— С. 136.

сприятиме поліпшенню організації культурно-освітньої роботи, розширенню функціонування національних мов, збереженню й розвитку фольклору, відродженню традиційних форм господарської діяльності, удосконаленню інтернаціонального виховання трудящих.

Поліпшенню роботи з національними меншостями сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів. У травні 1926 р. на засіданні Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР розглядалося питання «Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшостей»²³. З даного питання було прийнято відповідну постанову. В серпні 1926 р. Президія ВУЦВК заслухала доповідь Організаційно-інструкторського відділу ВУЦВК і ЦКНМ про затвердження інструкції щодо порядку роботи курсів секретарів сільрад України. Для керівництва ходом перепідготовки національних кадрів було прийнято рішення створити при Оргінстрі ВУЦВК постійно діючу комісію у складі представників від Агітпропу ЦК КП(б)У, наркоматів робітничо-селянської інспекції і освіти, а також Харківського окрвиконкому. Було прийнято програму підготовки і перепідготовки працівників низового радянського апарату²⁴. Такі курси почали створюватися в Одесі, Житомирі, Києві й Мелітополі. В 1926/27 навчальному році працювали 2 польські радпартшколи (у Києві й Житомирі), 3 єврейські (Київ, Одеса, Бердичів), німецька (Одеса), болгарська (Катеринослав), татарська (Артемівськ)²⁵. Тільки протягом 1928—1930 рр. перепідготовку пройшло 1065 працівників національних сільрад²⁶.

У жовтні 1930 р. відбулася нарада з питань підготовки національних кадрів, в роботі якої взяли участь представники ЦКНМ, наркоматів освіти, охорони здоров'я, юстиції, внутрішніх справ, а також Укрколгоспспілки і Всеукрпромкредитспілки. Учасники наради вказали на відсутність у ряді центральних установ належного обліку складу національних кадрів, серйозні недоліки в перспективному плануванні дальшої їх підготовки, а також звернули увагу наркоматів освіти й охорони здоров'я на необхідність збільшення прийому студентів до вузів, кустарно-промислових шкіл та ФЗУ, зокрема греків і болгар²⁷.

З огляду на проблеми, що виникають перед суспільством на нинішньому етапі, становить великий інтерес вивчення досвіду роботи в багатонаціональних населених пунктах*. Такі пункти охоплювали значну частину національних меншостей. До «змішаних» сільрад, наприклад, належало 37,6% молдаван, 37,1 — поляків, 26,2 — євреїв, 12,7 — німців, 7,1 — росіян, 6,5% болгар з числа тих жителів, що проживали у сільській місцевості^{27а}. Треба відзначити, що організація роботи з трудящими різних національностей у «змішаних» сільрадах, як і в містах, наштовхувалася на значні труднощі і не завжди давала бажані результати. Про це, зокрема, йшлося на нараді Центральної Комісії у справах національних меншостей (липень 1929 р.)²⁸, де обговорювалися питання роботи радянських органів саме в змішаних населених пунктах. Численні обстеження, проведені ВУЦВК і ЦКНМ, показали, що апарати «змішаних» сільрад проводили роботу, вживаючи переважно українську мову, оскільки не вистачало працівників із знанням мов тих чи інших національностей. Не вистачало й літератури мовами національних меншостей.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 1, арк. 130.

²⁴ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 16, арк. 368—369.

²⁵ Про набір до нацмен РПШ на 1926/27 уч. рік // Известия ЦК РКП.— 1926.— № 5(19).— С. 38.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 3.

²⁷ Там же, спр. 481, арк. 5—6.

* Багатонаціональні населені пункти в той час називалися «змішаними».

^{27а} ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 73.

²⁸ Там же, спр. 367, арк. 13—14.

Діяльність радянських і державних органів у національних і змішаних адміністративно-територіальних одиницях сприяла посиленню політичної активності трудящих різних національностей, про що, зокрема, свідчила їх участь у кампаніях під час виборів до Рад. Відзначимо, що проведення виборчих кампаній мовами національних меншостей вперше широко здійснювалося в період 1925—1926 рр., хоч така робота проводилася й раніше. Представники національних меншостей вводилися до складу виборчих комісій; звіти окружних і районних виконкомів робилися, як правило, відповідною мовою; документація й виборча література також видавалися мовами багатьох національностей. Активність трудящих національних меншостей під час виборів до Рад не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських Рад (1926/27 р.) проголосувало 51,6% виборців, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6% жителів, зокрема, до єврейських сільрад — 60,9%, німецьких — 57,9, чеських — 57,2, польських — 55,8%, до грецьких — 54,3%²⁹.

Питання проведення виборчих кампаній розглядалися на розширеному Пленумі ЦКНМ (листопад 1928 р.). В його роботі взяли участь представники окружних виконкомів Рад, національних районів і окружних бюро у справах національних меншостей, а також представники Агітаційно-Пропагандистського Відділу ЦК КП(б)У, польського і єврейського бюро ЦК КП(б)У, Ради національних меншостей Наркомату освіти і Українського філіалу Центрвидаву. З доповіддю «Про перевибори до рад серед національних меншостей» виступив секретар ВУЦВК голова ЦКНМ П. Буценко³⁰. Він, зокрема, відзначив, що в проведенні виборів до Рад було досягнуто значних успіхів — збільшилося представництво національних меншостей у радах і виконкомах, в національних радах стало більше комуністів, комсомольців, колишніх червоноармійців і жінок. Питання проведення виборів розглядалися протягом листопада—грудня 1928 р. на засіданнях Проскурівського, Сталінського, Тульчинського, Уманського й Київського окружних бюро у справах нацменшостей, а також Благоевського та Ботієвського райвиконкомів (болгарські райони)³¹.

Важливим напрямом роботи з нацменшостями було подолання економічної і культурної відсталості, зміна соціальної структури ряду національних груп, залучення їх до сфери суспільного матеріального виробництва. Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення землевпорядкування в районах проживання національних меншостей, розвиток колгоспно-кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, на розв'язання так званої «містечкової» проблеми тощо. До виконання цих завдань залучалися ВРНГ УСРР, наркомати важкої і легкої промисловості, фінансів, постачань, торгівлі, праці, землеробства, соціального забезпечення; органи кустарно-промислової і сільськогосподарської кооперації; міські і сільські товариства допомоги і взаємодопомоги, сприяння землевпорядкуванню трудящих євреїв, поширенню ремісницької і землеробської праці серед євреїв.

Спинимось на деяких напрямках цієї роботи, зокрема, на забезпеченні економічного розвитку національних районів. У травні 1930 р. ЦКНМ заслухала доповідь ВРНГ УСРР про заходи по здійсненню соціально-економічного розвитку районів проживання трудящих національних меншостей³², а в травні 1932 р. — доповідь Наркомату легкої

²⁹ Там же, ф. 413, оп. 1, спр. 452, арк. 78.

³⁰ Там же, спр. 367, арк. 63; Пленум Центральної Комісії нацменшостей // Вісті ВУЦВК.— 1928.— 11, 13 листоп.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 413, арк. 1.

³² Переглянути п'ятирічний план розвитку промисловості в національних районах: Залучити трудящих нацменшостей до виробничої праці // Вісті ВУЦВК.— 1930.— 17 трав.

промисловості і Вукоопромкредитспілки «Про розвиток місцевої промисловості в національних районах». У лютому 1932 р. розширений Пленум ЦКНМ розглянув питання про перспективи промислового розвитку національних районів³³.

Хоч національні райони на Україні переважно були сільськогосподарськими, чимало з них володіли необхідним потенціалом для розвитку промисловості — людськими резервами і сировинною базою. Так, значні запаси природних газів і руди знаходилися в Коларовському (болгарському) та Високопільському (німецькому) районах; вогнетривкої глини — у Молочанському (німецькому) й Мархлевському (польському) районах. Для виявлення покладів корисних копалин, що мали промислове значення, у національних районах проводилися геолого-розвідувальні роботи, в яких брали участь Укрхімоб'єднання, Енергосектор, а також інші господарські органи. Одержані результати враховувалися при розробці перспективного планування економічного розвитку районів.

На потреби соціально-економічного і культурного розвитку національних районів виділялися значні кошти. Якщо в цілому по республіці бюджету районів у 1931 р. збільшилися порівняно з попереднім роком на 24,5%, то національних районів — на 109%. За той же період витрати на освіту в національних районах збільшилися на 75%, на охорону здоров'я — 73, на шляхове будівництво — 132%, тоді як у цілому по республіці, відповідно, на 32, 12 і 20,8%³⁴.

Поліпшенню соціально-економічного становища національних меншостей сприяло землевпорядкування. Істотною була, зокрема, допомога єврейським трудящим. У червні 1926 р. при Президії ВУЦВК було створено комісію по землевпорядженню єврейського населення (Укркомзем). Удосконалювалося землевпорядкування в районах проживання німців, болгар і греків. Питання економічного й культурного розвитку циганського населення розглядалися на Всеукраїнській конференції трудящих циган (листопад 1929 р.)³⁵. З огляду на те, що земельні фонди для переселення і землевпорядкування в республіці вже значною мірою вичерпалися, у 1926 р. було визнано за необхідне виділити для цієї мети земельні ділянки в інших союзних республіках і запропоновано Всесоюзному переселенському комітету врахувати клопотання уряду України з цього питання³⁶. Звичайно, тоді все повністю владнати було важко*. Та й те, що було зроблено, сприяло залученню трудящих різних національностей до виробничої діяльності, подоланню фактичної нерівності між ними, поліпшенню рівня життя, підвищенню суспільної активності.

За роки соціалістичного будівництва невпізнанно змінилося економічне і соціальне обличчя різних регіонів країни. Однак наростання економічних труднощів у наступні періоди не могло не позначитися й на сфері національних відносин. Командно-адміністративна система централізованого економічного управління недостатньо враховувала потреби соціально-економічного і культурного розвитку як окремих республік і автономних утворень, так і національних груп, сковувала їхню господарську ініціативу.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 581, арк. 11—13; спр. 553, арк. 15—19.

³⁴ Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии: Национальные меньшинства на Украине // Революция и национальности.— 1931.— № 9.— С. 38, 39.

³⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 455, арк. 1.

³⁶ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 163, арк. 158.

* Аграрні перетворення в республіці здійснювалися в умовах найгрубіших порушень лєнінських принципів ставлення до трудящого селянства. Насильство й свавілля під час проведення суцільної колективізації були на Україні такими ж, як і в інших регіонах країни. Повною мірою це ж стосується і районів проживання ряду національних груп, зокрема німців, серед яких питома вага заможників і середняків була досить високою.

Нині радикальна економічна реформа передбачає розширення економічної самостійності регіонів. Звичайно, розв'язуючи це завдання, не слід забувати про нагромаджений у справі економічного розвитку національних районів досвід. Зокрема, в Українській РСР є певний досвід раціонального використання місцевих ресурсів, розвитку традиційних виробничих і трудових навичок, характерних для людей різних національностей, залучення громадян до суспільно-корисної трудової діяльності тощо. Треба відзначити, що питання дальшого прискорення соціально-економічного розвитку, розробки економічних аспектів національної політики всебічно аналізувалися в ході обговорення «Загальних принципів керівництва економікою і соціальною сферою в союзних республіках на основі самоуправління і самофінансування», а також проекту Закону Союзу РСР «Про місцеве самоуправління і місцеве господарство».

Проведення соціально-економічних перетворень у досліджуваній період поєднувалося із заходами, які вживалися з метою підвищення культурного рівня національних меншостей. Ці питання перебували в центрі уваги ВУЦВК і РНК УСРР, Наркомату освіти, ЦКНМ при ВУЦВК, а також громадських організацій — Товариства сприяння розвитку єврейської культури, польського культурно-просвітницького товариства «Праца» та ін. Значну роль у здійсненні культурно-національного будівництва відіграли установи й заклади, які займалися питаннями культурно-освітньої роботи серед національних меншостей. Так, у 1921 р. при Наркоматі освіти було створено Раду національних меншостей, до завдань якої входила координація діяльності національних бюро: єврейського, татарського, польського і німецького³⁷.

У культурно-освітній роботі брали участь й науково-дослідницькі організації, зокрема, Всеукраїнська академія наук (ВУАН). Так, вивченням рівня економічного й культурного розвитку національних меншостей займався спеціальний кабінет при Етнографічній Комісії Академії наук. У 1926 р. при ВУАН було створено кафедру єврейської культури, яку пізніше перетворено в Інститут єврейської культури. Певну наукову роботу проводили Маріупольський грецький музей та Одеський музей єврейської культури. На жаль, при проведенні культурної роботи серед національних меншостей не обійшлося без окремих перегинів та помилок. Так, деякі працівники культурно-освітніх закладів всупереч волі батьків-євреїв наполягали на тому, щоб їхні діти навчалися тільки у національних школах. І, навпаки, мали місце випадки ігнорування культурних запитів національних меншостей.

Значна увага приділялася розвитку преси, виданню літератури мовами національних меншостей. Державне видавниче об'єднання України випускало літературу різноманітними мовами, а видавництво «Культур-Ліга» — єврейською. В 1926 р. в республіці було створено філіал Центрального видавництва народів СРСР. До керівництва Всеукраїнського філіалу Центрвидаву ввійшли представники від ЦК КП(б)У, ЦКНМ при ВУЦВК, а також від Ради національних меншостей Наркомату освіти³⁸. Після створення філіалу в республіці випуск літератури національними мовами помітно зріс. Президія ВУЦВК за доповіддю Центрвидаву констатувала, що «...його видавнича діяльність є одним з найважливіших факторів озброєння мас нацменшостей партійною і радянською книжкою та газетою»³⁹. Якщо в 1928 р. тільки Центрвидавом було випущено 219 найменувань різноманітної літератури, то в 1930 р. — 419. Тираж видань за той же період зріс утричі⁴⁰. Однак цього було ще вкрай недостатньо для задоволення потреб республіки. В бібліоте-

³⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 2, спр. 616, арк. 14.

³⁸ Там же, ф. 1, оп. 3, спр. 2504, арк. 11.

³⁹ Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальности. — 1931. — № 9. — С. 42—43.

⁴⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 482, арк. 7.

ках республіки книги мовами національних меншостей становили всього 3,2% загального обсягу їхніх фондів. Не вистачало паперу, слабкою була поліграфічна база.

Питання культурного розвитку національних меншостей обговорювалися на з'їздах, нарадах і конференціях, які скликалися різноманітними культурно-освітніми закладами. В 1928 р. у Харкові відбулася конференція, учасники якої обговорили питання робкорівського руху на Україні⁴¹, а в 1931 р. — Всеукраїнська конференція культурно-освітніх працівників національних меншостей. У роботі останньої взяли участь 250 делегатів — представників польських, єврейських, чеських, вірменських і шведських культурно-освітніх закладів. Вони обговорили дальші завдання здійснення національної політики, соціально-економічного і культурного розвитку національних меншостей. У прийнятій на конференції резолюції відзначалося, зокрема, що «дитячий садок, трудова школа, будинок колективіста, робітничий клуб, технікум, вища школа, театр, преса, значна видавнича робота мовами національних меншостей стали формою і змістом роботи серед трудящих мас нацменшостей»⁴². Делегати підкреслювали, що важливим напрямом культурно-освітньої роботи є інтернаціональне виховання трудящих.

Досвід здійснення національно-культурного будівництва в досліджуваній період може прислужитися при розв'язанні багатьох питань культурного будівництва в наші дні. Він, зокрема, може бути використаний в справі організації видавничої діяльності національними мовами, роботи навчальних закладів, формування культури міжнаціональних відносин тощо. Вивчення уроків минулого дасть можливість глибше дослідити процеси, які призвели до звуження сфери вживання як української, так і мов ряду національних меншостей, допоможе в досягненні гармонійного розвитку національно-російської двомовності, реалізації демократичного принципу вільного вибору мови навчання. На нашу думку, культурному розвитку різних національних груп сприяло б створення при Міністерстві освіти УРСР відділу (сектора), до компетенції якого входили б питання організації роботи навчальних закладів з викладанням національними мовами, забезпечення їх навчально-методичною літературою, підготовки відповідних педагогічних кадрів. Доцільно, очевидно, створити видавництво, яке б спеціалізувалося на випуску підручників мовами національних груп, які проживають у республіці.

Певну роботу серед національних меншостей проводили різноманітні фізкультурно-оздоровчі організації. В грудні 1925 р. Наркомат охорони здоров'я УСРР прийняв постанову «Про обслуговування національних меншостей медичною допомогою». У липні 1932 р. ЦКНМ при ВУЦВК заслухала питання «Про боротьбу з малярією в албанських селах Н. Василівського району»⁴³. Для поліпшення медичного обслуговування в грецьких селах Маріупольського округу (Мангуш та Янісоль), а також у Благоевському й Коларовському районах та інших місцях було проведено обстеження роботи медичних закладів. У травні 1929 р. ЦКНМ при ВУЦВК провела нараду, на якій обговорювалися питання «Про розвиток фізкультурного руху серед молоді в національних районах і селах»⁴⁴.

Велике значення для узагальнення досвіду мали Всеукраїнські наради з питань роботи серед національних меншостей (січень 1927 р., листопад 1930 р.), де обговорювалися питання діяльності ЦКНМ при ВУЦВК й чергові завдання, що виникали в цій сфері. Представники Ради Національностей ЦВК СРСР, Відділу Національностей ЦВК

⁴¹ Робкорівська конференція Харківщини: Національно-культурне будівництво на Україні та завдання робкорівського руху // Комуніст.— 1928.— 22 квіт.

⁴² Гитлянский А. Ленинская национальная политика в действии // Революция и национальности.— 1931.— № 9.— С. 42.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 413, оп. 1, спр. 581, арк. 21—22.

⁴⁴ Там же, спр. 367, арк. 18—19.

РСФРР і Грузинської СРР, які виступали на першій Всеукраїнській нараді, відзначили позитивний досвід роботи радянських і державних органів України і наголосили на необхідності поширення його на інші республіки. «...З вашого досвіду, як досягнень, так і допущених помилок, ми будемо вчитися, — підкреслив один з виступаючих. — Ваш успіх у роботі буде й нашим успіхом, успіхом усіх трудящих нашого Союзу»⁴⁵. В червні 1927 р. ВУЦВК звітував про роботу серед національних меншостей на засіданні Ради Національностей ЦВК СРСР. На засіданні виступили А. С. Єнукідзе, М. О. Скрипник, П. І. Буценко. Президія ЦВК СРСР прийняла постанову, в якій відзначалося, що КП(б)У і уряд України «...знайшли правильні шляхи й методи практичного розв'язання національного питання»⁴⁶. ЦВК СРСР вказав на необхідність і в майбутньому вживати енергійних заходів, спрямованих на забезпечення соціально-економічного й національно-культурного розвитку національних меншостей. Слід відзначити, що по лінії партійних, радянських і державних органів активна робота в цій галузі тривала до початку 30-х років.

Однак у наступний період ставлення до роботи з нацменшостями змінилося. Так, різкій і великою мірою необгрунтованій критиці було піддано діяльність навчальних закладів, а також національних районів і сільрад. Стверджувалося, наприклад, що школи й інші навчальні заклади, викладання в яких велось мовами нацменшостей, були осередками «буржуазно-націоналістичного впливу», а їхня діяльність — «шкідливою». Створення національних адміністративно-територіальних одиниць кваліфікувалося як «штучне». Подібні оцінки, безумовно, були невиправданими і не відповідали дійсності.

Звичайно, піднесення економіки й культури раніше відсталих народів, інтернаціоналізація суспільного життя зумовлювали необхідність зміни деяких форм роботи, відмови від тих з них, що відіграли певну роль у розвитку нацменшостей й використання яких було вже недоцільним. Все це вимагало вдумливого підходу, певного такту і обережності, уважного ставлення до інтересів різних національних груп, виключало поспішні кроки і висновки. На жаль, реорганізація проходила в атмосфері квапливості і надмірного захоплення адмініструванням, що було дуже характерним для діяльності бюрократичного апарату того часу. Внаслідок цього робота радянських і державних органів з національними меншостями необгрунтовано обмежувалася, а в ряді випадків і зовсім припинялася. Наприкінці 30-х років навчальні заклади, де викладання здійснювалося німецькою, польською, єврейською й іншими мовами, переводилися на українську або російську мови. Національні райони розформовувалися, а сільради, що входили до їх складу, передавалися іншим районам республіки. Слід відзначити, що реорганізація проводилася поспішно, без належної диференціації, із серйозними помилками й перегинами.

Згортання роботи серед національних меншостей, ослаблення уваги до забезпечення інтересів і громадянських прав представників ряду національних груп не були випадковістю. Така позиція, по суті, відбивала сталінську концепцію «розв'язання» національного питання, якою передбачалося штучне підштовхування націй до «дострокового» злиття, «підхльостування» процесів їх «прискореної» асиміляції. Подібні погляди «батька народів» на практиці призвели до найгрубіших перекручень принципів ленінської національної політики, про що свідчили репресії серед представників національної інтелігенції, цькування так званих «соціал-націоналістів», огульне звинувачення цілих народів у

⁴⁵ Первое Всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств, 8—11 янв. 1927 г.— Харьков, 1927.— С. 21.

⁴⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 3316, оп. 20, спр. 153, арк. 321—324; Чирко Б. В. Робота парторганізацій з національними меншостями на Україні, 1923—1930 рр. // Укр. іст. журн.— 1988.— № 6.— С. 75.

пособництві німецько-фашистським загарбникам, «боротьба проти космополітизму» тощо.

Після засудження культу особи було немало зроблено для подолання наслідків сталінізму. Однак «тенденції» нігілістичного ставлення до збереження національної самобутності, нівелювання національної різноманітності мали місце аж до недавнього часу. Заяви про розквіт націй і народностей робилися на фоні недостатньої уваги до їхніх специфічних інтересів і потреб, обмеження господарсько-економічної самостійності національних утворень, байдужості до розвитку національної самосвідомості, звуження сфери функціонування національних мов, зневажливого ставлення до загострення екологічної обстановки в ряді регіонів країни.

Перебудова, демократизація, гласність викрили ці явища і водночас створили умови для їх подолання. XIX партійна конференція, I з'їзд народних депутатів, вересневий (1989 р.) Пленум ЦК КПРС накреслили широку програму удосконалення міжнаціональних відносин, патріотичного й інтернаціонального виховання трудящих. Останнім часом у республіці багато зроблено для розширення функціонування української мови. Реалізуються заходи щодо задоволення потреб різних національних груп, що проживають на Україні. В школах і вузах відкрито понад 450 факультативів, на яких вивчаються болгарська, угорська, польська, новогрецька, кримсько-татарська, гагаузька мови. Болгарською, новогрецькою, молдавською і угорською мовами ведеться радіомовлення. Більше видається літератури для різних національностей. Діють етнографічні колективи й громадські культосвітні організації. Однак темпи, масштаби і якість роботи, що проводиться, повною мірою задовольнити поки що не можуть. Одна з причин цього полягає, очевидно, в тому, що у ряді випадків працівникам партійного і радянського апарату бракує спеціальної теоретичної підготовки, досвіду роботи з різними національними групами, втрачено «навички» її проведення. «У нас ще не вистачає досвіду, не сформувався і стиль діяльності, який повністю відповідав би завданням перебудови. Ми всі вчимося, причому знаходимо, розширюючи водночас свої теоретичні погляди і політичні уявлення, освоюючи нові підходи і методи»⁴⁷, — відзначив М. С. Горбачов, порушивши питання проведення національної політики. Особливого значення в цьому зв'язку набуває вивчення досвіду, нагромадженого в галузі національно-державного і культурного будівництва у 20—30-х роках. Аналіз уроків минулого дасть можливість уникнути тиражування раніше допущених помилок, сприятиме успішному розв'язанню багатьох проблем сьогодення. При цьому, звичайно, важливо максимально враховувати особливості сучасного етапу розвитку міжнаціональних відносин, не допустити «пересаджування» на новий ґрунт відмерлих форм і методів роботи. Повною мірою це стосується й роботи з національними меншостями на Україні. На наш погляд, слід скрупульозно дослідити досвід діяльності національних районів і сілрад, підготовки національних кадрів, діяльності навчальних і культосвітніх закладів, а також адміністративних і судових органів у багатонаціональних населених пунктах, організації діловодства й видавничої роботи мовами національних меншостей, проведення громадсько-політичних заходів.

Осмислення уроків минулого, вивчення досвіду національно-державного будівництва дасть можливість партійним комітетам, радянським і державним органам активніше включитися в роботу по реалізації ідей і рішень вересневого (1989 р.) Пленуму ЦК КПРС, спрямованих на формування нового політичного мислення в національному питанні, розробку цілісної концепції розвитку міжнаціональних відносин

⁴⁷ Спільними зусиллями, на шляхах перебудови розв'язувати назрілі проблеми гармонізації міжнаціональних відносин: Виступ М. С. Горбачова на засіданні Президії Верховної Ради СРСР 26 листоп. 1988 р. // Рад. Україна.— 1988.— 29 листоп.

в СРСР, їх дальшу гармонізацію. В цьому — одна з найважливіших гарантій перебудови, демократизації радянського суспільства на новому історичному етапі його розитку.

Одержано 10.04.89.

В статье на основе документов ЦГАОР УССР и других источников рассматривается деятельность советских и государственных органов по обеспечению национально-культурных и иных интересов национальных меньшинств в 20-х — начале 30-х годов, проживающих на Украине. В частности, рассматривается деятельность Отдела национальных меньшинств при НКВД, Центральной Комиссии по делам национальных меньшинств при ВУЦИК, Совета национальных меньшинств Наркомата просвещения и других органов, направленная на создание и функционирование национальных административно-территориальных единиц, организацию работы учебных заведений и культурно-просветительных учреждений, осуществление издательской деятельности на языках национальных меньшинств и т. п. Исследуется значение опыта работы среди национальных меньшинств в довоенный период для совершенствования межнациональных отношений на современном этапе развития советского общества.

В. Д. Боєчко (Київ)

Спільна боротьба трудящих України, Росії й Молдавії проти австро-німецьких та румунських окупантів (лютий-листопад 1918 р.)

Висвітлюється спільна революційна боротьба трудящих Росії, України та Молдавії проти австро-німецьких і румунських окупантів на південному заході країни в березні — листопаді 1918 р. Досліджуються маловідомі аспекти участі молдавських трудящих в обороні півдня України від австро-німецьких загарбників, підпільна діяльність українських та молдавських комуністів у цьому регіоні та в Бессарабії.

Ми ні в якому разі не повинні відмовлятися, як підкреслював у своїй доповіді 19 вересня 1989 р. на Пленумі ЦК КПРС М. С. Горбачов, від інтернаціоналістської спадщини нашої революції¹. Міцні інтернаціональні традиції взаємної підтримки і допомоги характерні для відносин українського і молдавського народів, зокрема, в період Великого Жовтня і громадянської війни, коли їх долі переплітались особливо тісно. Це знайшло свій яскравий вияв у спільній революційній боротьбі українських і молдавських робітників і селян, яку вони розгорнули у лютому 1918 р. проти румунських окупантів у Бессарабії та австро-німецьких загарбників на Україні. Молдавські та українські радянські історики розглянули окремі аспекти даної теми^{1а}. Певний внесок у вивчення цієї

¹ Горбачев М. С. О национальной политике партии в современных условиях. — Правда. — 1989. — 20 сент.

^{1а} Березняков Н. В. Борьба трудящихся Бессарабии против интервентов в 1917—1920 гг. — Кишинев, 1957. — 315 с.; Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году. — Киев, 1960. — 328 с.; Склярченко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини в 1918 році. — К., 1960. — 282 с.; Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 гг.: В 3 т. — К., 1967. — Т. 1. — 470 с.; Тичина В. С. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 році. — Харків, 1969. — 283 с.; Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.). — Кишинев, 1970. — 734 с.; Иванов З. М. Левобережные районы Молдавии в 1918—1924 гг. — Кишинев, 1979. — 213 с.; Довгополый И. И. Коммунисты Молдавии в годы гражданской войны (1918—1920). — Кишинев, 1983. — 138 с. та ін.

проблеми зробив Н. Д. Ройтман, який досить детально висвітлив хід оборони революційними солдатами, українськими і молдавськими трудящими лівобережжя Дністра від австро-німецьких загарбників у березні 1918 р.² Нові дані про участь Дністровського полку, Тираспольського та інших революційних загонів, значну частину яких становили трудящі Бессарабії, в захисті півдня України й Донбасу від австро-німецьких інтервентів наводяться у монографії В. І. Петрова³. Однак досі нема спеціального дослідження про спільну боротьбу українського і молдавського народів проти окупантів у період з лютого до листопада 1918 р.

В другій половині лютого того ж року, коли радянські війська та червоногвардійські робітничо-селянські загони України й Молдавії розгромили авангардні частини румунської королівської армії, що вторглися на лівобережжя Дністра, і розпочали підготовку до визволення Бессарабії від окупантів, міжнародний імперіалізм зробив черговий крок на шляху розгортання воєнної інтервенції проти нашої країни. Якщо на початку січня 1918 р. ударною силою імперіалізму у Бессарабії та на півдні України виступила слабка в економічному й військовому відношенні королівська Румунія, підтримувана спочатку країнами Антанти і згодом Четверного союзу, то пізніше таку роль відіграли Австро-Угорщина та Німеччина, які мали у своєму розпорядженні на східному фронті великі угруповання військ — більш як 1 млн. 250 тис. чол.⁴

Активним прислужником кайзерівської Німеччини й її союзників виступила буржуазно-націоналістична Центральна рада, яка ще 27 січня 1918 р. підписала сепаратний мирний договір з країнами Четверного Союзу. Силкуючись відновити та утримати свою владу, вона офіційно звернулася до уряду Німеччини і «запросила» її війська на Україну. Таке «рішення» Центральної ради багато в чому було схожим на антинародні дії «Сфатул церій» * у грудні 1917 р., коли молдавські націоналісти, щоб не допустити встановлення Радянської влади у Бессарабії, також «запросили» туди Румунську королівську армію. Цими контрреволюційними актами молдавські й українські буржуазні націоналісти зрадили інтереси своїх народів.

Кайзерівська вояччина, використавши суперечливу позицію Троцького на переговорах у Брест-Литовську, а також прикриваючись запрошенням Центральної ради, порушила умови перемир'я. 18 лютого 1918 р. австро-німецькі загарбники розгорнули наступ на трьох стратегічних напрямках — на Петроград, Білорусію та Україну. 24 лютого 1918 р. розпочалося просування ворожих військ у Буковині, 28 лютого — силами шести дивізій 2-ої й 7-ої армій загарбники наступали вже по всьому фронту, в тому числі на південь України, зокрема на Одесу⁵⁻⁶.

До австро-німецького блоку приєдналася також королівська Румунія, яка 5 березня 1918 р. підписала прелімінарний ** мир з Центральними державами⁷. Щоб зберегти за собою окуповану Бессарабію і тим самим відмовитися від виконання головної умови (відвести війська за лінію Прута) щойно укладеного мирного договору (5—9 березня

² Ройтман Н. Д. Из истории борьбы с австро-германскими интервентами на Одесском направлении (март 1918 г.) // Из истории революционного движения и социалистического строительства в Молдавии: Сб. статей.— Кишинев, 1963.— С. 80—95.

³ Петров В. И. Отражение страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году.— М., 1982.

⁴ Гражданская война в СССР.— М., 1980.— Т. 1.— С. 102.

* «Сфатул церій» («Рада країни») — контрреволюційний буржуазно-поміщицький націоналістичний орган, який претендував на роль «крайової ради» в Бессарабії. Створений у жовтні 1917 р.

⁵⁻⁶ Петров В. И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 г.— С. 72.

⁷ Див. докладніше: Нотович Ф. И. Бухарестский мир.— М., 1959.— С. 135—161.

** Попередня угода про укладення мирного договору.

1918 р.) з Радянською Росією, Румунія зобов'язувалася всіляко сприяти австро-німецьким окупантам у захопленні південно-західної України. Зокрема, в пункті 7-му угоди передбачалося «всіма силами підтримати перевезення військ союзних держав через Молдавію та Бессарабію до Одеси»⁸.

Боярська Румунія взяла безпосередню участь у воєнних діях проти Радянської влади на території України. Так, більшу частину Хотинщини та північну окраїну Сороцького повіту захопили австро-угорські інтервенти, залишивши королівським військам 8 сіл на півдні Хотинського повіту⁹. В ті дні газета «Голос пролетарія» — орган Херсонського губернського й Одеського міського комітетів РСДРП(б) — писала: «Чорний буржуазний інтернаціонал організується і розпочинає наступ на російську революцію. Забуті старі незгоди, й німецькі, українські, австрійські, румунські капіталісти та поміщики посилають своїх обдурених, осліплених солдатів проти Радянської Росії»¹⁰.

У годину суворих випробувань, що випала на долю Країни Рад, партія більшовиків, В. І. Ленін закликали російських й українських робітників і селян мобілізувати всі сили та засоби для відсічі агресії з боку австро-німецьких полчищ. Бойовою програмою боротьби проти імперіалістичної інтервенції став декрет РНК «Соціалістична Вітчизна в небезпеці», написаний В. І. Леніним і прийнятий 21 лютого 1918 р.¹¹.

ЦВК Рад України й Народний секретаріат, виходячи з ленінських завдань по обороні Радянської Республіки, робили все можливе для забезпечення відсічі ворогові. 22 лютого 1918 р. був створений Надзвичайний комітет у складі С. С. Бакинського, Ю. М. Коцюбинського, В. М. Примакова, М. С. Скрипника та ін. Йому доручалося «керівництво всіма заходами по обороні революції» на Україні¹².

Однак формування регулярної робітничо-селянської Червоної Армії на Україні тільки розпочиналося. Тому народний секретаріат зміг зібрати в перші тижні інтервенції на Україні австро-німецьких полчищ лише кілька тисяч бійців — радянських частин, зосереджених у нап'рямах на Київ й Одесу.

Оборона південно-західної України, зокрема лівобережжя Дністра, мала важливе значення також для організації захисту її центральних, південних і південно-східних районів, насамперед промислових, таких, як Донбас, Катеринослав, Харків, Миколаїв. Від тривалості опору ворогові на одеському напрямі залежало виконання багатьох завдань по обороні вищеназваних міст та районів України.

Радянські частини й червоногвардійські загони, які успішно діяли проти румунських військ на лівобережжі Дністра і готувалися до визвольного походу в Бессарабію, були негайно направлені на боротьбу з німецькими й австро-угорськими загарбниками, що являли собою у той період головну небезпеку для Країни Рад. Тираспольський, Маяцький та інший радянські загони, в яких налічувалося близько 3 тис. чол., були об'єднані на початку лютого 1918 р. у 3-ю революційну армію під командуванням П. С. Лазарева. Вони становили основне бойове ядро оборони лівобережжя Дністра від австро-німецьких інтервентів. У цих загонах воювали росіяни, українці, трудящі інших національностей. Уже в середині лютого 1918 р. вони були поповнені демобілізованими солдатами-молдаванами із старої армії, які у зв'язку з окупацією Бессарабії румунськими військами не мали змоги повернутися на батьківщину і тимчасово розташувалися на Поділлі та в Херсонській губернії, зокрема у Балтському й Тираспольському повітах і на ст. Могилів-Подільський. Багато з демобілізованих солдатів-молдаван влилися в рево-

⁸ Там же.— С. 156.

⁹ Юрченко А. Хотинское восстание.— С. 31.

¹⁰ Голос пролетарія.— 1918.— 11 марта (26 февр.).

¹¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 35.— С. 343—344.

¹² Гражданская война на Украине 1918—1920: Сб. док. и материалов.— Т. 1.— Кн. 1.— С. 3.

люційні загони, створювані для боротьби з австро-німецькими окупантами на Україні¹³.

Водночас місцеві більшовицькі організації й Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів проводили велику роботу по створенню нових збройних загонів, дружин самооборони з українських та молдавських робітників і селян з лівобережжя Дністра й трудящих-біженців з Бессарабії. Такі загони формувалися у районах Могильова-Подільського, Балти та Тирасполя¹⁴. Сотні робітників і селян України й Молдавії вступили в ті дні у бойові дружини самооборони та радянські частини¹⁵⁻¹⁶.

Важливу роль в інтернаціональному згуртуванні трудящих лівобережжя Дністра й півдня України під час боротьби проти австро-німецьких загарбників відіграли Одеський комітет РСДРП(б) і Румчород. Робітники Одеси, очолювані більшовиками, відгукнулися на прохання штабу 3-ої революційної армії виділити із своїх рядів 600 чол. для поповнення особового складу Акерманського й Маяцького революційних загонів¹⁷. На допомогу захисникам лівобережжя Дністра були направлені також Ленінський батальйон одеських робітників та загін матросів — балтійців і чорноморців — під командуванням А. Г. Железнякова, який у січні—лютому 1918 р. був одним з організаторів боротьби проти румунських окупантів у придунайських землях та на півдні Бессарабії¹⁸.

Така підготовка до оборони лівобережжя Дністра й півдня України наприкінці лютого і на початку березня 1918 р. стала можливою тому, що командування австро-німецьких військ зосередило основні сили на київському напрямі, де вони зустріли опір з боку радянських військ та революційних загонів. У зв'язку з серйозною загрозою столиці Радянської України В. І. Ленін наприкінці лютого направив телеграму в Одесу з розпорядженням перекинути до Києва війська 1-ої революційної армії, яка до того брала участь у боротьбі з румунськими окупантами на лівобережжі Дністра¹⁹⁻²⁰. Однак часу для виконання цього складного завдання вже не було. 1 березня 1918 р. радянські загони з боями залишили Київ і відійшли за Дніпро, до Дарниці. З березня інтервенти захопили Жмеринку й розгорнули наступ на Одесу.

Яскравим виявом співдружності українського та молдавського народів, їх інтернаціонального єднання стали героїчні бої радянських частин і революційних загонів з австро-німецькими окупантами 5—7 березня 1918 р. під Бірзулою й Слобідкою. Разом з українськими та російськими бійцями-червоноармійцями проти інтервентів мужньо боролися бессарабські партизанські загони, очолювані М. О. Галеску й А. Г. Паладієм (головою Бельцької повітової Ради селянських депутатів, одним з організаторів оборони північної Бессарабії від румунських військ)²¹. Смертю хоробрих загинули в боях на ст. Слобідка близько 500 вихідців з Бессарабії, які своїм героїчним подвигом вписали славу сторінку в історію визвольної боротьби українського і молдавського народів в роки громадянської війни²².

У дні героїчної оборони Слобідки і Бірзули окремі загони 3-ої революційної армії продовжували наступ проти румунських окупантів на правому березі Дністра. 5—6 березня 1918 р. були визволені села

¹³ Боротьба трудящих Молдавії проти інтервентів і внутрішньої контрреволюції (1917—1920 гг.).— Кишинев, 1967.— С. 137.

¹⁴ Там же.

¹⁵⁻¹⁶ Голос трудового крест'янства.— 1918.— 21 марта.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 21—22, арк. 16.

¹⁸ Довгополь І. І. Коммунисты Молдавії в годы гражданской войны.— Кишинев, 1983.— С. 46.

¹⁹⁻²⁰ Владимир Ильич Ленин: Биограф. хроника.— Т. 5.— С. 286.

²¹ Из истории революционного движения и социалистического строительства в Молдавіи.— Кишинев, 1963.— С. 90.

²² Чернобрисов Л. Бой у Слободки // Красная Бессарабия.— 1937.— № 3.— С. 26.

Коркмаз та Тудорове²³. Бойові загони, до складу яких входили революційні солдати колишньої 6-ої армії Румунського фронту, робітники Одеси й селяни Буджака (південь Бессарабії) стримували наступ королівських військ під Акерманом. На північ від цього міста партизанський загін, очолюваний М. Т. Думитрашком, вигнав румунських загарбників з Оланешт, Карагасан, Каплан та інших сіл Придністров'я²⁴. Активні дії Акерманського загону і Дністровської флотилії (під командуванням більшовика, комісара Румчероду А. А. Гончарова), які захищали підступи до Одеси від королівських військ у південній Бессарабії й придунайських землях, відіграли важливу роль у забезпеченні тилу радянських частин 3-ої революційної армії, що вели запеклу боротьбу проти австро-німецьких окупантів під Бірзулою та Слобідкою.

Самовіддана спільна боротьба радянських частин і революційних загонів трудящих лівобережжя Дністра в першій декаді березня 1918 р. дала можливість затримати австро-німецькі війська на підступах до Одеси. Завдяки цьому Одеський Раднарком встиг в основному виконати завдання, поставлене перед ним В. І. Леніним та РНК від 7 березня 1918 р., — «максимально загальмувати пересування ворога», евакуювати місто, не залишати противнику ні хліба, ні металу²⁵⁻²⁷.

Однак у зв'язку із захопленням 11 березня 1918 р. Тирасполя авангардними частинами 52-го корпусу генерала Коша, які наступали через Бессарабію, радянські війська змушені були з боями відходити до Одеси й Миколаєва²⁸. Через Роздільну, яку також 11 березня окупували інтервенти, з Дубоссар крізь ворожі тили пробився кінний загін під командуванням Г. І. Котовського²⁹.

14 березня 1918 р., незважаючи на значні втрати, австро-німецькі загарбники вдерлися в Одесу.

Отже, бойова співдружність українського і молдавського народів зміцнювалася у ході оборонних дій проти австро-німецьких інтервентів на півдні Правобережної України. Разом з українськими та російськими робітниками й селянами проти ворога мужньо боролися трудящі Молдавії. В складі Дністровського полку під командуванням О. С. Круссера, Тираспольського загону, очолюваного Є. М. Венедиктовим, вони захищали Знам'янку і Звенигородку, Вознесенськ та Катеринослав, інші українські міста. Наприклад, у районі Звенигородки Дністровський полк і партизанські загони селян з Олександрівки й Нової Праги, які налічували в своїх рядах 1 200 бійців, знищили загін окупантів чисельністю близько 1 500 солдатів та офіцерів³⁰. Активно діяв під Вознесенськом проти загарбників тритисячний Тираспольський загін, який, маючи досвід боротьби проти румунських військ у Бессарабії й на лівобережжі Дністра, прикривав відхід радянських частин і червоногвардійських дружин до Знам'янки³¹.

В ті дні згідно з наказом командуючого 1-ою армією С. Л. Козюри були створені три колони для захисту катеринославського напрямку. Одну з них очолив І. І. Гаркавий. Йому — уродженцю Катеринославщини, колишньому голові воєнної секції виконкому Кишинівської Ради, активному учаснику захисту Бессарабії та лівобережжя Дністра від румунських окупантів — випало на долю разом із своїми товаришами-робітниками й селянами Молдавії захищати рідні місця від австро-німецьких інтервентів. Колона І. І. Гаркавого, до складу якої входили, зокрема, 1-й і 3-й батальйони Дністровського полку, захищала район

²³ В огне гражданской войны.— Одесса, 1962.— С. 32.

²⁴ Довгополь И. И. Коммунисты Молдавии в годы гражданской войны 1918—1920.— С. 45.

²⁵⁻²⁷ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— С. 183.

²⁸ Центр. держархив МРСР, ф. 693, оп. 4, спр. 705, арк. 67.

²⁹ ЦДАРА, ф. 5, оп. 1, спр. 26, арк. 4—5.

³⁰ Белан Ю. Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году.— С. 86.

³¹ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 50, арк. 236.

Олександрії — П'ятихаток³². У цих же боях проти загарбників брав участь й Акерманський загін³³. До П'ятихаток, де розгорнулися запеклі бої, були направлені також основні сили Тираспольського загону³⁴. Лише 29 березня 1918 р. радянські війська під натиском переважаючих сил противника змушені були відступити на Верховцеве.

Бойове братерство російських, українських та молдавських трудящих яскраво виявилось і в захисті від інтервентів Миколаєва й Херсона. Незважаючи на те, що окупантам вдалося 18 березня 1918 р. захопити Миколаїв, а 19 березня — Херсон, робітники цих міст під керівництвом більшовиків підняли повстання. 20 березня розпочався збройний виступ трудящих Херсона, на допомогу яким з Криму прибув загін чорноморських матросів під командуванням А. В. Мокроусова — учасника Жовтневого повстання у Петрограді³⁵. На підмогу повстанцям Миколаєва, які 22 березня вигнали за межі міста авангардні частини 52-го німецького корпусу, був направлений з Феодосії загін червоногвардійців, очолюваний І. Ф. Федьком³⁶.

Наприкінці березня 1918 р. інтервенти розпочали наступ проти захисників Катеринослава. В обороні міста, керованій більшовицьким воєнно-революційним штабом на чолі з В. К. Аверіним, спільно з робітниками 1-го Катеринославського полку та іншими червоногвардійськими загонами брали також участь Дністровський полк і Тираспольський загін³⁷. У боях за Катеринослав смертю героїв загинули багато їх бійців³⁸. Всі радянські частини й червоногвардійські загони катеринославського напрямку були об'єднані в 2-у революційну армію під загальним командуванням Є. М. Венедиктова. Однак відстояти місто не вдалося. 4 квітня 1918 р. загарбники вдерлися у Катеринослав.

На початку квітня 1918 р. ворог підійшов до Донбасу. Героїчний опір революційних військ, робітників та селян півдня України, її правобережних і лівобережних районів дав змогу евакуювати з Харкова й Донецького басейну в Радянську Росію обладнання підприємств й інші матеріальні цінності. Донецько-Криворізький обласний комітет партії та РНК Донецько-Криворізької Республіки провели велику роботу по створенню нових червоногвардійських загонів і поповненню радянських військ, які з боями відступали на Донбас. Зокрема, у ряди 2-ої революційної армії, в тому числі Тираспольського загону, влилися робітники з місцевих підприємств та шахт³⁹.

Майже місяць тривала героїчна оборона Донецького басейну. Під час її добре проявили себе бійці й командири різних національностей: росіяни, українці, молдавани та ін.

Однак наприкінці квітня 1918 р. інтервенти все ж захопили Юзівку, Слоб'янськ, Луганськ, Чорткове й інші міста Донецького басейну. Революційні армії, які захищали Донбас, відступали з боями на територію Радянської Росії, де згідно з умовами Брестського миру були розформовані.

Велику допомогу робітникам і селянам України у боротьбі проти німецьких окупантів подали трудящі Радянської Росії. Прикладом інтернаціональної єдності російського та українського народів стала участь робітничих збройних загонів Москви, Курська, Брянська в боротьбі проти ворожих військ на конотопському й харківському напря-

³² Склярєнко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини.— С. 47—48.

³³ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 120, арк. 6—7.

³⁴ Петров В. И. Отражение Страной Советов нашествия германского империализма в 1918 году.— С. 178.

³⁵ Див. детально: Суворов В. Д., Суворов С. В. 70-річчя Херсонського повстання проти австро-німецьких окупантів // Укр. іст. журн.— 1988.— № 3.— С. 139—142.

³⁶ Українська РСР в період громадянської війни.— Т. 1.— С. 288.

³⁷ Там же.— С. 299.

³⁸ ЦДАРА, ф. 14, оп. 1, спр. 27, арк. 11.

³⁹ Там же, арк. 12, 62, 93.

мах. Значну роботу по організації оборони України провели тимчасовий комісар РНК на Україні Г. К. Орджонікідзе (з квітня 1918 р. — тимчасовий комісар півдня Росії) та В. О. Антонов-Овсієнко, який був призначений Народним секретаріатом головнокомандуючим усіма радянськими військами на Україні.

Радянська Росія, надаючи військову допомогу робітникам і селянам України в боротьбі проти австро-німецьких загарбників, продовжувала активні дипломатичні дії, спрямовані на захист багатонаціональних мас трудящих Бессарабії від насильницького приєднання до королівської Румунії. Рада Народних Комісарів у ноті-протесті від 18 квітня 1918 р. засудила інсценоване румунськими окупантами й націоналістичним «Сфатул церій» «возз'єднання» Бессарабії з боярською Румунією, проголошене 9 квітня в Кишиневі. Цей грабіжницький акт, як заявила РНК, «не знищує єдності та солідарності трудових мас Бессарабії й Росії»⁴⁰⁻⁴³.

Наприкінці весни 1918 р. вся територія України, як і Бессарабії, була захоплена іноземними інтервентами. Німецькі імперіалісти, перетворивши Румунію на свого васала, широко використовували її у здійсненні антирадянських дій на окупованій ними Україні та в Бессарабії. Центральні держави навіть дозволили уряду Маргіломана тримати на території Бессарабії окупаційні війська чисельністю до 100 тис. чол., тоді як за умовами Бухарестського мирного договору від 7 травня 1918 р. вся королівська армія не повинна була перевищувати 32,2 тис. чол.⁴⁴⁻⁴⁵.

Австро-німецькі інтервенти й їх румунські партнери всіляко протидіяли створенню єдиного революційного фронту трудящих загарбаних територій, зокрема південно-західної України і Бессарабії. Свідченням цього є ряд наказів австро-німецького коменданта Хотинського повіту, якими під загрозою арештів та розстрілів заборонялися будь-які контакти місцевого населення з трудящими сусідніх повітів Подільської губернії⁴⁶⁻⁴⁷.

У тяжкому становищі опинилися українські й молдавські трудящі лівобережжя Дністра, де водночас «господарювали» як австро-угорські, так і румунські окупанти⁴⁸.

Розподіл Хотинщини, яку населяли в основному трудящі української та молдавської національностей, на австро-угорську й румунську окупаційні зони призвів до розриву внутрішніх економічних зв'язків у повіті, різкого занепаду господарства і підвищення цін на промислові та продовольчі товари. Пограбування, реквізиції, контрибуції, арешти стали повсякденною справою в селах Бричанської, Данковецької, Климауцької й інших волостей Хотинського і сусіднього Сороцького повітів, де проходила так звана межа окупаційних зон⁴⁹.

Незважаючи на жорстокі репресії з боку окупантів, трудящі України та Молдавії під керівництвом більшовиків улітку й восени 1918 р. продовжували боротьбу за своє визволення і відновлення Радянської влади. Поступово міцніли братерські зв'язки та бойова співдружність українського й молдавського народів. Їх основою стала спільна боротьба робітників і селян південно-західної України та Бессарабії проти іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції.

Важливу роль в організації революційної боротьби трудящих південної України й Бессарабії відіграв Одеський підпільний обком партії. Він був створений за рішенням ЦК КП(б)У відразу ж після I з'їзду Компартії України, який відбувся у Москві — 5—12 липня 1918 р.

⁴⁰⁻⁴³ Документи внешней политики СССР. Т. I.— С. 249.

⁴⁴⁻⁴⁵ Нотович Ф. И. Бухарестский мир.— С. 212; ЦДА МРСР, ф. 727, оп. 2, спр. 55, арк. 154.

⁴⁶⁻⁴⁷ Держ. архів Чернівецької області, ф. 42, оп. 2, спр. 153, арк. 12.

⁴⁸ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции.— С. 180.

⁴⁹ Держ. архів Чернівецької області, ф. 42, оп. 2, спр. 153, арк. 23.

Одеський підпільний обком поступово перетворився, по суті, в штаб спільної боротьби українських та молдавських робітників і селян проти австро-німецьких та румунських окупантів. З допомогою направлених Одеським обкомом у Бессарабію досвідчених підпільників М. Осипова, Г. Понятовського, О. Поплавського, Б. Гумперта були встановлені тісні зв'язки з більшовиками Кишинева, Акермана, Бендер, Кагула, Ізмаїла⁵⁰. Комунисти-підпільники північної Бессарабії (Хотина, Бельц, Сорок) налагодили зв'язки з партійними організаціями Поділля, зокрема Кам'янця-Подільського й Могилева-Подільського⁵¹.

Розширення мережі підпільних партійних організацій на півдні України і в Бессарабії влітку 1918 р., роз'яснення ними трудящим необхідності організованого опору окупантам сприяли піднесенню визвольної боротьби робітників та селян регіону. Цьому не змогли протидіяти ні межі окупаційних зон, штучно створені на загарбаних радянських землях, ні інтенсивні зусилля інтервентів, спрямовані на розрив єдності визвольного руху трудящих окупованих районів країни.

Яскравим виявом інтернаціонального єднання робітників України й Молдавії в боротьбі проти австро-німецьких і румунських окупантів у 1918 р. став загальний страйк залізничників, який розпочався 15 липня на Коростенському, Здолбунівському та Сарненському вузлах, в лічені дні охопив усі магістралі України, білоруське Полісся, Крим, Бессарабію й поширився на Галичину⁵². Залізничники Бессарабії та лівобережжя Дністра, зокрема, зупинили рух транспорту через станції Окниця, Бендери, Бессарабська. Під час цього виступу трудящих у Кишиневі, Бендерах, Тирасполі, Рибниці, Окниці й Акермані були створені страйкові комітети⁵³. Загальне керівництво боротьбою залізничників на півдні України і у Бессарабії здійснював страйком Південно-Західної та Бессарабської залізниць, створений 18 липня 1918 р. в Одесі⁵⁴. Він звернув особливу увагу на згуртування українських і молдавських залізничників в їх боротьбі проти окупантів.

Страйковий рух залізничників на окупованій території Країни Рад, зокрема на Україні й у Молдавії, підтримали робітники Петрограда, Москви, Курська та інших міст Радянської Росії, які виділили із своїх скромних заробітків у спеціальний фонд допомоги більш як 3 млн. крб⁵⁵. У цьому яскраво проявилися революційна свідомість багатонаціонального робітничого класу країни, неухильне зростання його інтернаціональної й класової згуртованості.

До страйкової боротьби українських і молдавських залізничників приєдналися робітники канатних, шкіряних та ряду інших підприємств Одеси, швейних майстерень Тирасполя, пралень Кишинева⁵⁶. Це свідчило про дедалі зростаючу авангардну роль робітничого класу у визвольній боротьбі на Україні й у Молдавії.

Під впливом революційних виступів робітників активізувалася боротьба проти окупантів і селянства півдня України, лівобережжя Дністра та Бессарабії. В бюлетені інформаційного відділу Народного комісаріату в справах національностей повідомлялося, що хвиля страйків, яка розгорнулася під керівництвом більшовиків в Одесі, перекинулася також у Бессарабію, де «в зв'язку із страйком розпочався селян-

⁵⁰ Довгополь И. И. Коммунисты Молдавии в годы гражданской войны.— С. 55.

⁵¹ Галайда Г. (Понятовский) Первые шаги партийной организации Бессарабии после оккупации // Красная Бессарабия.— 1927.— № 6.— С. 34.

⁵² Склярєнко Є. М. Боротьба трудящих України проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини.— С. 128—145.

⁵³ Из истории борьбы за власть Советов в Молдавии.— С. 150.

⁵⁴ В огне гражданской войны.— С. 77.

⁵⁵ Тичина В. С. Боротьба проти німецьких окупантів і внутрішньої контрреволюції на Україні у 1918 р.— С. 56.

⁵⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 2, арк. 9; Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции.— С. 177, 201.

ський рух»⁵⁷. У липні 1918 р., коли піднялися на боротьбу залізничники Південно-Західної й Бессарабської залізниць, Одеський підпільний обком партії звернувся до селян півдня України і Бессарабії з відозвою «До бідняків села», в якій закликав «налагоджувати зв'язки з повітовими та губернськими революційними організаціями, створювати бойові загони, нагромаджувати зброю, діяти обережно й бути готовими виступити у будь-який час»⁵⁸.

Багатонаціональне трудяще селянство півдня України і Бессарабії вливалось в наростаючий потік визвольного руху проти інтервентів. Активізували боротьбу проти окупантів селяни Буджаку та українських придунайських земель. Прикладом цього може бути революційна діяльність інтернаціоналістської за своїм складом групи селян села Єскіполос Ізмаїльського повіту. Українець І. Белінський, молдаванин Т. Лаю, болгарин І. Хінку організували бойовий загін, збирали зброю, щоб разом із своїми російськими братами вигнати румунських окупантів за межі рідної землі⁵⁹. У той час газета «Правда» писала, що селянські заворушення охопили Бельцький та Ізмаїльський повіти, а також частину Сороцького й Кишинівського⁶⁰. В зв'язку з масовими виступами селян Буджаку влітку 1918 р. генеральний комісар румунського уряду у Бессарабії був змушений перенести чергову реквізицію хліба в трудящих південних повітів з липня на серпень⁶¹. Саме у ті місяці бессарабські селяни в масовому порядку переправлялися на лівий берег Дністра і вступали до загонів українських та молдавських партизанів, щоб разом боротися проти окупантів⁶².

Значну роль у піднесенні революційної боротьби проти іноземних інтервентів на півдні України і в Бессарабії відіграв II з'їзд КП(б)У, який відбувся 17—22 жовтня 1918 р. в Москві. Більшовиків Бессарабії на ньому представляли М. Осипов та П. Міхалакі. У своєму виступі на з'їзді Х. Г. Раковський підкреслив, що розвиток визвольної боротьби робітників і селян України сприяє зміцненню Радянської Росії, а також «торжеству Радянської влади у Бессарабії...»⁶³. Відразу ж після з'їзду на допомогу більшовикам півдня України й Бессарабії були направлені Л. І. Картвелішвілі (Лаврентій), Є. І. Клименко (Сергій), І. Ф. Смирнов (Ласточкін), С. І. Соколовська (Олена) та інші досвідчені підпільники⁶⁴. Зміцнення більшовицького підпілля дало змогу Одеському обкому партії активізувати повстансько-партизанську боротьбу в Придністров'ї. Так, об'єднаний загін українських і молдавських партизанів (близько 4 тис. чол.) під командуванням І. К. Дячишина наприкінці жовтня 1918 р. визволив від австро-німецьких окупантів ряд сіл Балтського повіту й Роздільну⁶⁵. В районі Дубоссар відчутних ударів ворогові завдав партизанський загін, очолюваний К. А. Тиманюком та І. Х. Остапенком. У Тираспольському повіті проти інтервентів діяли загони під командуванням І. Н. Колесникова, І. З. Богуна, А. А. Гончарова й інші бойові групи, створені волосними і сільськими ревкомамі⁶⁶. Разом з придністровськими партизанами проти австро-німецьких окупантів боролися також загони та групи, які були повністю сформовані з жителів Бессарабії⁶⁷. Так, на півночі лівобережжя Дністра, біля Мо-

⁵⁷ Там же.— С. 192.

⁵⁸ Держ. архів Одеської області, ф. Колекція листівок та прокламацій, арк. 119.

⁵⁹ Філіал ДАОО у м. Ізмаїлі, ф. 538, оп. 1, спр. 2, арк. 68.

⁶⁰ Правда.— 1918.— 4 августа.

⁶¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 391, оп. 3, спр. 2, арк. 9.

⁶² Березняков Н. В., Бобейко И. М. и др. Борьба трудящихся Бессарабии за свое освобождение и воссоединение с Советской Родиной (1918—1940 гг.).— С. 111.

⁶³ Протоколы II съезда КП(б) Украины.— Харьков, 1919.— С. 13—14.

⁶⁴ Очерки истории Одесской областной партийной организации.— С. 189.

⁶⁵ За республику Советов.— С. 96—112.

⁶⁶ Довгополь И. И. Коммунисты Молдавии в годы гражданской войны.— С. 61.

⁶⁷ Казаданов Н. Бессарабцы выручили // Красная Бессарабия.— 1930.— № 4. С. 17—18.

гилева-Подільського діяли партизани на чолі з А. В. Попою — організатором оборони м. Бельц від румунських загарбників у січні—лютому 1918 р.

Восени 1918 р. під впливом піднесення повстансько-партизанської боротьби українських і молдавських трудящих проти австро-німецьких інтервентів у Придністров'ї відбулися активні революційні виступи народних мас проти румунських окупантів у Бессарабії. В Кишиневі, Оргееві, Леовому, Бендерах підпільні ревкоми (військово-революційні комітети) створювали бойові загони й групи. Найбільш чисельним був **загін, сформований Бендерським ВРК** (близько 1500 чол.)⁶⁸. На Хотинщині під керівництвом підпільників І. А. Мардар'єва-Волошенка та В. Кандиби було створено ряд повстанських груп, які 23 жовтня 1918 р. вигнали австро-угорських інтервентів за межі повіту⁶⁹.

Спільна боротьба українського і молдавського народів проти іноземних загарбників восени 1918 р. органічно поєднувалася із загальним піднесенням визвольного руху в інших окупованих районах нашої країни. Під його впливом зростали революційні настрої серед солдатів окупаційних військ. У жовтні-листопаді 1918 р. відбулися їх масові революційні виступи в Одесі, Вінниці, Балті, на Хотинщині й ряді інших місць. Крах іноземної окупації у районах, захоплених австро-німецькими загарбниками, прискорився буржуазно-демократичними революціями в Австро-Угорщині (жовтень) та у Німеччині (листопад). 13 листопада 1918 р. Раднарком анулював грабіжницький Брестський договір⁷⁰. Це дало можливість Радянській Росії відкрито подавати військову допомогу трудящим України, як й інших окупованих районів, в їх боротьбі проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції.

Досвід спільних бойових дій українських і молдавських трудящих проти іноземних інтервентів у березні—листопаді 1918 р. був використаний робітниками й селянами у дальшій боротьбі за захист завоювань Великого Жовтня.

Одержано 01.10.89

Освещается совместная революционная борьба трудящихся России, Украины и Молдавии против австро-немецких и румынских оккупантов на юго-западе страны в марте — ноябре 1918 г. Исследуются малоизвестные аспекты участия молдавских трудящихся в обороне юга Украины от австро-немецких захватчиков, подпольная деятельность украинских и молдавских коммунистов в этом регионе и в Бессарабии.

⁶⁸ Левина Е. Бесстрашный командир.— Кишинев, 1968.— С. 37.

⁶⁹ Борьба трудящихся Молдавии против интервентов и внутренней контрреволюции.— С. 386—387.

⁷⁰ Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною.— С. 97.

М. А. Панько (Ізмаїл)

Використання Французькою компартією досвіду профспілок Донбасу (кінець 20-х — 30-ті рр.)

У статті оцінюється роль Моріса Тореза у відновленні профспілкової єдності у Франції, розповідається про відвідання ним Донбасу у 1927 р., про те, як досвід діяльності профспілок регіону використовувався в конкретних умовах Франції. Автор висвітлює його погляди на стан та перспективи профспілкового руху у Франції.

Протягом 15-и років (1921—1934 рр.) у Франції тривала боротьба за відновлення профспілкової єдності. В 1921 р. реформістське керівництво ЗКП (Загальна конфедерація праці) стало ініціатором розколу, внаслідок чого із ЗКП було виключено революційні профспілки, які, у свою чергу, створили УЗКП (Унітарна загальна конфедерація праці), котра приєдналася до Червоного Профінтерну.

Необхідність протистояти наступові підприємців та небезпека фашизму вимагали від трудящих згуртувати свої лави. Але це прагнення наштовхувалося на серйозні перепони. По-реформістському настроєна верхівка ЗКП за будь-яку ціну протидіяла цьому, втілюючи в життя свою політику співробітництва класів.

В таких умовах УЗКП відіграла вагому, першорядну роль. Вона не змиралася з розколом, систематично вела боротьбу за задоволення соціально-економічних та політичних вимог трудящих Франції, особливо у приватному секторі, де її вплив був найбільш відчутним.

Політика ФКП у галузі профспілкового руху в ті роки була спрямована на відновлення профспілкової єдності в країні. Моріс Торез розглянув це питання у ряді статей та виступів, зокрема, публіцистичних працях. Як зазначив член Політбюро ФКП Анрі Красюкі, в них він підкреслює важливість і специфічне значення профспілок, веде боротьбу проти сектантства. Торез писав про необхідність цікавитися всіма вимогами, навіть найдрібнішими, має стежити за тим, щоб успішно здійснювалася соціальна та культурна програма профспілок¹.

Свої погляди на цю проблему Моріс Торез виклав у виступах на III профспілковій конференції робітників вугільної промисловості УЗКП (серпень 1924 р.) та на III з'їзді УЗКП (серпень 1925 р.)². Вони являють аналітичні звіти про страйки французьких шахтарів та політичні маніфестації, які відбувалися у країні у зв'язку з окупацією Рура (1923 р.) та війною у Марокко (1925 р.). Ці події мали не тільки економічний, а й загострений воєнно-політичний характер. Вони сприяли активізації діяльності ФКП у лавах УЗКП. Саме це питання і має намір висвітлити автор повідомлення.

Оцінюючи суспільно-політичну роботу М. Тореза в той період, французький історик-комуніст Жорж Коньо підкреслив, що «Торез постійно виступав проти тих, хто переконував, боцімто ЗКП втратила пролетарську базу, оскільки її членами стали вчителі та службовці. Він боровся проти будь-яких проявів сектантства, обстоюючи необхідність роботи у рядах ЗКП»³⁻⁴. При цьому він постійно звертався до досвіду, який нагромадили профспілкові організації Союзу, зокрема, Донбасу.

Відвідавши Донеччину напередодні святкування десятої річниці Великого Жовтня, Торез здобув можливість детально ознайомитися з усіма сторонами життя шахтарів. Він високо оцінив принципи планування соціалістичної економіки, п'ятирічного плану. Повернувшись додому, він написав великий публіцистичний нарис про життя радянських гірників і дав йому символічну назву «Анкета російських шахтарів»⁵. Розповідаючи про «Донецький басейн — найкрупніший промисловий регіон Радянського Союзу», він особливо підкреслив необхідність того, щоб французькі робітники знали якомога більше і детальніше про те, на якій стадії свого розвитку була Жовтнева революція в дні, коли пролетаріат святкував її десяту річницю, а імперіалістична загроза по відношенню до революції почала зростати.

Із захопленням Моріс Торез веде розмову про соціалістичне будівництво, ентузіазм людей, котрі відбудовували промисловість після роз-

¹ Cahiers de L'Institut Maurice Thorez. Octobre 1966 — Mars 1967. N spécial 3 et 4.— P. 60.

² Maurice Thorez. Oeuvres choisies en trois volumes.— Paris, 1967.— T. 1.— P. 12—18, 22—29.

³⁻⁴ Коньо Жорж. Избранный путь.— М., 1980.— С. 37—38.

⁵ Maurice Thorez. Op. cit.— T. 1.— P. 37—86.

грому військ Денікіна. У своїх репортажах він проаналізував комплекс соціально-економічних та політичних питань. Значну увагу приділив ролі та практичній діяльності профспілкових організацій Донбасу. Цій проблемі він спеціально присвятив два розділи: «Профспілкова організація» та «Доповідь Горлівської профспілкової організації». Оцінюючи роботу профспілки, Торез зробив виключно важливий для дальшої діяльності УЗКП висновок, що, оскільки влада й промислові підприємства в СРСР належать робітничому класу, то профспілка у Донбасі відіграє іншу соціально-економічну та культурну роль, ніж унітарна конфедерація. Завдання останньої в основному полягало в організації боротьби проти підприємців за підвищення заробітної плати, за 8-годинний робочий день і т. ін. На Донбасі, констатує Моріс Торез, питання поліпшення умов праці робітників є лише частиною діяльності профспілок. Вони стежать за виконанням колективного договору, погодженого з адміністрацією та трудівниками, беруть участь в організації виробництва, виконують різні функції тощо.

В «Анкеті» розглядаються й інші проблеми діяльності профспілок у СРСР, зокрема, структура профорганізацій, ленінські принципи вступу до них, звітність цих органів і т. ін. У репортажах Моріса Тореза особливу увагу було приділено результатам роботи Горлівської міської профспілкової конференції, яка відбулася 10—11 вересня 1927 р. Він аналізує зміст ряду її пунктів і доходить висновку, що шахтарів цікавили всі питання, пов'язані з виробництвом, зарплатою, житлом, молоддю тощо.

Новим для молодого Тореза було й те, що на конференції вирішувалися такі важливі проблеми, як організація й проведення загальних зборів, засідань, підготовка висококваліфікованих профспілкових активістів, ідейно-виховна робота серед нацменшостей⁶. Він високо оцінив роль Будинків культури в освітній роботі з трудящими, роль активістів у ній. Наприклад, у м. Щербинівка (нині — Дзержинськ) та Горлівка останні обслуговували відвідувачів бібліотек, демонстрували кінофільми, брали участь в аматорських виставах, організовували концерти, вечори відпочинку, в тому числі й сімейні. Там же функціонували різні школи та гуртки — профактиву, ленінізму, атеїзму, музичний, хоролий тощо.

У Горлівці відбувся мітинг трудящих, на якому був і Моріс Торез. «Найзворушливішим виступом, — писав він, — був виступ старого шахтаря, сивого, але з надзвичайно живими очима, який обійняв мене й подарував мені свій профспілковий квиток. Я був зворушений до сліз і не міг вимовити жодного слова тоді, як увесь зал стоячи співав «Інтернаціонал»⁷.

Якщо оцінювати місце, яке в ідейній спадщині Тореза займає профспілкова тематика, то можна побачити, що чимало питань, розглянутих ним в «Анкеті», згодом були взяті на озброєння ФКП та УЗКП. Вони були надалі розвинуті й конкретизовані в ряді програмних документів Французької компартії, у статтях та виступах самого Моріса Тореза.

Аналіз відповідної літератури початку 30-х років дає підстави сказати, що, хоч УЗКП і пройнялася комуністичною ідеологією, взаємовідносини між ФКП та профспілкою нерідко мали механічний характер. Партія не могла відразу звільнитися від хибних методів «наказу» профспілці, обмежувала її роль і сфери діяльності⁸. Крім того, партійні активісти не вірили у перспективи профспілкового руху. Потрібно було докорінним чином поліпшити роботу в профспілках, визначивши конкретну програму найближчих вимог. ФКП вважала, що не може бути серйозного профруху, який має глибокі корені в робітничому класі, без такої програми⁹.

⁶ Ibid.— P. 61, 82.

⁷ Ibid.— P. 86.

⁸ Oluvres de Maurice Thorez.— Paris, 1950.— T. 1.— P. 48.

⁹ Ibid.— P. 159.

Партія висунула питання про залучення профорганізацій до активної економічної та політичної боротьби проти підприємців і репресій на підприємствах та за їх межами, проти фашистських угруповань, за зміцнення економічної та політичної свободи робітників, на захист СРСР. Не меншу увагу ФКП приділяла культурно-освітній роботі, створенню пролетарських гуртків, шкіл тощо¹⁰.

Розуміючи соціально-політичну вагомість цих проблем, виховання трудящих у дусі класової свідомості, високої моралі, дисципліни, вірності ідеалам соціалізму та комунізму, ФКП під керівництвом Моріса Тореза втілювала в життя ленінські принципи діяльності профспілок у конкретних умовах капіталістичної Франції. Культурно-виховну роботу серед трудящих вели соціал-демократи. ФКП переглянула свою позицію, яку вона займала у цьому питанні. Ще в 1927 р. в «Анкеті російських шахтарів» Торез писав, що на Україні цими проблемами займаються профспілкові активісти¹¹. А в 1931 р. у доповіді на Національній партійній конференції¹² він, розвиваючи цю думку, заявив: «Даремно твердять, що комуністи та унітарні профспілки — це суворі люди, які не полюбляють посміхатися і відмовляються від участі у пролетарських розважальних заходах... Навіть член нашого ЦК надіслав мені листа, в якому він висловив протест проти організації розважальних заходів відпочинку під тим приводом, що вони буцімто мають «соціал-демократичний» характер. Це нісенітниця. Організація вечорів відпочинку для робітників з пропагандою революційних пісень зовсім не означає бути соціал-демократами»¹³.

Аналогічного значення Моріс Торез надавав створенню для молоді умов для заняття фізичною культурою та спортом, будівництва спортмайданчиків, щоб займатися різними видами спорту під керівництвом досвідчених тренерів, інструкторів (подібно до тих, кого він згадує в «Анкеті»). «Нам, — підкреслював Торез, — необхідно також займатися питаннями спорту, щоб привернути на свій бік молодих членів профспілки... Ми не повинні допустити, щоб буржуазія, використовуючи спорт, відривала від нас пролетарську молодь»¹⁴.

5 серпня 1931 р. центральний орган ЦК ФКП газета «Юманіте» надрукувала статтю Тореза «Партія і профспілки», в якій були чітко визначені роль комуністів в історичному розвитку суспільства, у профспілковому русі та завдання профорганізацій. Автор підкреслював, що партія має готувати робітничий клас до останнього штурму з метою ліквідації буржуазного панування та встановлення диктатури пролетаріату. Профспілка забезпечує захист та поліпшення умов праці, побуту та життя пролетарів. «Не всі робітники, принаймні до взяття влади, — писав Моріс Торез, — можуть бути членами комуністичної партії. Але всі робітники можуть і повинні вступати до профспілки, щоб захищати свої інтереси»¹⁵.

Ряд принципових питань, пов'язаних з діяльністю комуністів у профспілковому русі, були розглянуті на з'їзді УЗКП у листопаді 1931 р. Моріс Торез від імені ЦК ФКП виступив з доповіддю, в якій піддав гострій критиці незадовільну роботу комуністів, котрі вважали, що вони повинні розв'язувати лише політичні проблеми. А от «другорядними», які насправді мають істотне значення для встановлення тісних зв'язків з масами, буцімто належить займатися профспілковим активістам. ФКП прагнула знайти реальний підхід до робітників-соціалістів, до членів ЗКП, на конкретних прикладах і фактах доводити їм, що по-

¹⁰ Ibid.— P. 175.

¹¹ Maurice Thorez. Op. cit.— T. 1.— P. 77.

¹² Oluvres de Maurice Thorez.— Op. cit.— T. 1.— P. 128—179.

¹³ Ibid.— P. 175.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.— T. 2.— P. 97.

літика їхніх лідерів неспроможна, неприйнятна для робітничого класу, бо суперечить їх інтересам¹⁶. ФКП вважала за необхідне провести серйозну організаційну й ідеологічну роботу серед робітників заводів і підприємств для зміцнення контактів комуністів з членами профспілки, створити широку мережу комітетів боротьби, підготувати висококваліфіковані керівні профспілкові кадри, здатні не тільки організовувати, а й передбачити всі економічні та політичні виступи пролетаріату на захист власних прав та інтересів. Щоб вирішити ці питання М. Торез запропонував реорганізувати структуру унітарних профспілок шляхом формування регіональних та місцевих організацій, де кожний робітник міг би у будь-який час одержати необхідну йому інформацію або пораду. Разом з тим підкреслювалася і необхідність дотримання профспілкової демократії, щоб усі члени профспілки відкрито висловлювали свої думки, виконували рішення, навіть найнезначніші, які приймалися на профспілкових зборах більшістю голосів. «Що ж до керівної ролі, — зазначав Торез, — то наша партія ні в якому разі не прагне підпорядкувати собі профспілковий рух. Профспілки виконують специфічні завдання... Лише члени профспілки можуть визначити орієнтацію діяльності профспілок. Ми, комуністи, вважаємо за велику честь і відповідальність бути найкращими серед членів профспілки»¹⁷.

Значну увагу питанням діяльності профспілок було приділено у звітній доповіді генерального секретаря ФКП Моріса Тореза VII з'їзду партії (березень 1932 р.).

Перед комуністами були поставлені нові завдання ідейно-політичного зміцнення профспілкових рядів, згідно з якими вони мали міцно закріпитися на промислових підприємствах та в УЗКП, пропагувати літературу, яку видавала УЗКП, забезпечити підготовку, організацію й керівництво страйками та демонстраціями. При цьому ФКП виходила з ленінського положення, викладеного вождем у праці «Що робити?», що стосувалося «усіх функцій руху, аж до демонстрацій». Суть його в тому, що «найактивніша і найширша участь у ній маси не тільки не потерпить, а, навпаки, багато виграє від того, що «десяток» випробуваних, професійно вишколених не менше ніж наша поліція, революціонерів централізує всі конспіративні сторони справи, підготовлення листків, вироблення приблизного плану, призначення загону керівників для кожного району міста, для кожного фабричного кварталу, для кожного навчального закладу і т. п...»¹⁸.

Використовуючи на практиці це ленінське положення в конкретних умовах Франції, ФКП визначила свої завдання, які полягали в тому, щоб вести, з одного боку, рішучу боротьбу проти опортунізму, котрий ігнорував технічний аспект організації демонстрації, а з іншого — проти сектантства, яке нехтувало ними.

Моріс Торез у статті «За масову революційну роботу» (див. «Юманіте». — 1932. — 22 октяб.) описує характерні риси УЗКП як профорганізації нового типу. Він вважав, що останні ні в якому разі не повинні бути свого роду копією компартії. Вони мають постійно захищати вимоги трудящих, пов'язані з їх боротьбою за підвищення заробітної плати, із скороченням тривалості робочого дня, з наданням платних відпусток, укладанням колективних договорів тощо. Висувалося також питання про створення кас взаємодопомоги для безробітних та страйкарів, кас солідарності та всебічне й детальне вивчення основ юриспруденції. «Ми повинні навчитися тому, — писав Моріс Торез, — як приймати робітників у профспілкових органах управління, на біржі праці, у клубах, бібліотеках»¹⁹.

¹⁶ Ibid.— P. 185.

¹⁷ Ibid.— P. 191.

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів.—Т. 6.— С. 118.

¹⁹ Ouvres de Maurice Thorez. Op. cit.— Т. 4.— P. 79.

Отже, як ми бачимо, перебудова діяльності унітарних профспілок мала не тільки соціально-економічний, а й організаційно-політичний характер.

УЗКП під керівництвом ФКП виступала ініціатором численних конкретних пропозицій, спрямованих на досягнення єдності дій із ЗКП. УЗКП набирала сил, збагачувалася новими комуністичними ідеями, ширюючи свій вплив і на членів Загальної конфедерації праці. Про свідчать факти. Так, у Дорині — передмістя Дуе — на шахті 5 Ескпели працювали 450 гірників. 250 з них вступили до лав УЗКП. Всюди були першими, брали участь у кожному страйку, в усіх інших заходах; вплив унітарних профспілок поширився на весь вугільний сейн, що дозволило їм одержати всі мандати шахтарських делегатів (крім одного) навіть у тих місцях, де їхні кандидати завжди набагато відставали від кандидатів ЗКП²⁰. Чим можна пояснити такий успіх? Тим, що унітарна профспілка організувала касу взаємодопомоги, яка давала матеріальну допомогу хворим шахтарям та їхнім родинам, величку бібліотеку, різні гуртки, в тому числі політосвіти ім. К. Маркса і музично-художній²¹.

Питання завоювання на свій бік профспілкових робітників реформістської орієнтації, спрямування їх діяльності в річище класової боротьби та створення необхідних умов для розгортання масового руху проти фашизму та війни розглядалися на січневому (1934 р.) пленумі ФКП²². У зв'язку з тим, що у Франції процес фашизації проявився з особливою силою, Моріс Торез у своїй доповіді заявив: приєднання реформістського профспілкового руху до активної і непримиренної боротьби проти фашизму, рішучі антифашистські виступи — одне з головних завдань часу. Заява генерального секретаря була своєчасною. 6 лютого 1934 р. фашистські угруповання спробували бути здійснити спробу для встановлення в країні диктаторської влади на зразок режиму Гітлера та Муссоліні. Однак на заклик ФКП 9 лютого паризький пролетаріат вийшов на вулиці і завдяки його рішучим діям цей заколот був ліквідований.

Оцінюючи ці події, Моріс Торез у статті «За єдність пролетаріату. Нахабна фальсифікація» (Юманіте. — 1934. — 8 марта) писав, що єдиний фронт боротьби «клас проти класу» міцнів, організовувався. Саме в ньому і народжувалася нова стратегія профспілкового єднання. «15 років боротьби комуністів Франції, котрі діяли у дусі ленінізму і у відданості з III Інтернаціоналом, 15 років боротьби проти буржуазії її головної підпори — соціалістичної партії, — підкреслив Торез, — починають давати свої плоди»²³.

Із зростанням небезпеки фашизму ФКП почала активніше наполягати на тому, щоб ленінські принципи діяльності профспілок здійснювалися на практиці, а міжнародний комуністичний рух, на противагу реформістській політиці розколу, захищав профспілкову єдність на основі класової боротьби, за будь-яку ціну підтримуючи й зміцнюючи Четвертий Профінтерн²⁴.

З точки зору класового підходу до вирішення питання про профспілкову єдність принципове значення має стаття Моріса Тореза «Після засідання двох національних комітетів ЗКП. Профспілкова єдність розвивається» (Юманіте. — 1935. — 6 апр.). У ній ідеться про різне ставлення до проблеми відновлення єдності між УЗКП та ЗКП. Наприклад перша з них підтримувала процес створення єдиних профорганізацій у країні, робила все для активізації його. Окремі лідери ЗКП виступали проти цього, проти союзу двох профспілкових федерацій. Розголосив

²⁰ Ibid.— Т. 4.— Р. 149—150.

²¹ Ibid.— Р. 149.

²² Ibid.— Т. 5.— Р. 252—255.

²³ Ibid.— Т. 6.— Р. 49—50.

²⁴ Ibid.— Т. 7.— Р. 47.

обидва протилежні погляди, М. Торез обстоював те, щоб усі члени профспілки усвідомили своє місце у суспільно-політичній боротьбі, залежність від соціальних взаємовідносин, оскільки ці фактори визначали класову позицію й дії пролетаріату, його революційну самоорганізацію. Він піддає критиці цинічну заяву офіційного органу ЗКП — газети «Пепль», яка у номері від 3 квітня 1935 р. писала: «Політика присутності * аж ніяк не підриває незалежності синдикалізму»²⁵. У цьому висловлюванні буржуазної преси Торез вбачав не що інше, як небезпечну для робітничого класу пастку (оскільки деякі лідери ЗКП відкрито виступали за співробітництво з класовим ворогом)²⁶.

Завдяки наполегливості ФКП та УЗКП у вересні 1935 р. на їхньому спільному засіданні двох профспілкових центрів було прийняте рішення про скликання об'єднавчого з'їзду, який успішно завершив свою роботу у березні 1936 р. (Тулуза). Цьому значною мірою сприяв з'їзд УЗКП, який відбувся 27 вересня 1935 р. На ньому з промовою виступив М. Торез. Генеральний секретар ФКП поділився своїми враженнями про роботу VII конгресу Комінтерну (липень — серпень 1935 р.), який високо оцінив діяльність Французької компартії. Він навів слова Г. Дмитрова, який, звертаючись до делегації ФКП, зокрема, сказав: «Перед вами, комуністами Франції, котрі продемонстрували комуністам інших країн, як треба працювати, щоб здійснити єдиний фронт робітничого класу, перед вами, котрі показали себе разом з усіма братами-соціалістами гідними продовжувачами Комунарів 1871 р., стоїть нині велике завдання: здійснити профспілкову єдність»²⁷.

Шлях до цієї єдності був нелегким. ФКП та УЗКП довелося піти на серйозні поступки: зокрема, вони схвалили декларацію про незалежність профспілок як відносно буржуазії та її партій, так і щодо партії пролетаріату²⁸. Коментуючи це рішення, Торез на жовтневому (1935 р.) пленумі ЦК ФКП особливо підкреслив: незважаючи на змушений компроміс, комуністи ніколи не відмовляться від політики своєї партії, беручи активну участь у товариських дискусіях на захист комуністичних ідеалів, справи робітничого класу. «У зв'язку з відновленням профспілкової єдності, — сказав Моріс Торез, — ми дбатимемо насамперед про те, щоб спрямувати нашу діяльність на успішну організацію боротьби проти капіталізму й фашизму»²⁹.

Відновлення єдності лав профспілок зміцнило віру пролетаріату у власну боєздатність. Узагальнюючи досвід перших успішних дій Народного фронту, Моріс Торез у виступі перед партактивом Паризького району (11 червня 1936 р.)³⁰ високо оцінив французький профспілковий рух, який налічував у своїх лавах 5 млн членів. Він особливо відзначив факт підписання Матіньонських угод (7 червня 1936 р.) між представниками ЗКП, патронатом та урядом, котрі сприяли дотриманню прав профспілок, умов колективних договорів та призначенню робітничих делегатів на місцях.

Завдяки заходам, здійсненим ЗКП у період існування Народного фронту, матеріальне виробництво, соціальний прогрес та культурний рівень трудящих постійно зростали. Про це Моріс Торез говорив у своєму виступі 9 червня 1937 р.³¹ У його доповіді був спеціальний розділ, присвячений розвитку клубів, гуртків, шкіл, народного театру, робітни-

* Політика присутності полягала в тому, що партії та організації мали своїх представників у державному апараті, завдяки яким у принципі й мали втілювати її в життя. Діячі реформістської ЗКП фактично були заложниками у руках противників і займали абсолютно опортуністичні позиції (прим. М. Т.).

²⁵ Ibid.— Т. 8.— Р. 171.

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid.— Т. 9.— Р. 157.

²⁸ Ibid.— Р. 177.

²⁹ Ibid.— Т. 10.— Р. 58—59.

³⁰ Ibid.— Т. 12.— Р. 42—54.

³¹ Ibid.— Т. 14.— Р. 64—66.

чих університетів, будинків культури, а також патріотичним маніфестаціям, які відбувалися біля Стіни Комунарів та у містах Уайонакс і Ла Гран Комб.

Цей сюжет перегукується з відповідним місцем «Анкети російських шахтарів», де Торез розповів про соціалістичні перетворення та культурне життя радянських шахтарів, які після роботи займалися індивідуальною освітою, відпочивали або брали активну участь у профспілкових зборах та інших заходах. До речі, Ла Гран Комб (департамент Гар) — це гірниче місто, і своїми територіальними масштабами воно схоже на м. Дзержинськ Донецької області.

Із захопленням він говорив про робітничі університети, будинки культури, над якими взяли шефство видатні французькі письменники Ромен Роллан, Поль Вайян-Кутюрє, Луї Арагон. Характеризуючи завоювання пролетаріату в галузі освіти та культури, Жорж Коньо підкреслив: «Завдяки Народному фронту для широких народних мас відкрився широкий шлях не тільки до освіти, а й взагалі до культури та мистецтва. Значну роль у цій справі відіграла діяльність комуністичної партії та профспілки, які змогли згрупувати навколо себе численну інтелігенцію»³².

Отже, ФКП під керівництвом Моріса Тореза, використовуючи досвід радянських профспілок, націлювала профспілки на соціально-економічну та політичну сфери їх діяльності. Вони займалися не лише проблемами відновлення профспілкової єдності, а й підключилися до боротьби за укладання колективних договорів, збільшення реальних прибутків трудящих, поліпшення матеріального й культурного благоустрою народних мас шляхом підвищення заробітної плати, встановлення платних відпусток, будівництва будинків відпочинку, санаторіїв, научних установ, обов'язкового навчання дітей у віці до 14 років тощо.

Аналіз діяльності ФКП, ідейної спадщини (публіцистичної) Моріса Тореза наочно засвідчили про те, що завдяки компартії та Червоному Профінтерну УЗКП засвоїла ленінські принципи роботи профспілок, набула дійсно революційного змісту, нагромадила значний досвід масово-політичної роботи, мужньо захищала інтереси трудящих, зробила свій вклад у справу виховання їх класової свідомості.

Одержано 5.07.1985.

В статье оценивается роль Мориса Тореза в восстановлении профсоюзного единства во Франции, рассказывается о посещении им Донбасса в 1927 г., о том, как опыт деятельности профсоюзов региона использовался в конкретных условиях Франции.

Автор освещает его взгляды на состояние и перспективы профсоюзного движения во Франции.

³² Коньо Жорж. Указ. соч.— С. 76.

В. П. Вароді (Київ)

Зміна якісного складу партії в умовах перебудови

Розглядаються ленінські положення про роль якісного складу партії та їх творче втілення в умовах перебудови.

Переломний характер періоду, який переживає нині партія і країна, з великою силою виявив зросту відповідальність і роль кожного комуніста в революційну епоху і засвідчив, що питання про склад партії, про член-

ство в ній — корінне в партійному будівництві. Життя висунуло настійну вимогу піднесення особистих якостей кожного комуніста на рівень потреб часу. А цього можна досягти шляхом оновлення усієї справи поповнення партії новими силами, рішучої перебудови внутріпартійного життя, ідейно-виховної роботи з комуністами, зміни усього, так би мовити, «клімату» в КПРС в цілому і в кожній її організації зокрема.

Теоретико-методологічною основою розв'язання усіх питань формування КПРС виступає класовий підхід, що ґрунтується на ленінських принципах членства в партії. КПРС як авангард усього радянського народу залишається партією робітничого класу. Саме тому партія особливого значення надає зростанню своїх рядів насамперед за рахунок кращих представників робітничого класу, а також тих, хто повністю поділяє його ідейно-політичні позиції. Важливо підкреслити, що зростання партії має сприяти успішному розв'язанню завдань перебудови. Саме з позиції спроможності бути активним учасником перебудови партія оцінює кожного, хто вступає в її ряди.

Одним з важливих напрямів оновлення процесу формування складу партії є визнання та виправлення помилок, що були допущені в минулому. В роки культу особи та застою виник розрив між історичним покликанням Комуністичної партії бути політичним авангардом у соціалістичному суспільстві, що незмінно декларувалося, і реалізацією цієї функції в практичній діяльності партійних організацій по добору, формуванню і вихованню її складу. Командно-натискні методи, що глибоко проникли в усе життя та діяльність КПРС, негативно позначилися на доборі партійного поповнення. Набув широкого розповсюдження прийом до партії службовців «під висунення» з тим, щоб мати членів партії на будь-якій, навіть невеликій керівній посаді. Це обумовлювало кар'єристські прагнення частини людей. Багато років регулювання прийому до КПРС здійснювалось шляхом доведення «рознарядок», встановлення «лімітів», завдань по прийому тощо. Така практика не гарантувала від фактів проникнення в партію різних пристосуванців та попутників. До того ж вона часто-густо перешкоджала вступу до партії саме ініціативних, відданих її справі людей. Зрозуміло, що у переважній більшості до КПРС вступали кращі представники радянського народу, які сумлінно виконували й виконують свій партійний обов'язок. Проте в ці роки не вдалося поставити міцної перепони для нечесних, користолюбних людей. Було допущено відступ від правила: головне не кількість нових членів, а якість партійних лав. Так, за останні 30 років населення країни збільшилося на 37%, чисельність КПРС — майже в 2,4 рази¹. Нині кожний десятий, що старше 18 років — член КПРС².

Непомірне кількісне збільшення партії створює реальну загрозу зниження її якісного складу. Адже сила партії не в арифметичній кількості. В партії має бути забезпечена відповідність між кількісним і якісним складом. На це в свій час зверталась увага в резолюції VIII з'їзду РКП(б) з організаційного питання, в якій підкреслювалося, що «розширення кількісного складу партійних організацій ні в якому разі не повинно куплятися ціною погіршення якісного складу»³.

Порушення цієї вимоги, певне прискорення росту партійних рядів за рахунок якості, що мали місце в період застою, негативно позначилися на боездатності партійних організацій. Маючи великі можливості для забезпечення свого впливу практично в усіх трудових колективах, багато з них не змогли утриматися на принципових позиціях, не вели рішучої боротьби з негативними явищами, не завжди давали відсіч проявам відомчості та місництва, націоналістичним проявам. Це призведе-

¹ Политическое образование.— 1989.— № 12.— С. 11.

² Петренко Ф. Укреплять качественный состав партийных рядов // Партийная жизнь.— 1989.— № 12.— С. 27.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979. Т. 2.— С. 70.

ло до помітного зниження авторитету партії. Так, за результатами соціологічних досліджень, що проводилися серед трудящих, 39% опитованих вважають авторитет первинних парторганізацій суттєво ослабленим⁴. Причини цього різні. Парторганізаціям явно не вистачало вимогливості до членів партії, уваги до формування ідейно-політичних якостей комуністів. На рівень дієвості партійних організацій негативно вплинуло й те, що порушувався принцип рівності комуністів. Чимало членів партії, що займали керівні посади, опинилися поза контролем і критикою, що породило рашидовщину, кунаєвщину, медуновщину та їм подібні переродження. А це в свою чергу породжувало байдужість, пасивність комуністів, соціальну апатію людей, принижувало їх відповідальність, загострювало проблеми суспільного розвитку, кидало тінь на всю партію.

Важко розраховувати, що ліквідація деформацій у цій сфері швидко принесе бажані результати. Це — лише перший крок. Йдеться про повне відродження, творчий розвиток та реалізацію ленінської концепції Комуністичної партії, про наповнення усього процесу формування рядів партії новим змістом, що відповідає вимогам сучасного етапу розвитку партії та країни, про перебудову методів, засобів та форм усієї роботи партійних організацій по прийому до КПРС та поліпшенню їх якісного складу. В зв'язку з цим набуває особливої актуальності ленінський заповіт: «Завоювати собі своєю енергією, своїм ідейним впливом (а не своїми званнями й чинами, звичайно) керівну роль...»⁵.

XIX Всесоюзна партійна конференція, січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, постанова Політбюро ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій по зміцненню своїх рядів і оновленню складу КПРС в умовах поглиблення перебудови та політичної реформи»⁶ висунули завдання, спрямоване на докорінне поліпшення якісного складу партійного поповнення, наголосили на необхідності піклування про чистоту і боєздатність партійних рядів, визначивши це як найперший і найважливіший обов'язок кожної партійної організації, кожного комуніста. Документи партії орієнтують на перетворення прийому в КПРС в ефективний засіб ідейного та організаційного зміцнення партійних організацій, забезпечення реального росту партійного впливу на всі сфери соціально-політичного життя суспільства. Перебудова суспільно-політичного життя створила сприятливі умови щодо вироблення нових підходів в питаннях росту КПРС та формування її складу. Здійснюється, хоча і повільно, ґрунтовне переосмислення усталеного уявлення про те, що основу партії складає радянський народ як суцільна монолітна база, однорідність якої поступово зростатиме. Життя засвідчило неспроможність цієї тези і показало досить широку різноманітність та соціальну різнорідність робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції нашої країни. Є всі підстави вважати, що ця різнорідність не тільки не зникне в найближчому майбутньому, а, навпаки, буде зростати.

В умовах зрослої політичної активності радянських людей набуває особливої актуальності питання про межі, до яких повинна зростати КПРС. Зрозуміло, вони не можуть визначатися якимись кількісними показниками. Принципове значення тут має висновок В. І. Леніна про те, що «кількість членів організації не повинна підніматися вище певного мінімуму для того, щоб вплив її на масу був широкий і сталий»⁷. В. І. Ленін звертав увагу на небезпечність будь-якого форсування партійних рядів правлячої Комуністичної партії, підкреслював надзвичайну важливість охорони партії від проникнення до її лав випадкових людей,

⁴ Правда.— 1989.— 16 окт.

⁵ Ленін В. І. На дорогу // Повне зібр. творів.— Т. 17.— С. 342.

⁶ Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 7—14.

⁷ Ленін В. І. Питання про партійність серед демократичного студентства // Повне зібр. творів.— Т. 22.— С. 199.

тим більше чужих елементів. Ці вказівки засновника і вождя партії зберігають свою актуальність і в сучасних умовах.

Аналіз свідчить, що в останній час в основному вдалося перебороти багаторічну тенденцію по форсуванню прийому в КПРС. Якщо в роки застою, коли вимоги до прийому в КПРС були значно знижені, щорічно в партію приймалося від 500 до 650 тис. кандидатів і майже стільки ж членів партії, то за три роки після XXVII з'їзду партії кількісний склад КПРС зріс лише на 483 тис. чоловік. Середньорічний приріст партійних рядів в 1986—1988 рр. дорівнював 0,8% проти 1,7% між XXVI і XXVII з'їздами КПРС⁸. XIX партійна конференція визначила як кардинальний засіб, могутню підйому перебудови усієї роботи по добору в КПРС та докорінного поліпшення якісного складу партії подальшу демократизацію усього процесу поповнення партійних рядів. З метою реалізації ленінської ідеї про найповніше врахування думок трудящих, у тому числі і безпартійних, нині практикується обговорення про прийом до партії спочатку на зборах трудових колективів, а потім на відкритих партійних зборах⁹.

Реалізація цієї лінії демократизує весь процес добору в партію, робить його відкритим і гласним, розкриває широкі можливості для здійснення конкретної індивідуальної роботи з людьми.

Проте поряд з цим подекуди в практиці прийому до КПРС ще даються взнаки елементи застійної практики. В цій справі ще має місце формально-статистичний підхід, що принижує конкретно-політичну спрямованість, яка диктується потребами перебудови. Частина парторганізацій сприйняла відмову від рознарядок і регламентації прийому в КПРС як орієнтацію на самоплив. Внаслідок труднощів та суперечностей перебудовного періоду, в зв'язку з відставанням ряду парторганізацій від процесів широкої політизації суспільного життя, їх повільністю у розв'язанні гострих проблем відбувається скорочення прийому до партії¹⁰. Цілий ряд парторганізацій послабив увагу до формування бази росту партійних рядів, особливо з числа робітників. Виявом цього є те, що останнім часом скоротили прийом робітників усі обласні та Київська міська партійні організації. В 1988 р. в Компартії України вперше зменшилася кількість комуністів-робітників (на 10,4 тис.). Травневий (1989 р.) Пленум ЦК Компартії України розцінив таку тенденцію як результат зниження партійного впливу у робітничому класі¹¹.

Ці та інші факти переконливо доводять принципову неприйнятність пропозиції деяких партійних працівників про доцільність відмовлення від будь-якого регулювання процесу формування партійних рядів. Адже Комуністична партія як політичний авангард соціалістичного суспільства завжди здійснюватиме добір найкращих з усіх бажаних, регулюючи таким чином свій склад. Однак було б глибокою помилкою розглядати регулювання як комплекс формальних дій. Це — складний та різнобічний процес, що включає систему заходів політичного, виховного та організаційного характеру. Він передбачає формування бази росту партійних рядів, добір в КПРС кращих представників трудящих на основі наукового врахування соціальної структури і складу кожного регіону та трудового колективу, ступеня їх свідомості та політичної зрілості. При цьому особлива увага приділяється цілеспрямованій роботі по марксистсько-ленінському вихованню комуністів і формуванню у них високої політичної культури, активності та ініціативи. Нарешті, вона включає заходи по очищенню партії від тих, хто скомпрометував себе.

⁸ Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 2.— С. 138.

⁹ Матеріали XIX Всесоюзної конференції Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1988.— С. 124—125.

¹⁰ О работе партийных организаций по укреплению своих рядов и обновлению состава КПСС в условиях углубления перестройки и политической реформы // Известия ЦК КПСС, 1989.— № 8.— С. 11

¹¹ Рад. Україна, 1989.— 17 трав.

Засудження партією формально-бюрократичного підходу при регулюванні, бездумної орієнтації на певні цифрові показники цілком логічне. Адже повне регулювання, залежність від заданої цифри ставила, так би мовити, «віз попереду коня». Проте ні в якому разі не слід впадати в іншу крайність — взагалі ігнорувати будь-яке регулювання прийому до партії та зміни в її складі. Адже цифрові дані відображають певні тенденції, стан справ, перспективи розвитку. Вони служать основою для відповідних політичних висновків, обумовлюють зміст практичної діяльності партії у цьому напрямі. Саме такого — глибокого, всебічного аналізу цифрових показників про зміни у рості КПРС та її складі, відповідних до цього практичних заходів — ще не вистачає частині партійних організацій. Цим можна пояснити певною мірою їх неухвалене ставлення до значного скорочення прийому робітників до КПРС. Такий підхід потребує оперативного і рішучого виправлення, оскільки це, як справедливо підкреслив травневий (1989 р.) Пленум ЦК Компартії України, є питання великої політики¹².

Заслуговує на увагу також і думка доктора філософських наук Ф. Петренка про те, що спрощенням, наївністю і примітивним є сподівання на те, що переважання в партії робітників саме по собі може забезпечити її керівну роль. Відомо, що КПРС не просто якась елітна представницька організація народу, при формуванні якої точкою відраховування має бути пропорціональне чи інше формально визначене представництво. Вона виконує складні ідеологічні та політичні функції. Розвиваючи цю думку, автор слушно зауважує, що в партії належним чином мають бути представлені робітничий клас і усі інші верстви суспільства¹³. Але це повинні бути найкращі з них, найбільш свідомі, політично зрілі, активні представники, справжні лідери. Тому забезпечити їх пропорціональну кількість в її складі, тим більше з урахуванням масштабів такої масової партії, якою є КПРС, дуже важко. На жаль, на практиці ця проблема пропорційності часто-густо «розв'язується» шляхом зниження вимог до вступаючих з тим, щоб навіть такою ціною мати в складі КПРС відповідне представництво класів і верств населення. Такий підхід спонукає до великого кількісного росту КПРС, який в роки застою проходив переважно за рахунок зниження вимогливості до вступаючих.

Тривалий час найважливішим показником впливу КПРС на робітничий клас і мірою довір'я останнього до партії була питома вага робітників у КПРС. Нині, як відомо, вона досягає 45,4%¹⁴. Проте цим враховується соціальне становище людей на момент їх прийому до партії. Реально в КПРС комуністів, що є робітниками за характером своєї роботи, менше третини. В зв'язку з цим доречно нагадати думку В. І. Леніна з цих питань. Розглядаючи проблеми поповнення партії за рахунок робітників, він пропонував орієнтуватися на тих, хто «не менше 10 років пробули фактично робітниками у великих промислових підприємствах» і в силу цього змогли «засвоїти пролетарську психологію»¹⁵. Саме на таких робітників має спиратись КПРС в своїй практичній діяльності, здійснювати через них виховну роботу в масах. Як показують роки перебудови, зокрема події, зв'язані з страйком шахтарів в липні 1989 р., посилення впливу на робітничий клас, на його провідні загони є найважливішим завданням для багатьох партійних організацій.

Чимало проблем є у справі зміцнення та зростання колгоспних парторганізацій. Актуальним стало питання забезпечення партійного

¹² Там же.— 1989.— 17 черв.

¹³ Петренко Ф. Укреплять качественный состав партийных рядов // Партийная жизнь.— 1989.— № 12.— С. 25.

¹⁴ Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 2.— С. 139.

¹⁵ Ленин В. І. Про умови прийому нових членів у партію // Повне зібр. творів.— Т. 45.— С. 16, 18.

впливу серед орендаторів, кооператорів та осіб, що займаються індивідуальною трудовою діяльністю. Так, в партійній пресі останнім часом активно порушується питання про створення партгруп в кооперативах. Адже, наприклад, у 270 кооперативах, що зареєстровані у Пролетарському районі Москви, 17% працюючих — члени КПРС¹⁶.

Ліквідація бюрократичних перекозів в регулюванні складу КПРС відкриває нові можливості для поповнення партії за рахунок найбільш політично зрілої частини наукової та творчої інтелігенції. Думається, що у розв'язанні цих питань особливо важливим є забезпечення на ділі диференційованого, справді індивідуального підходу. Це зв'язано з тим, що різні прошарки інтелігенції мають свою специфіку і досить істотно відрізняються як за умовами праці, так і за укладом життя. Також слід враховувати, що певна частина інтелігенції бере активну участь у різних неформальних організаціях, які прагнуть впливати на суспільство.

Особливе значення в сучасних умовах набувають питання поповнення КПРС за рахунок передової частини радянської молоді. Тим більш, що питома вага молоді серед тих, хто вступає до КПРС, останнім часом знизилася. Між тим саме молодь є найбільш активною частиною населення. Не можна не враховувати, що молодь з особливою гостротою сприймає негативні явища та деформації нашого суспільства, прагне до засвоєння уроків минулого, правильного розуміння джерел і характеру помилок та перекозів минулого. Необхідність цього посилюється складністю перебудови самого комсомолу та відродження його авторитету серед молоді і в цілому в суспільстві. За цих умов потрібна, як ніколи раніше, контактність та товариська взаємодія між партійними і комсомольськими організаціями та їх комітетами, між комуністами і комсомольцями. Особливе значення набуває для молоді сила прикладу комуністів, їх ідейна твердість та послідовність, моральна чистота, активна боротьба за революційне оновлення радянського суспільства.

КПРС — партія інтернаціоналістів-ленінців. Діючи в багатонаціональній державі, вона прагне до того, щоб її ряди об'єднували комуністів усіх націй і народностей країни. При цьому у КПРС діють єдині для всіх, незалежно від національності, умови і порядок прийому, єдині вимоги до всіх комуністів. У цьому яскраво втілюється інтернаціоналістська сутність ленінських принципів членства в партії. Важливою особливістю розвитку складу КПРС є те, що в партійних організаціях республіки та інших національно-територіальних регіонів постійно зростає питома вага комуністів корінної національності. Водночас ці організації стають все більше багатонаціональними. Так, у складі Компартії України нараховується 67% українців, 27,3% — росіян, 5,7% — представників інших національностей і народностей. Якщо у 1927 р. Компартія України об'єднувала представників 56 національностей, то нині — більше 100¹⁷. Обидві ці тенденції, що діалектично взаємозв'язані, об'єктивно відбивають процеси реалізації ленінської національної політики, зростання політичної активності трудящих усіх республік, виступають реалістичним віддзеркаленням впливу КПРС серед народів Радянського Союзу, а також створюють необхідні передумови для розширення самостійності компартій союзних республік.

Разом з тим, твердо додержуючись ленінського принципу демократичного централізму, вважаємо, що було б серйозною небезпекою для всієї партії розмежування комуністів за національною ознакою. В умовах перебудови все більше значення набуває робота КПРС по інтернаціоналістському та патріотичному вихованню радянських людей, її послідовна боротьба проти проявів націоналізму та шовінізму, що активізувалася останнім часом. Надійною основою усієї інтернаціоналістської

¹⁶ Шахмаев С. Коммунисты в кооперации // Партийная жизнь.— № 19.— 1989.— С. 40.

¹⁷ Комуністична партія України в цифрах.— К., 1988.— С. 21.

діяльності КПРС в умовах перебудови, в тому числі і якісного поліпшення складу партії, є відповідні партійні документи, прийняті останнім часом. «Для нас неприйнятні будь-які прояви націоналізму і шовінізму, розпалювання ворожості до будь-якого народу. Ми взяли і твердо тримаємо курс на демократичний розвиток суспільства», — підкреслював М. С. Горбачов на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС¹⁸⁻¹⁹.

Посилення вимог під час прийому до КПРС, збільшення кількості виключених та тих, хто з різних причин вибув з партії, певною мірою забезпечують підвищення якісного складу КПРС. На пленумі Московського міськкому КПРС (червень 1989 р.) йшлося навіть про те, що зараз треба говорити не про зростання, а про зміцнення партійних рядів²⁰. На нашу думку, така постановка питання дещо спірна, бо вона протиставляє кількісний і якісний аспекти зростання КПРС, але зроблений наголос на якісне зміцнення партійних рядів цілком слушний та своєчасний.

Відсутність належної уваги з боку багатьох партійних організацій до бази свого росту, послаблення ідейно-політичної та організаційної роботи серед населення, насамперед серед робітників і колгоспників, призвели сьогодні до того, що потенціально ініціативні люди з середовища безпартійних нерідко стали реалізовувати свої можливості в межах різних неформальних об'єднань, з якими партійні організації до останнього часу не підтримували майже ніяких контактів. В зв'язку з цим варто нагадати слова М. С. Горбачова про те, що партія «пропонує діалог і співробітництво всім громадським організаціям і рухам, запрошує їх до спільних дій по перебудові і оновленню суспільства»²¹. Отже, взаємовідносини між партійними комітетами та різними самодіяльними неформальними об'єднаннями мають також безпосереднє відношення і до питань поповнення та формування складу КПРС. В складних умовах, коли існує реальна загроза зниження авторитету партії в масах, важливо давати рішучу відсіч будь-яким антирадянським або екстремістським елементам, постійно збагачувати себе здоровими прогресивними силами з усіх соціально активних, націлених на перебудову угруповань. Йдеться про посилення самостійності та відповідальності первинних партійних організацій у розв'язанні усіх питань формування партійних рядів, підвищення ролі та значення кандидатського стажу, зокрема, розширення демократичних засобів і форм перевірки та іспиту тих, кого приймають до КПРС. Визнано за доцільне посилити вимогливість на заключній стадії прийому — на вступі кандидатів до членів КПРС²².

Характер перебудови, її завдання по-новому визначають зміст авангардної ролі комуністів. Це й зрозуміло. Адже не існує авангардної ролі комуніста взагалі, вона втілюється в практичних справах. «На нас, комуністів, — говорив М. С. Горбачов, — дивляться як на приклад в усьому — в роботі й поведінці. Треба жити і працювати так, щоб трудяща людина могла сказати: «Так, це справжній комуніст». І чим світлішим і чистішим буде життя в партійному домі, тим швидше ми справимося з тими непростими завданнями, які характерні для нинішнього переломного часу»²³.

Справжнім політичним бійцем члена партії робить неухильне та творче виконання своїх обов'язків та широке використання наданих йому прав. Обов'язки і права комуністів єдині і неподільні. Вони змінюються, доповнюються, уточнюються в залежності від обстановки і зав-

¹⁸⁻¹⁹ Рад. Україна.— 1989.— 20 верес.

²⁰ Быстрее перестраиваться, брать инициативу в руки // Правда.— 1989.— 22 июня.

²¹ Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР.— К., 1989.— С. 27.

²² Правда.— 1989.— 4 июня.

²³ Матеріали XXVII з'їзду Комунистичної партії Радянського Союзу.— К., 1986.— С. 93

дань, що вирішує партія. Однак в практичній роботі часто-густо робиться наголос лише на обов'язках комуніста, нерідко до них зводиться тлумачення усіх статутних положень. Але це односторонній підхід. Безумовно, чим краще знає і виконує комуніст свої обов'язки, тим боєздатнішою є партійна організація, КПРС в цілому. Але важливе й інше: чим повніше гарантуються та використовуються на ділі права комуніста, тим краще він виконує свої обов'язки. Права носять не особистий, а громадсько-політичний характер і їх забезпечення має загальнопартійне значення. Комуніст зобов'язаний використовувати свої права, бо це надає йому можливість брати активну участь в житті партії. Права, які партія дає комуністу, є показником її демократизму, рівня її політичної зрілості, тих можливостей, що існують в партії для розвитку самодіяльності комуністів. Рівень використання своїх прав комуністом виступає показником його партійності.

ХХVII з'їзд КПРС, виходячи з вимог нового стану розвитку партії і країни та враховуючи побажання мільйонів партійців, дещо збагатив визначення обов'язків та прав комуністів, в значній мірі по-новому сформулював їх в Статуті КПРС. Але життя неухильно підвищує відповідальність комуністів за справи в партії і країні, вимагає посилення особистого внеску кожного з них у забезпечення керівної ролі КПРС та здійснення перебудови, висуває питання про нові організаційні форми діяльності комуністів. «По суті, потрібен новий Статут,— підкреслював М. С. Горбачов на вересневому (1989 р.) Пленумі ЦК КПРС, — який відображав би дух нашого революційного часу, стимулював перебудову партії, забезпечував надійні гарантії внутріпартійної демократії»²⁴. Події останніх років, ставлення до них різних сил нашого суспільства настійливо вимагають від кожного комуніста критично переосмислити свої дії, виробити чітку позицію, своєрідну моральну і політичну платформу, яка на ділі сприяла б проведенню генеральної лінії КПРС.

У забезпеченні якісного зростання складу КПРС першочергова роль належить посиленню ідейного виховання та політичного загартування комуністів. Зростає значення продуманої політико-виховної роботи, організації внутріпартійного життя. Підвищується роль виховання комуністів на таких традиціях більшовизму, як послідовна революційність, демократизм внутріпартійних відносин та відносин з масами, висока політична та моральна відповідальність за долю країни і народу, благородство та чистота задумів і вчинків. Вирішальний напрям активізації комуністів і забезпечення авангардної ролі КПРС — кардинальна демократизація життя та діяльності усіх партійних організацій.

Ця робота невід'ємна від оновлюючого процесу очищення складу КПРС від тих, хто не гідний бути в ній. За останні роки багато зроблено для цього. Однак в партії ще залишаються чужі та випадкові люди, які за своїми якостями та образом життя не відповідають партійним вимогам. Це викликає серйозне занепокоєння багатьох радянських людей, породжує пропозиції про необхідність нової чистки партії, звільнення КПРС від «баласту» тощо. Новий відтінок цьому надають випадки виходу з партії, кількість яких за 1988 р. склала 18 тис.²⁵ Якщо в 1988 р. в Компартії України партійні квитки здали 1862 чол., то в першому кварталі 1989 р. — вже 1299 чол. Це неоднозначне явище. Більше половини тих, хто здав квиток, мали партстаж понад 20 років, майже 54% з них — робітники²⁶. Серед них є і люди, які розгубилися під враженням викриття деформації в нашому суспільстві, втратили віру, не зуміли зайняти правильної позиції або ж таким чином зреагували на ті чи інші несправедливості по відношенню до них. Є такі, що потрапили до партії випадково, дехто з корисних міркувань, не витримали випробування часом. Виявилися і ті, хто опинився під впливом чужих

²⁴ Рад. Україна.— 1989.— 20 верес.

²⁵ Известия ЦК КПСС.— 1989.— № 8.— С. 11.

²⁶ Рад. Україна.— 1989.— 17 трав.

поглядів. Звичайно, кожний такий вихід з партії має аналізуватися партійними організаціями, з нього повинні робитися відповідні висновки. У зв'язку з цим постає питання про доцільність надання права добровільного виходу з партії без будь-яких політичних санкцій чи негативних висновків за цей акт (якщо, зрозуміло, людина не допустила вчинку, що заслуговує виключення з партії або партстягнення). На наш погляд, це відповідає б характеру Комуністичної партії як добровільної організації комуністів-однодумців і сприяло її самоочищенню, ідейному та організаційному зміцненню, підвищенню політичного і морального авторитету в народі.

Отже, викорінення деформацій та негативних явищ в КПРС сприятиме активізації внутріпартійного життя і усієї діяльності партії, а членство в рядах лєнінської партії стане вищим смислом життя людей праці, творців усього найціннішого, що є на Землі. Зміцнення якісного складу партійних рядів, піднесення ідейно-політичного рівня, активності та самодіяльності комуністів є одним з найважливіших шляхів оновлення КПРС, відродження та зміцнення її авторитету в найширших масах, підвищення авангардної ролі, забезпечення успіху перебудови.

Одержано 15.08.89.

Рассматриваются ленинские положения о роли качественного состава партии и их творческое воплощение в условиях перестройки.

Шановні читачі!

Які питання з історії вас цікавлять? Про які історичні події або факти ви хотіли б дізнатися докладніше?
Ваші пропозиції будуть враховані у публікаціях «Українського історичного журналу».

О. П. Кулик (Івано-Франківськ)

Відображення соціально-економічного й політичного становища безробітних Західної України та їх участі в революційно-визвольній боротьбі у газеті «Вісті ВУЦВК»

Показано як на конкретних фактах і прикладах газета «Вісті ВУЦВК» — орган Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів — висвітлювала соціально-економічне й політичне становище безробітних Західної України, їхню участь у революційно-визвольній боротьбі на чолі з КПЗУ.

Однією з найбільш болючих нерозв'язаних проблем капіталістичного світу є масове безробіття трудящих¹. Воно було притаманне й буржуазно-поміщицькій Польщі, яка належала до відсталих країн. Двадцятирічна окупація нею Західної України стала періодом застою в її економіці, величезного зубожіння народних мас, дедалі зростаючої боротьби трудящих регіону проти соціального й національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною у складі СРСР.

Проблеми розвитку краю знайшли широке відображення в численних і різноманітних за своїм складом історичних джерелах, найбільш масовим серед яких є періодична преса. Це не тільки значно доповнює архівні та інші документальні матеріали, а й часто є єдиним джерелом при дослідженні ряду проблем. Особливе місце серед видань належить пресі Української СРР 20—30-х років і, зокрема, газеті «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК)», яка на своїх сторінках систематично викривала імперіалістичну політику буржуазно-поміщицької Польщі, зрадницьку роль буржуазії та уніатської церкви на Західній Україні, солідаризуючись з героїчною революційною боротьбою трудящих краю проти іноземного поневолення.

Значна кількість опублікованих нею інформативних та аналітичних матеріалів присвячена проблемі безробіття в Польщі. Їх розгляд, насамперед, дає змогу прослідкувати його динаміку, що зумовлювалася корінними змінами в економічному розвитку країни.

Світова економічна криза (1929—1933 рр.) ще більше загострила суперечності капіталістичного суспільства. Насамперед вона вплинула на становище селянства. Опубліковані газетою матеріали про стан безробіття на селі, яке задихалося від земельного голоду та аграрного «перенаселення», є яскравим підтвердженням вірності і в умовах західноукраїнської дійсності висновку В. І. Леніна про те, що «неправильно було б уявляти собі резервну армію безробітних так, нібито вона складається тільки з робітників, що не мають роботи. До неї належать і «селяни» або «дрібні господарі», які не можуть існувати з того, що дає їм їх мізерне господарство...»². І в містах надлишкове сільське населення

¹ Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1986. С. 15, 156.

² Ленін В. І. Капіталістичний лад сучасного землеробства // Повне зібр. творів.— Т. 19.— С. 318.

також не знаходило роботи. «Тисячі безробітних селян, — повідомлялося в газеті, — вештаються всюди по країні (особливо на Холмщині і Волині), не мають праці, і уряд не дбає про те, щоб дати працю таким людям»³. За неповними статистичними даними, на 1 січня 1925 р. в українських селах Галичини було 1 млн. безробітних. «Голод і зубожіння дійшли до таких розмірів, — зазначалося у «Вістях», — що в багатьох селах не їдять хліба, а сурогати»⁴. В іншому номері підкреслювалося: «...Величезна маса українського населення Західної Галичини, Волині — Підляшшя та Холмщини сидить без хліба. Голод немилосердно гонить з рідних осель сотні родин, що в божевільній розпуці шукають порятунку, йдучи за тридев'ять земель, щоб знайти хоча б маленький заробіток»⁵. 1 травня 1935 р. у газеті повідомлялося: «У сільськогосподарській Польщі «зайвих» 6 млн. робочих рук. Селяни їдять одну картоплю з водою..., бракує грошей навіть на жменьку солі, нерідко вони їдять варену кропиву». Увага «Вістей» зосереджувалась і на аналізі соціальних наслідків економічного становища Західної України. 1 листопада 1923 р. в них зазначалося: «Дорожнеча виросла на 300%, а це впливає на становище робітників і безробітних... Самогубства серед людей безробітних стають звичайним явищем».

Безробіття в буржуазно-поміщицькій Польщі охоплювало трудящі верстви населення, особливо молодь. У статті «Трагедія трудящої молоді Польщі» розповідалося про посилення тенденції до різкого скорочення чисельності зайнятих у промисловості молодих робітників — з 6,0% у 1927 р. до 2,7% в 1934 р.⁶

Важливо і те, що публікуючи ці дані, газета вказує і на джерела їх походження: дані офіційної статистики, заяви представників польського уряду та інші. Враховуючи притаманну їм тенденційність, виникає проблема встановлення фактичної цінності та достовірності наведених статистичних матеріалів, їх критичного аналізу та співставлення з даними інших джерел.

Жорстокий економічний гніт у країні поєднувався з політикою національного гноблення та дискримінації українського населення. В газеті вміщувалися матеріали, які викривали реакційну політику польського уряду щодо народних мас Західної України. Їх джерелами були повідомлення преси буржуазної Польщі, інформаційні матеріали КП(б)У, РАТАУ. «Українська інтелігенція, — зазначалося в одному з номерів газети, — на службу в польські установи не приймається. Місцеві мешканці — адвокати, лікарі, інженери, вчителі сидять без праці»⁷. Багато уваги «Вісті» приділяли дискримінації трудящих українців у галузі мови, освіти, культури. В Галичині, Підляшші, Волині знищувалися українські школи, українці-робітники замінювалися поляками⁸. «...В Луцьку від робітників-будівельників вимагали писати, що вони поляки, — зазначалося на сторінках газети, — інакше будуть позбавлені роботи»⁹.

У «Вістях» повідомлялося про безробіття серед учителів. Не маючи змоги дістати роботу в Західній Україні, вони змушені були виїжджати до Варшави, Познані та інших міст Польщі¹⁰. Про навчання юнаків і дівчат-українців польські власті зовсім не дбали. Як писала реакційна газета «АБЦ», українська молодь «більше варта того, щоб сидіти в тюрмі, або в поправному домі, а не в школі»¹¹.

Нестерпні умови життя трудящих викликали піднесення революційної боротьби у регіоні, в якій брали активну участь і безробітні. На сто-

³ Вісті ВУЦВК.— 1921.— 7 серп.

⁴ Вісті ВУЦВК.— 1925.— 9 січ.

⁵ Вісті ВУЦВК.— 1925.— 13 трав.

⁶ Вісті ВУЦВК.— 1936.— 11 трав.

⁷ Вісті ВУЦВК.— 1921.— 7 черв.

⁸ Вісті ВУЦВК.— 1921.— 12 серп.

⁹ Вісті ВУЦВК.— 1921.— 12 лип.

¹⁰ Вісті ВУЦВК.— 1930.— 15 серп.

¹¹ Вісті ВУЦВК.— 1930.— 7 серп.

рінках «Вістей» часто вміщувалися повідомлення про те, що у краї поширюється рух безробітних з вимогами «Роботи або допомоги»¹², відбуваються їх сутички з поліцією¹³.

Економічна криза 1929—1933 рр. і посилений наступ капіталу на права трудящих викликали нову хвилю класових битв у Польщі й зокрема в Західній Україні. Позбавлені засобів до існування вони влаштували демонстрації, вимагали роботи і державної допомоги. Поширеною формою виступів безробітних стали, зокрема, «походи голодуючих», які переростали у відкриту боротьбу проти капіталістичного ладу й окупаційного режиму.

«Вісті» писали про могутні демонстрації безробітних 3 січня 1930 р. у Львові¹⁴, 6 березня того ж року — в Станіславі, Дрогобичі, Сокалі та інших містах Західної України. У ході цих виступів відбувалися криваві сутички з поліцією. Для розгону демонстрантів вона застосовувала сльозоточиві й задушливі бомби, влаштувала арешти демонстрантів¹⁵.

Боротьба безробітних мала дуже широкий розмах наприкінці 1931 та особливо взимку 1932 рр. — у період найбільшого загострення кризи капіталізму. Поряд з економічними вимогами демонстранти висували політичні гасла. В цьому полягала найважливіша особливість їх виступів у той час.

Ареною запеклих класових битв стала Західна Україна в 1936 р. Цей рік був періодом найбільш могутньої хвилі страйкової боротьби трудящих, яка розгорталася на широкій платформі Народного фронту.

Однією з яскравих сторінок цих виступів була квітнева 1936 р. демонстрація безробітних у Львові. Ці події знайшли також своє відображення на сторінках «Вістей». У статтях «Бурхливі демонстрації безробітних у Львові»¹⁶, «Після розстрілів у Львові»¹⁷, «24-годинний страйк протесту у Львові»¹⁸, «2000 арештованих у Львові»¹⁹ газета інформувала про те, що місто охоплено виступами безробітних. 14 квітня вони зібралися на біржі праці. Представники окупаційної влади пообіцяли забезпечити роботою всього 30 чол. Це викликало обурення безробітних, які вирушили до магістрату. Демонстрантів зустрів великий загін поліції, який відкрив по них вогонь. У результаті було вбито 23-річного безробітного В. Козака, а робітника М. Середу тяжко поранено. Розстріл демонстрації безробітних сколихнув усе місто. 16 квітня «Вісті» писали: «За останнім повідомленням газети «Добри вечур», безробітні сьогодні теж збираються перед біржею праці. Поліція вжила ряд особливих заходів, за словами «Кур'єр поранни», на Академічному майдані безробітні збудували барикади». Трудящі Львова організували гідний похорон свого товариша.

Розстріл львівських демонстрантів викликав масові демонстрації протесту в Західній Україні, Польщі, за кордоном. Трудящі СРСР, у тому числі й Радянської України, вимагали припинення репресій і забезпечення національних та політичних прав західноукраїнському населенню.

В 1938—1939 рр. у газеті констатувалося, що у Західній Україні прокотилася хвиля антифашистських й антивоєнних демонстрацій та страйків. Першотравневі виступи трудящих у ті роки проходили під гаслами «Геть фашизм і війну», «Хай живе єдність та Народний фронт», «Хай живе Радянський Союз»²⁰.

¹² Вісті ВУЦВК.— 1929.— 21 черв.

¹³ Вісті ВУЦВК.— 1927.— 9 берез.

¹⁴ Вісті ВУЦВК.— 1930.— 4 січ.

¹⁵ Вісті ВУЦВК.— 1930.— 1 черв.

¹⁶ Вісті ВУЦВК.— 1936.— 18 квіт.

¹⁷ Вісті ВУЦВК.— 1936.— 20 квіт.

¹⁸ Вісті ВУЦВК.— 1936.— 22 квіт.

¹⁹ Вісті ВУЦВК.— 1936.— 26 квіт.

²⁰ Вісті ВУЦВК.— 1938.— 1 трав.; 1939.— 1 трав.

Лише після возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР у складі Радянського Союзу було покінчено з безробіттям. Перед трудящими Західної України відкрилися великі можливості для економічного, політичного і культурного розвитку.

21 вересня 1939 р. в газеті зазначалося: «Завоювання трудящих СРСР, зафіксоване в Конституції СРСР, — це право на працю. В умовах Польщі, де фабрики, банки, шахти належали капіталістам, про це не могло бути й мови».

Таким чином, «Вісті» на конкретних фактах і прикладах висвітлювали тяжке економічне й соціально-політичне становище безробітних у Західній Україні, показували їхню участь у революційно-визвольній боротьбі на чолі з КПЗУ, тим самим поширюючи серед трудящих УРСР правду про їхніх єдинокровних братів, закликаючи їх до солідарності з героїчною боротьбою трудящих краю.

Одержано 24.04.89.

Показано как на конкретных фактах и примерах «Вісті ВУЦВК» — орган Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов — освещала социально-экономическое и политическое положение безработных Западной Украины, их участие в революционно-освободительной борьбе во главе с КПЗУ.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Ю. О. Курносов (Київ)

Духовне життя на Україні в 20—30-х рр.

Висвітлюється ряд питань розвитку народної освіти, розглядаються шляхи формування нової, радянської інтелігенції, умови наукової діяльності вчених, відзначаються основні здобутки й трагічні сторінки літератури і мистецтва України в 20—30-х роках.

При розкритті цієї теми вчителю необхідно підкреслити, що одним з найважливіших завдань, які постали після Жовтня, була ліквідація масової неписьменності трудящих нашої країни. Цій справі приділяли значну увагу Комуністична партія і Радянська держава. В результаті в УСРР, наприклад, вже до десятиріччя Жовтневої революції навчилися читати й писати 2 млн. чол.¹, а напередодні Великої Вітчизняної війни неписьменність серед дорослого населення в основному була ліквідована.

Слід також наголосити, що культурний рівень трудящих визначається станом розвитку народної освіти, насамперед шкільної справи. Для того щоб привести цю систему у відповідність з вимогами соціалістичної реконструкції народного господарства, прискорити ліквідацію культурно-технічної відсталості республіки, як і країни в цілому, розпочався всенародний рух за всеобуч. У 30-х роках поряд з розвитком економіки, виконанням п'ятирічних планів створювалися передумови для здійснення загального семирічного навчання в селах та переходу до загальної середньої освіти в містах.

Однією з важливих проблем народної освіти на Україні було створення умов для навчання й виховання дітей, які залишилися сиротами після світової та громадянської воєн. Значний внесок у теоретичну і практичну розробку ідеї організації для безпритульних дітей виховних закладів нового типу зробив видатний педагог та письменник А. С. Макаренко.

Громадськість республіки високо оцінила його подвижницьку діяльність. Досвід А. С. Макаренка переймали за рубежем, у капіталістичних країнах. А ті представники радянської педагогічної науки, які визнавали тільки існуючі догми й казенні циркуляри, дотримувалися консервативних канонів, проголосили педагогічну систему Антона Семеновича «ідеологічно ворожою», «нерадянською», тобто такою, що має бути забороненою. Вони позбавили видатного новатора можливості нормально працювати, нарощувати внесок у виконання важливого завдання, яке постало перед республікою і країною в 20—30-х роках по вихованню та залученню до суспільно корисної праці безпритульних дітей, удосконаленню всієї системи народної освіти.

Далі вчителю слід звернути увагу учнів на те, що однією з важливих складових передумов соціалізму у галузі культури є формування нової, народної інтелігенції. «Без керівництва спеціалістів різних галузей знання, техніки, досвіду, — наголошував В. І. Ленін, — перехід до соціалізму неможливий...»². Отже, для здійснення планів соціалістичного будівництва потрібна була велика кількість спеціалістів, людей знаючих, професійно компетентних. Це ленінське положення актуальне й сьогодні.

¹ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1976.— Т. 1.— С. 503.

² Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади // Повне зібр. творів.— Т. 36.— С. 168.

Одним з шляхів розв'язання цього завдання було залучення буржуазних спеціалістів до участі в різних сферах народногосподарського й культурного будівництва. Багато представників старої інтелігенції сумлінно виконували свої професійні обов'язки. Проте повністю звільнитися від буржуазного світогляду частині з них заважали як пережитки минулого, що тяжіли над ними, так і негативне, а під час відверто вороже ставлення до них з боку окремих робітників, господарників, партійних, профспілкових та інших організацій.

Досить широкого розмаху у ті роки набуло висуванство. Сотні й тисячі робітників і селян займали керівні посади в різних галузях народного господарства, поповнювали зростаючий управлінський апарат. Вони вносили певний вклад у соціалістичне будівництво. Та поряд з можливостями не можна не бачити й обмеженості висуванства. Адже для того, щоб управляти, вчив В. І. Ленін, «...треба бути компетентним, треба повністю і досконало знати всі умови виробництва, треба знати техніку цього виробництва на її сучасній висоті, треба мати певну наукову освіту»³.

Всього цього висуванство дати не могло. Тому відразу після встановлення Радянської влади партія розгорнула велику роботу по формуванню кадрів нової, радянської інтелігенції. Важливу роль у цій справі відіграли вищі та середні учбові заклади. Проблему підготовки кадрів в основному було вирішено у другій половині 30-х років. З 1921 по 1938 рр. вузи й технікуми республіки підготували близько 400 тис. фахівців⁴.

Наприкінці 30-х років загальна чисельність інтелігенції, зайнятої у різних галузях народного господарства України, перевищила півмільйона чол.⁵ Її творчі здібності яскраво розкривалися в процесі будівництва велетнів промисловості, зокрема Дніпрогесу і ХТЗ, у зміцненні обороноздатності країни, в боротьбі за соціалістичні перетворення на селі, у здобутках науки, освіти, культури, охорони здоров'я. Це було наслідком правильного розуміння інтелігенцією своєї ролі в розвитку суспільства, а також результатом того революційного ентузіазму, всенародного трудового пафосу, що охопив також значну частину спеціалістів різних галузей науки, техніки, культури.

Безперечно, інтелігенція могла б зробити незмірно більше, якби у житті радянського суспільства не було того беззаконня й свавілля, які так драматично позначилися на долі кожної соціальної групи і класу. Вона однією з перших відчула на собі страхітливу дію висунутої з надр міцніючої командно-адміністративної системи наприкінці 20-х років концепції, за якою всі труднощі та невдачі соціалістичного будівництва пояснювалися шкідництвом і безвідповідальністю технократів. На цій основі були сфабриковані «шахтинська справа» (1928 р.), процес Промпартії (1930 р.) тощо.

Інтелігенцію звинувачували також у різних надуманих ідеологічних збоченнях й інших «гріхах», насамперед буржуазному націоналізмі. Про це може яскраво засвідчити процес т. зв. «Спілки визволення України» в 1930 р. Як видно з документів, на цьому процесі судили не контрреволюціонерів-націоналістів, а насамперед інтелектуальну частину українського народу. Кожен з кількох десятків чоловік, над якими було вчинено те несправедливе судилище, одержав строк тюремного ув'язнення чи заслання. Проте одного цього вироку виявилось замало. Через кілька років, коли кров у підвалах і таборах НКВС полилася рікою, чимало з уже засуджених, а також нібито виявлених нових учасників СВУ рішен-

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 207.

⁴ Підраховано автором за даними: Народне господарство Української РСР: Стат. щорічники за відповідні роки.

⁵ Народне господарство Української РСР у 1970 році: Стат. щорічник.— К., 1971.— С. 382.

нями різних «трійок» (без суду та слідства) були або розстріляні, або одержали нові строки ув'язнення.

Багато інтелігенції й службовців, насамперед нової генерації, займаючи у ті роки відповідальні посади в адміністративній системі, були причетними до зловживань владою, виявляли пристосуванство до останньої, що зумовлювало вихолощення у них традиційних рис інтелігентності, благородства, милосердя і подвижництва. Та були й такі, хто і в обстановці сталінщини не відступав від своїх політичних переконань та моральних принципів, проявляв громадянську мужність. За це чимало з них поплатилися своєю свободою й навіть життям.

Розповідаючи учням про діяльність учених у різних галузях народного господарства і духовній сфері, вчитель повинен залучати нові матеріали. Незважаючи на суб'єктивні та об'єктивні труднощі, Радянська влада створювала умови для розвитку науки. На Україні розгорнула свою дослідницьку діяльність математична школа Д. О. Граве. Праці М. М. Крилова, а згодом його учня М. М. Боголюбова заклали основу нелінійної механіки, чим було покладено початок розвитку цієї нової галузі знання.

Плідна робота з теоретичної фізики проводилася в Українському фізико-технічному інституті (Харків), у якому деякий час працював І. В. Курчатов. Праця Л. Д. Ландау в галузі кінетичної теорії плазми, написана ним там же, стала основоположною на десятиріччя вперед у дослідженнях по термоядерному синтезу. В 1931 р. в Інституті вперше у Радянському Союзі було успішно проведено штучне розщеплення атома літію. На рубежі 20—30-х років Є. О. Патон розпочав велику перспективну роботу по електричному зварюванню металів, що було новим кроком у науці й техніці.

Багато інженерних рішень, які подарував людству Ю. В. Кондратюк (О. Г. Шаргей) — людина енциклопедичних знань, талановитий винахідник, на десятки років уперед випередили світовий рівень розвитку ряду галузей науки та техніки. Вже в 20-ті роки його розробки з теорії ракетно-космічної техніки використовувалися спеціалістами вітчизняного ракетного двигунобудування поряд з працями К. Е. Ціолковського. Пізніше на її основі велася підготовка космічних польотів у США. Безпідставно звинувачений у шкідництві й заарештований у 1930 р., учений і на засланні продовжував наукові розробки. Звільнившись з табору (в цьому йому допоміг Г. К. Орджонікідзе), Ю. В. Кондратюк з великою відповідальністю виконував його завдання по технічній розробці вітроелектростанції. Вступивши в липні 1941 р. добровольцем у народне ополчення, вчений загинув у першому ж бою з німецько-фашистськими загарбниками.

Плідно працювали в галузі охорони здоров'я трудящих медики М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, Ф. Г. Яновський, засновник радянської терапевтичної школи М. Д. Стражеско, відомий фізіолог В. Я. Данилевський. Поряд з вченими медиками дореволюційної генерації зростала плеяда молоді медичної інтелігенції з робітників та селян, учасників боротьби за встановлення Радянської влади — П. М. Буйко, П. І. Баранник, В. Х. Василенко, М. С. Коломійченко, В. П. Комісаренко, С. І. Чайка і багато інших.

М. Г. Холодний, А. О. Сапєгін, В. Я. Юр'єв й інші вчені активно працювали у галузі генетики та селекції рослин і тварин, впровадження науково обґрунтованих сівозмін. Визначних успіхів досягли учні й послідовники І. П. Павлова — вчені України О. О. Богомолець, О. В. Палладін, В. П. Протопопов, Д. С. Воронцов та ін. Всесвітню славу одержали наукові праці видатного вченого-офтальмолога В. П. Філатова.

Поступово розширювалися масштаби роботи в галузі суспільних наук. Центром досліджень історії КП(б)У став Український філіал Інституту Маркса—Енгельса—Леніна при ЦК ВКП(б). У 1929—1939 рр. він називався Інститутом історії партії й Жовтневої революції. Активно працювали то-

ді історики Д. І. Багалій (академік АН УСРР з 1919 р.), Д. І. Яворницький (академік АН УСРР з 1929 р.), М. І. Яворський (у 1928 р. обраний академіком АН БСРР, а в 1929 р. — академіком АН УСРР), М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий, Ф. О. Ястребов, літературознавець Є. С. Шабліовський, обраний у 1934 р. членом-кореспондентом АН УСРР. У 1924 р. з еміграції до Києва повернувся М. С. Грушевський, праці якого з давньої історії України та української літератури видавались і перевидавались іноземними мовами в різних країнах світу. Незабаром його було обрано академіком АН УСРР, а у 1929 р. — АН СРСР. Це створювало можливості для максимального використання багатого професійного досвіду вченого. М. С. Грушевський відкрито засудив свою колишню контрреволюційну діяльність, розпочав нові наукові дослідження, в нього з'явилися учні. Голос ученого авторитетно лунав за возз'єднання всіх українців у складі УСРР.

Розповідаючи учням про досягнення вчених республіки, вчитель має спинитися на ряді «білих плям» в історії науки, зокрема на тому, що наприкінці 20-х років, коли у країні виникла складна політична ситуація, почався погром у науці, особливо тих її кадрів, котрі сформувались як вчені ще в дореволюційний період. Через необгрунтовані звинувачення були репресовані й загинули академіки АН УСРР геолог Н. І. Світальський, генетик І. І. Агол, філософ С. Ю. Семківський та ін. Звинувачення спрямовувалися також проти президентів АН УСРР В. І. Вернадського й О. О. Богомольця.

Було заарештовано вже старого і хворого М. С. Грушевського, який, не витримавши жорстокого тиску тюремних катів, змушений був обмовити себе. На одному з допитів він заявив: «...Я впродовж 8—9 діб безперервно допитувався, не маючи можливості перепочити. Кілька разів до мене застосовували інсценування розстрілу. Такий психічний вплив тривав майже 9 місяців. І я, природно, не витримав і дав показання, потрібні слідчому Бордону. Всі показання мої були неправдиві, від яких я відмовляюся... Ніякої антирадянської агресії ні я, ні мої однодумці не проявляли. Ніяких планів боротьби з Радянською владою не будували»⁶. Однак у ДПУ його продовжували звинувачувати як керівника неіснуючого «Українського національного центру».

Тривожне становище склалося навколо Л. Д. Ландау. Погромники науки ще в 1931 р. називали його неприкритим ворогом. Коли почалися масові арешти вчених, П. Л. Капиця у березні 1937 р. запросив Л. Д. Ландау до Москви, в Інститут фізичних проблем, який він тоді очолював. Проте молодого, перспективного вченого все ж заарештували, пред'явивши йому дике звинувачення — шпигунство на користь фашистської Німеччини — й своїми вже відпрацьованими методами примушуючи підписатися під цією нісенітницею. Однак П. Л. Капиця, ризикуючи своїм життям, проявив акт громадянської мужності, відваги та порядності. Він звернувся з листами до Сталіна, Молотова і Берія з проханням звільнити Ландау під його особисту поруку. Йому вдалося врятувати життя вченого, який незабаром став одним з відомих фізиків сучасності.

Ще більш сміливий виклик сталінізмові, нелюдській машині беззаконня й свавілля відкрито кинув М. І. Яворський, якого безпідставно засудили до заслання на Соловки. Розуміючи, що підписує собі смертний вирок, Матвій Іванович на третій рік перебування там направив заяву на адресу ГУЛАГУ НКВС, у якій висловив протест проти морального та фізичного знищення людей, що відбувалося в таборі. Він відмовився виконувати вимоги про «перековку», вважав для себе ганьбою боготворити «геніального, улюбленого, рідного вождя всіх народів» і згоден був краще вмерти, ніж плазувати перед катами. Останнє бажання соловецька влада врахувала: 3 листопада 1937 р. М. І. Яворського розстріляли.

⁶ Роб. газ.— 1989.— 12 лип.

Репресії проти вчених у 20—30-х роках, фізичне знищення багатьох з них, безперечно, не могли не позначитися на темпах збагачення науки дедалі новими відкриттями, на її зв'язках з практикою.

Відзначаючи внесок художньої інтелігенції в творення соціалістичного суспільства, вчитель має підкреслити, що українська радянська література 20—30-х років це — розвиток демократичних традицій дожовтневої доби й набуття досвіду свіжими силами, пробудженими до творчого життя революцією. Однак згодом багато з них були незаслужено забуті. Характерна організаційна особливість літературного процесу в ті роки — виникнення і розпад багатьох літературних організацій («Гарт», «Плуг», «Молодняк», «Західна Україна», «Авангард», «Нова генерація», «Урбіно», «Ланка» (згодом — МАРС), ВУСПП та ін.), перехід письменників з однієї творчої групи до іншої, що об'єктивно відображало пошуки ними шляхів і методів участі у соціалістичному будівництві, яке відбувалося в той час у країні.

Так, у 1925 р. виникла Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), до складу якої ввійшли відомі пізніше письменники й поети, зокрема такі, як П. Тичина, В. Сосюра, Ю. Смолич, М. Бажан, Ю. Яновський, П. Панч та ін. Ідейним керівником Академії був М. Хвильовий, а першим її президентом — відомий у той час прозаїк, поет і драматург М. Яловий. Це — літературно-мистецька організація талановитих письменників-одномумців, які прагнули протистояти адміністративно-командному втручання чиновників від культури у творчі справи, що вже в той час давалося взнаки й що згодом багато з них у повній мірі відчули на власній долі.

Для визначення шляхів дальшого розвитку української літератури того ж року широко розгорнулася дискусія майстрів художнього слова. Разом з творчими питаннями під час неї поступово почали визрівати політичні оцінки, а згодом — і політичні звинувачення. Одним з дискусійних моментів був помилково сформульований заклик М. Хвильового щодо ставлення до російської літератури. Це було приводом, щоб учасники дискусії — письменники, партійні та державні керівники України — звинуватили автора в націоналізмі, який до того ж начебто був представлений цілою ідеологічною течією — хвильовизмом.

На рубежі 20—30-х років складності, що мали місце у житті й діяльності письменників республіки, почали переростати в трагічні події. До пошуків націоналістів було додано виявлення якихось «контрреволюційних організацій», до яких входила насамперед інтелігенція. Вже до 1930 р. на підставі цих сміхотворних і безпідставних звинувачень було заарештовано кілька десятків українських письменників. На початку травня 1933 р. було заарештовано талановитого поета, прозаїка та драматурга, учасника революційної боротьби, комуніста М. Ялового. Надзвичайно вражений арештом свого друга, М. Хвильовий почав шукати пояснень тому, що коїлося навколо, але не знайшов їх. 13 травня він покінчив життя самогубством.

Того ж року був ув'язнений Остап Вишня. Його звинуватили у причетності до контрреволюційної Української військової організації (УВО), яка нібито існувала в республіці. У 1934 р. були заарештовані й розстріляні Г. Косинка, Д. Фальківський, К. Буревій, О. Влизько. За ґратами сталінських казематів опинилися Є. Плужник, М. Ірчан, Б. Антоненко-Давидович. Трагічна доля спіткала М. Зерова — одного з найяскравіших представників української післяжовтневої літератури, людину багатьох обдарувань. У 1935 р. він був заарештований і загинув на засланні. В 1937 р. обірвалося життя М. Семенка. Всього протягом 1934—1938 рр. було заарештовано за безпідставними звинуваченнями понад половину членів та кандидатів у члени Спілки письменників України.

Безперечно, все це негативно позначилося на розвитку літературного процесу. Проте й за таких умов в українській художній літературі з'явилися твори, які стали внеском у скарбницю всієї радянської куль-

тури. Значним явищем у літературному житті республіки була поезія П. Тичини, насамперед такі його здобутки, як «Партія веде», «Чуття єдиної родини». Високою ідейністю пройняті поетичні збірки М. Рильського «Київ», «Літо», «Україна», «Збір винограду». Мрії про світле майбутнє країни відображено в поезії В. Сосюри, образ С. М. Кірова оспівав М. Бажан у поемі «Безсмертя», почуттям любові до Радянської Вітчизни пройняті збірники віршів А. Малишка.

Помітними здобутками української літератури стали прозові твори П. Панча «Голубі ешелони», Ю. Яновського «Майстер корабля», Івана Ле «Наливайко», О. Соколовського «Богун», П. Капельгородського «Шурган», О. Довженка кіноповість «Щорс», К. Гордієнка «Чужу ниву жала», З. Тулуб «Людолови», А. Головка «Бур'ян», Ю. Смолича «Дитинство», «Наші тайни» тощо. Драматургія поповнилася творами М. Куліша, І. Микитенка, О. Корнійчука, Л. Первомайського та ін. В різні роки з-під пера М. Семенка вийшли поема «Степ», «Поема повстань», вірш «Починаю рядовим». Популярністю у читачів користувалися твори, присвячені Великому Жовтню, зокрема «Шлях на Київ» С. Складенка, «Вершники» Ю. Яновського тощо.

Водночас слід відзначити, що існування культу особи не могло не деформувати таланту письменників. На противагу історичній дійсності в ряді літературних творів, у тому числі й високоталановитих авторів, прославлялися Сталін, його найближче оточення, їх справи без будь-якого критичного аналізу. Це було наслідком тієї обстановки страху, яка насаджувалася в суспільстві командно-адміністративною системою, страху, що підневільно ставав складовою частиною свідомості багатьох людей.

Далі вчителю слід наголосити на тому, що у розвитку культури значна роль належить мистецтву. Великий Жовтень відкрив народу широкі можливості для художньої творчості, створив реальні умови для розвитку різних її видів.

Інтенсивним було в республіці музичне життя. У багатьох містах відкривалися концертні установи, професійні музичні заклади. Розвивалися пісенна творчість, хорова, симфонічна, оперна та балетна музика. Чимало талановитих творів українських композиторів увійшли в скарбницю як національної, так і всієї радянської музичної культури. Великий творчий вклад у неї внесли в ті роки Л. Ревуцький, Б. Лятошинський, М. Вериківський, В. Косенко, К. Данькевич, П. Козицький та ін.

Чільне місце у розвитку української радянської культури відіграло театральне мистецтво. В новому, радянському театрі працювали корифеї української сцени П. Саксаганський, М. Садовський. Їм на зміну прийшла ціла плеяда середніх за віком і молодих майстрів — Н. Ужвій, Г. Юра, А. Бучма, Ю. Шумський, О. Сердюк, П. Нятко, Г. Борисоглібська, Ф. Барвінська, О. Ватуля, В. Добровольський, оперні співаки М. Литвиненко-Вольгемут, О. Петрусенко, З. Гайдай, М. Донець, І. Паторжинський, Б. Гмиря, М. Гришко та багато інших.

Видатним діячем українського радянського театру був О. С. Курбас — енциклопедично освічений і високообдарований художник-новатор, людина унікального таланту. Його творчість, віддана революції, становить яскраву й водночас драматичну сторінку в історії вітчизняного театального мистецтва. Внаслідок сталінської сваволі у галузі національної політики на режисера було несправедливо зведено наклеп й вигнано з народженого ним театру, а в 1933 р. заарештовано й відправлено в табори, де він і загинув.

Різноманітні творчі й організаційні процеси відбувалися в середовищі художників. Утворювалися різні асоціації та угруповання, в яких точилася ідейно-мистецька боротьба між представниками різних напрямів навколо питань про використання художньої спадщини, дальші шляхи розвитку українського радянського образотворчого мистецтва, методи і форми відображення нової дійсності.

Плідно працювали художники старшого покоління — М. Бойчук, І. Іжакевич, Д. Крайнів, Ф. Кричевський, М. Самокиш, Г. Світлицький, К. Трохименко, О. Шовкуненко та ін. На рубежі 20—30-х років яскраво проявили себе і митці молодшого покоління, які сформувались як майстри за радянського часу. Це — художники А. Петрицький, С. Григор'єв, М. Дерегус, В. Костецький, Д. Шавикін, О. Любимський, скульптори — Б. Іванов, М. Лисенко, Л. Муравін, Г. Петрашевич, Г. Пивоваров, графік В. Касіян та ін.

Майстри образотворчого мистецтва зробили гідний внесок в естетичне виховання трудящих, у розвиток радянської культури, хоча в тематичній спрямованості їх творчості були й значні збочення, мало місце надмірне захоплення зображенням особи Сталіна. Всю республіку було заставлено його скульптурними монументами.

У складних умовах боротьби за становлення нового розвивалося кіномистецтво України. Події громадянської війни висвітлювалися в фільмах «Два дні» режисера Г. Стабового і «Нічний візник» Г. Тасіна. Режисер П. Чардинін поставив фільм «Тарас Шевченко», який користувався успіхом не тільки у нашій країні, а й за рубезем. Почесне місце в розвитку кіномистецтва України, всього радянського та світового кіно належить кінофільмам О. Довженка — «Звенигора», «Арсенал», «Земля».

З появою звукового кіно на початку 30-х рр. кіномистецтво вступило у новий, вищий етап свого розвитку. Першими звуковими кінофільмами на Україні були: документальний «Симфонія Донбасу» Д. Вертова і художній — «Фронт» О. Соловйова. Значною віхою в кінематографії був фільм О. Довженка «Щорс», у якому показана боротьба українського народу проти петлюрівських та німецько-кайзерівських військ. О. Довженко разом з Ю. Солнцевою поставив художньо-документальні фільми «Визволення» й «Північна Буковина» — про возз'єднання західноукраїнських земель і Північної Буковини в єдиній Українській Радянській державі. Всього протягом 1929—1937 рр. в УСРР було знято близько 170 фільмів різних жанрів⁷.

В цілому українська радянська культура розвивалася у взаємозбагаченні з культурами братніх народів СРСР. Це служило справі побудови нового суспільства, сприяло вихованню трудящих мас у дусі радянського патріотизму та пролетарського інтернаціоналізму, їх відданості соціалістичній Вітчизні.

Одержано 10.10.89.

Освещается ряд вопросов развития народного образования, рассматриваются пути формирования новой, советской интеллигенции, условия научной деятельности ученых, отмечаются основные достижения и трагические страницы литературы и искусства Украины в 20—30-е годы.

⁷ Ткачова Л. І. Інтелігенція Радянської України в період побудови основ соціалізму.— К., 1985.— С. 158.

Матеріали до біографій визначних діячів Жовтневої революції та громадянської війни на Україні

В. П. Затонський *

Затонський Володимир Петрович народився 9 серпня 1888 р. у с. Лисець Ушицького повіту Подільської губернії (нині — Каменецького округу)¹. Батько був волосним писарем і одним з піонерів кооперативного руху в Кам'янці. У 1897 р., після закінчення народного училища, вступив до Кам'янець-Подільської гімназії. Пройшов її, починаючи з підготовчого класу, легко й постійно був серед перших учнів. Під час перебування в старших класах був захоплений хвилею революційного руху 1905 р.² Восени 1905 р. (тоді був уже у 8 класі) вступив до створеної в той час учнівської соціал-демократичної організації, за дорученням якої вів партійну й професійну роботу серед кравецьких підмайстрів, а також відав прикордонною справою (переправляв через кордон революціонерів, що втікали з Росії).

У 1906 р., після закінчення гімназії, вступив до Київського університету. В Києві став членом студентської соціал-демократичної організації і брав участь у всіх студентських рухах того часу, за що двічі звільнявся з університету, один раз вислався на рік з Києва й кілька разів сидів під арештом³. Ще з гімназичної партії серйозно займався фізикою та хімією. На час закінчення університету в 1912 р. був фактично на посаді лаборанта-хіміка⁴, а на січень 1913 р. запрошений викладачем фізики до Київського політехнічного інституту⁵. У 1914 р., зберігши за собою викладання в політехнікумі, прийняв завідування хімічною лабораторією мережі дослідних полів⁶.

Пірнавши з головою у наукову роботу, активно в парторганізації працював мало, але зв'язку не поривав⁷. До початку війни розійшовся з друзями із соціал-демократії, як з оборонцями, так і з пацифістами, і з перших днів лютого вступив до київської організації більшовиків.

У травні 1917 р. був обраний членом київського комітету більшовиків⁸ і з того часу став одним з тих, на кого випав основний тягар боротьби з Центральною радою⁹ та українськими націоналістичними угрупованнями, що її утворили.

Під час жовтневих боїв у Києві був схоплений юнкерами і врятувався тільки завдяки помилці білих¹⁰. У листопаді 1917 р., після відкликання Пятакова¹¹ до Ленінграда, був обраний головою Київського комітету більшовиків. Був одним з ініціаторів скликання всеукраїнської партійної конференції для створення партоб'єднання в українському масштабі¹², а також проводив ідею створення Радянської України і скликання радянського з'їзду для перевиборів або ж для повалення Центральної ради¹³. Відкривав перший радянський з'їзд України (за що тут же був побитий націоналістами)¹⁴.

* Текст з Енциклопедичного словника Гранат до друку підготував та склав примітки доктор історичних наук, професор Ю. М. Гамрецький.

У зв'язку з виходом у видавництві «Советская энциклопедия» факсимільного відтворення додатків до 40-го і 41-го томів енциклопедичного словника Гранат («Дейтели СССР и революционного движения России». М., 1989) редакція «Українського історичного журналу» припиняє публікацію матеріалів до біографій визначних діячів Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, які, починаючи з № 11 за 1988 р., систематично вміщувалися на його сторінках.

На партконференції, яка проходила в грудні 1917 р. у Києві, вніс пропозицію про створення організації соціал-демократів більшовиків України (пропозиція ця конференцією була прийнята). На грудневій конференції 1917 р. був обраний до Головного комітету соціал-демократів більшовиків України. Першим Всеукраїнським з'їздом Рад, що завершився у Харкові (після невдалого відкриття у Києві), був обраний народним секретарем (так називалися тоді на Україні наркоми) освіти¹⁵.

Під час переговорів з німцями (у Брест-Литовську)¹⁶ був призначений представником України в Раднаркомі РСФРР¹⁷. Із загальносоюзних декретів підписав декрет про організацію Червоної Армії¹⁸. На початку 1918 р. був відправлений на Україну, де брав участь у взятті Києва загонами Червоної гвардії і Червоного козацтва¹⁹. На IV з'їзді Рад був представником від України і виступав від її імені за укладення миру з німцями²⁰.

У березні 1918 р. на II Всеукраїнському з'їзді Рад, який зібрався в Катеринославі, був обраний головою ВЦВК України²¹. Звідти, під натиском німців²², ЦВК переїхав до Таганрога, де на нараді більшовицької фракції був виділений організаційний комітет по скликанню I з'їзду КП(б)У²³. Був обраний членом цього комітету і членом урядової «дев'ятки», до якої перейшли повноваження ЦВК, що сам себе розпустив²⁴.

Майже до кінця 1918 р. працював у «дев'ятці»: в закордонному бюро ЦК КП(б)У, що знаходилося спочатку (до I з'їзду) в Москві, а потім у Орлі (був секретарем останнього)²⁵. В листопаді 1918 р. увійшов до складу утвореного Радянського уряду України²⁶ й був призначений одночасно до складу революційної військової ради «групи курського напрямку», як тоді зашифровувався Український фронт²⁷.

Після ліквідації гетьманщини²⁸ і петлюрівщини²⁹ на початку 1919 р. був призначений наркомом освіти України, але у травні того ж року, коли почалися повстання отамана Григор'єва³⁰ і одночасно денікінський наступ³¹, був призначений членом Реввійськради XII армії³², що стояла в Києві. Здійснив похід з Києва до Одеси через район, зайнятий усілякими бандами, в тому числі й «батьком» Махном³³, потім брав участь у відомому поході в південній групі³⁴, яка була відрізана в Одесі Петлюрою³⁵ і білими й пробиралася від Чорного моря до Житомира. Був ініціатором і керівником нальоту на Київ (зайнятий тоді білими) у жовтні 1919 р.³⁶

Наприкінці 1919 р. увійшов до українського ревкому³⁷ (знову створений під головуванням Петровського³⁸ радурад на Україні). На початку 1920 р. займався організацією галицьких бригад (рештки галичан, приведені Петлюрою на Україну)³⁹. Після зради 2-ї і 3-ї бригад поїхав особисто в першу і з нею витримав під Бердичевом натиск поляків, що у квітні розпочали бойові дії проти Рад. У травні місяці 1920 р. був призначений у XIII армію⁴⁰ спеціально для боротьби проти бандитизму. В цей час брав також активну участь у боротьбі з виповзлим з Криму Врангелем⁴¹.

Під час наступу на поляків був призначений у XIV⁴² армію, що наступала на галицькій ділянці, а під час створення тимчасового радянського уряду у Східній Галичині (Галревкому) був висунутий на посаду голови цього уряду⁴³.

Наприкінці 1920 р. був призначений членом Реввійськради Південзахфронту⁴⁴, який перетворився потім у Київський військовий округ⁴⁵. Крім звичайної революційно-радянської і партійної роботи, спеціально керував боротьбою проти бандитизму на Правобережжі.

Як член X партійного з'їзду, в березні 1921 р. брав безпосередню участь у взятті бунтівного Кронштадта⁴⁶ (як комісар зведеної дивізії), за що нагороджений орденом Червоного Прапора.

Після ліквідації Київського військового округу на початку 1922 р. був висунутий головою Вукоопспілки⁴⁷. В 1923 р. був призначений наркомом освіти. Навесні 1921 р., після відбуття Фрунзе з України, був знову повернутий на військову роботу начальником політуправління і членом Реввійськради Українського військового округу⁴⁸ і Реввійськради Союзу⁴⁹.

У даний час є членом Президії ЦВК Союзу і Всеукраїнського ЦВК (усіх скликань), по партлінії — членом ЦК КП(б)У з моменту організації ЦК у 1918 р. Після IX Всеукраїнського з'їзду був обраний секретарем ЦК і входив до Політбюро ЦК КП(б)У⁵⁰. Нині — голова ЦК КП(б)У і нарком РСІ України⁵¹.

¹ За уточненими даними, В. П. Затонський народився 27 липня (8 серпня) 1888 р. в с. Лисець Дунаєвецького району Хмельницької області.

² За участь у революційному русі був виключений з гімназії, але завдяки наполегливому клопотанню батьків через три місяці — відновлений.

³ За участь у революційній студентській сходці 17 листопада 1907 р. був виключений з університету і висланий з Києва до Кам'янця-Подільського. В 1911 р. знову був виключений з університету за участь у революційних сходах та за зв'язок із соціал-демократичною організацією.

⁴ У 1912 р. В. П. Затонський закінчив фізико-математичний факультет, одержавши диплом першого ступеня із спеціальності «хімія».

⁵ Штатним викладачем фізики був зарахований 15 грудня 1914 р.

⁶ Завідував хімічною лабораторією товариства цукрозаводчиків.

⁷ До Лютневої буржуазно-демократичної революції належав до меншовиків-партійців.

⁸ 21 травня 1917 р. на першій загальноміській конференції більшовиків обраний до складу Київського комітету РСДРП(б).

⁹ Центральна рада — буржуазно-націоналістична організація, що діяла на Україні з 4 березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р. Вороже сприйняла перемогу Жовтневого збройного повстання в Петрограді, виступила проти встановлення влади Рад на Україні. У результаті збройних повстань робітників і солдатів у грудні 1917 р.—січні 1918 р. сили, що підтримували Центральну раду, було розгромлено. Уклавши союз із центральними державами, її представники повернулися в лютому 1918 р. на Україну разом з військами окупантів, але 29 квітня 1918 р. Центральна рада була ними розігнана як така, що не справилася із завданням придушення революційного руху трудящих і забезпечення систематичного вивезення продовольства до Німеччини.

¹⁰ Був членом ревкому по організації й керівництву Жовтневим збройним повстанням у Києві (29—31 жовтня 1917 р.). Під час арешту він пред'явив посвідчення викладача політехнічного інституту, і його відпустили.

¹¹ Г. Л. Пятаков (1890—1937) — один з активних учасників боротьби за владу Рад на Україні. Член партії з 1910 р. В 1917 р.—голова Київського комітету РСДРП(б) і член виконкому Київської Ради робітничих депутатів. 6 листопада 1917 р. був відкликаний до Петрограда і призначений головним комісаром Державного банку. В роки громадянської війни виконував обов'язки секретаря ЦК КП(б)У (липень—вересень 1918 р., березень—травень 1919 р.), голови Тимчасового робітничого-селянського уряду України (листопад 1918 р.—січень 1919 р.).

¹² Йдеться про скликання Обласного (крайового) з'їзду РСДРП(б) 3—5 грудня 1917 р. для створення всеукраїнського партійного центру. На ньому був обраний Головний комітет РСДРП(б) — соціал-демократії України (з 9 членів і 4 кандидатів), куди ввійшов і В. П. Затонський.

¹³ Йдеться про існуючі серед більшовиків України напередодні з'їзду Рад розбіжності в поглядах на тактику щодо Центральної ради.

¹⁴ Робота I Всеукраїнського з'їзду Рад, що відкрився у Києві 4 грудня 1917 р., була зірвана українськими буржуазними націоналістами. Його засідання перенесли до Харкова, куди переїхала значна частина обраних на законних підставах делегатів.

¹⁵ Народний Секретаріат — перший Радянський уряд України — був створений 17 грудня 1917 р. Центральним Виконавчим Комітетом Рад України, обраним на I Всеукраїнському з'їзді Рад 11—12 (24—25) грудня 1917 р.

¹⁶ 9 (22) грудня 1917 р. у Брест-Литовську розпочалися мирні переговори між Радянською Росією, з одного боку, й Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною, — з іншого. Наполеглива боротьба В. І. Леніна за вимушене негайне прийняття грабіжницьких умов договору завершилася підписанням його радянською делегацією 3 березня 1918 р. Супротивна сторона відмовилася допустити до переговорів представників Радянської України.

¹⁷ За постановою Народного Секретаріату про призначення В. П. Затонського повноважним представником України в Раднаркомі й відповідним рішенням РНК РСФРР він ввійшов до складу Радянського уряду.

¹⁸ Декрет про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії був прийнятий Раднаркомом 15(28) січня 1918 р.

¹⁹ Київ було визволено радянськими військами від озброєних сил Центральної Ради 26 січня 1918 р.

²⁰ Надзвичайний IV з'їзд Рад робітничих, селянських, солдатських і козачих депутатів (14—16 березня 1918 р., Москва) ратифікував Брестський мирний договір. На з'їзді В. П. Затонський від імені української делегації оголосив декларацію ЦВК Рад України на підтримку ленінської політики миру.

²¹ Другий Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів (17—19 березня 1918 р., Катеринослав) схвалив курс В. І. Леніна на мирну передишку. Він обрав ЦВК Рад України із 102-х депутатів (47 більшовиків). В. П. Затонський був обраний його головою 25 березня 1918 р.

²² Йдеться про початок (18 лютого 1918 р.) німецько-австрійської окупації України, яка до кінця квітня майже вся була загарбана військами інтервентів.

²³ Таганрозька нарада більшовиків України відбулася 19—20 квітня 1918 р. На ній було обрано Організаційне бюро по скликанню Першого з'їзду КП(б)У, до складу якого ввійшов В. П. Затонський.

²⁴ «Дев'ятка» — Всеукраїнське бюро, створене 18 квітня 1918 р. на сесії ЦВК Рад України в Таганрозі для керівництва повстанською боротьбою проти німецько-австрійських окупантів. Існувало до Першого з'їзду КП(б)У.

²⁵ Закордонне бюро ЦК КП(б)У — партійний орган, створений у липні 1918 р. за рішенням Першого з'їзду КП(б)У з членів ЦК для керівництва діяльністю підпільних більшовицьких організацій під час німецько-австрійської окупації України. Припинило своє існування після переїзду ЦК КП(б)У до Харкова на початку січня 1919 р.

²⁶ 28 листопада 1918 р. був сформований Тимчасовий робітничо-селянський уряд Радянської України, реорганізований 29 січня 1919 р. в Раду Народних Комісарів України, до складу якої він увійшов як нарком освіти.

²⁷ Групу військ курського напрямку створено 18 листопада 1918 р. для подання допомоги трудящим України у боротьбі проти німецько-австрійських окупантів і гетьманщини. Вона стала потім основним ядром Українського фронту, утвореного Реввійськрадою Республіки 4 січня 1919 р., до завдань якої входило визволення України від іноземних інтервентів і внутрішньої контрреволюції. Розформована 15 червня 1919 р.

²⁸ Гетьманщина — контрреволюційна буржуазно-поміщицька диктатура генерала П. П. Скоропадського, обраного гетьманом України на «з'їзді хліборобів» 29 квітня 1918 р. Існувала до грудня 1918 р.

²⁹ Петлюрівщина — контрреволюційний буржуазно-націоналістичний рух на Україні під час громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції в 1918—1920 рр.

³⁰ Григор'єв Микола Олексійович (1878—1919) — один з ватажків куркульсько-націоналістичного бандитизму на Україні.

³¹ Наступ білогвардійських військ під командуванням генерала О. І. Денікіна (1872—1947), які встановили на Україні буржуазно-поміщицький контрреволюційний режим. У січні — першій половині лютого 1920 р. було завершено визволення України від денікінців.

³² XII армію сформовано за постановою Реввійськради Республіки 4 червня 1919 р. Входила почергово до складу Західного (із 7 вересня 1919 р.), Південного (із 17 жовтня 1919 р.), Південно-Західного (з 10 січня 1920 р.), знову — Західного (з 14 серпня 1920 р.) та Південно-Західного (з 27 вересня 1920 р.) фронтів.

³³ Махно Н. І. (1889—1934) — один з керівників дрібнобуржуазної контрреволюції на Україні, у 1918—1921 рр. стояв на чолі анархістсько-куркульських банд. З 1921 р. — емігрант.

³⁴ Південний похід частин XII армії — прорив Південної групи військ з району Одеси до Житомира в серпні — вересні 1919 р. З безперервними боями група пройшла денікінськими і петлюрівськими тилами понад 600 км.

³⁵ Петлюра С. В. (1879—1925) — один з керівників буржуазно-націоналістичної контрреволюції на Україні й лідерів Української соціал-демократичної робітничої партії. В 1917 р. — секретар (міністр) воєнних справ Генерального секретаріату Центральної ради. З 14 листопада 1918 р. — один з організаторів буржуазно-націоналістичної Директорії, а з 10 лютого 1919 р. — її голова і командуючий військами УНР. Після розгрому її військ втік за кордон.

³⁶ Йдеться про наступ радянських військ на Київ та його короткочасне визволення від білогвардійців 14—16 жовтня 1919 р. Радянську владу в місті відновлено того ж року.

³⁷ Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком) — тимчасовий найвищий надзвичайний орган Радянської влади, створений ВУЦВК і Раднаркомом України 11 грудня 1919 р., під час визволення території України від денікінських військ. Діяв до 19 лютого 1920 р.

³⁸ Петровський Г. І. (1878—1958) — радянський партійний і державний діяч. Член Комуністичної партії з 1897 р., один з організаторів боротьби за владу Рад у Донбасі. В 1917—1918 рр. — нарком внутрішніх справ РСФРР, у грудні 1919 р. — лютому 1920 р. — голова Всеукрревкому, з березня 1919 р. по 1938 р. — голова ВЦВК України.

³⁹ Сформовані українськими буржуазними націоналістами окремі загони «січових стрільців» увійшли до складу Української галицької армії, ставши опорою контрреволюційного уряду «Західноукраїнської народної республіки». Частина з них було розгромлено Червоною Армією, деяка їх кількість перейшла на бік Радянської влади.

⁴⁰ XIII армію створено за наказом Реввійськради Південного фронту від 5 березня 1919 р. Входила до складу Південного (до 10 січня 1920 р. і з 21 вересня 1920 р.) та Південно-Західного (з 10 січня 1920 р. до 21 вересня 1920 р.) фронтів. Розформована 12 листопада 1920 р. В. П. Затонський виконував обов'язки члена РВР цієї армії з 22 травня по 16 липня 1920 р.

⁴¹ П. М. Врангель (1878—1928) — один з головних керівників контрреволюції на півдні Росії, України й у Криму, генерал-лейтенант (1918). Командував кавалерійською дивізією, потім корпусом у білогвардійській армії Денікіна. З квітня 1920 р. — головнокомандуючий «Добровольчою Армією». Встановив на півдні України та в Криму режим воєнної диктатури. Після поразки у Північній Таврії й на Кримському півострові 14 листопада 1920 р. втік за кордон.

⁴² XIV армія сформована за постановою Реввійськради Республіки 4 червня 1919 р. Діяла у складі Південного, а з 10 січня 1920 р. — Південно-Західного фронту. В. П. Затонський виконував обов'язки члена її РВР з 20 липня по 31 жовтня 1920 р.

⁴³ Галревком — Галицький революційний комітет — тимчасовий вищий орган Радянської влади на території Східної Галичини, сформований 8 липня 1920 р. Припинив свою діяльність у результаті окупації Східної Галичини військами буржуазно-поміщицької Польщі у вересні 1920 р.

⁴⁴ Південно-Західний фронт створено 10 січня 1920 р. Його війська наступали в двох стратегічних напрямках — кримському — проти врангелівців і західному — проти військ буржуазно-поміщицької Польщі. 31 грудня 1920 р. було розформовано.

⁴⁵ Київський військовий округ (КВО) утворено за наказом Наркомвоєну України від 7 лютого 1919 р. Під час наступу денікінських і петлюрівських військ на Київ 23 серпня 1919 р. управління округу було розформовано, а після визволення території України від ворога КВО було відновлено (23 січня 1920 р.). У грудні 1920 р. управління КВО злило з управлінням Південно-Західного фронту. В квітні 1922 р. КВО ліквідовано.

⁴⁶ Кронштадтський заколот — прояв «дрібнобуржуазної анархічної стихії» (Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 43, с. 23) — було придушено 18 березня 1921 р.

⁴⁷ Вукоопспілка — організаційний центр споживчої кооперації на Україні — створена у червні 1920 р. Головне її завдання полягало у здійсненні єдиних з РСФРР економічної політики та господарських планів і підтриманні тісного зв'язку з Центроспілкою. Вукоопспілка спрямовувала свою діяльність на організацію товарообміну між містом і селом, розвиток громадського харчування, заготівлю сільськогосподарських продуктів, виробництво товарів широкого вжитку, витіснення з торгівлі приватного капіталу.

⁴⁸ У червні 1922 р. на базі військ України й Криму був сформований Український військовий округ, який у 1935 р. розділений на два округи — Київський і Харківський. У 1924—1925 рр. В. П. Затонський — начальник його політвідділу.

⁴⁹ Реввійськрада Республіки (РВРР) — орган, який у роки громадянської війни здійснював безпосереднє керівництво армією і флотом, а також усіма установами військового та морського відомств. Створена за постановою ВЦВК 6 вересня 1918 р. 23 серпня 1923 р. РВРР було перетворено в РВР СРСР.

⁵⁰ У 1923—1924 рр. — кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. З 1925 р. по 1937 р. — член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1925—1927 рр. — секретар ЦК КП(б)У.

⁵¹ Центральна Контрольна Комісія (ЦКК) — вищий контрольний орган партії. Робітничо-Селянська Інспекція (РСІ) — орган державного контролю. Виходячи з рішень XII з'їзду РКП(б), Президія ЦВК і РНК СРСР 6 вересня 1923 р. прийняли постанову про злиття ЦКК і РСІ в об'єднаний орган партійного й державного контролю — ЦКК — НК РСІ. У 1934 р. замість цього було створено два контрольні центри — Комісію партійного контролю при ЦК ВКП(б) і Комісію радянського контролю при Раднаркомі СРСР. Аналогічні органи діяли і в республіках.

З 1927 р. по 1933 р. В. П. Затонський — голова ЦКК КП(б)У й нарком РСІ УСРР. 3-го листопада 1937 р. безпідставно репресований. Розстріляний 29 липня 1938 р.

Одержано 03.10.89.

* * *

Голод на Україні (1931—1933 рр.) *

Хибна практика — затримувати, скорочувати, а то й зовсім припиняти видачу зернових авансів колгоспникам — спостерігалася й при збиранні вже нового урожаю 1933 р. На це звернув увагу місцевих партійних організацій ЦК КП(б)У, надіславши 27 вересня 1933 р. листа, в якому категорично пропонувалося забезпечити авансування колгоспників у розмірі 10—15% від намолоченого хліба незалежно від стану його вивозу на здавальні пункти¹. Простіше висловив суть справи колгоспник з Вінниччини В. Романчук: «Щодо розподілу натуральних прибутків, то й балачок нема, бо зерна не мається» (док. № 48).

Смертність від голоду стала подекуди масовою. Порятунку від неї, мабуть, вже не було, якщо знавіснілі люди їли людей (док. № 47).

* Закінчення. Поч. див.: Укр. іст. журн. — 1989. — № 7. — С. 99—111; № 8. — С. 105—117; № 9. — С. 110—121; № 11. — С. 78—90; № 12. — С. 123—128.

¹ Історія колективізації сільського господарства Української РСР: 36. документів і матеріалів. У 3 т. — К., 1971. — Т. 3. — С. 81—82.

Своєчасно організована продовольча та лікувальна допомога (док. № 44) якоюсь мірою рятувала людей, але це були лише фрагменти людського милосердя. Тому, на жаль, такі силкування не могли вплинути на поширення голоду, який косив людей сотнями тисяч. Абсолютно точних і вичерпних даних про кількість його жертв поки що немає. Йде пошук та вивчення відповідних документів, зокрема статистики перепису населення. Цікаву наукову розвідку здійснив В. В. Цаплін, який встановив, що за матеріалами загсів щорічно в країні помирало 2,6 млн. чол. Він дійшов висновку, що якби не було голоду і його жахливих наслідків, то, можливо, смертність людей протягом 1932—1933 рр. залишилась би сталою, тобто на рівні попередніх років. Однак у 1932—1933 рр. щороку вмирало 4 млн. чол. Таким чином, є припущення, що смертність від голоду в ті роки становила 2,8 млн. чол. (по 1,4 млн. чол. щорічно). В. В. Цаплін додає до цієї кількості 1 млн. чол. незареєстрованих загсами смертей саме в 1933 р. і вважає, що загальна кількість жертв голоду може становити 3,8 млн. чол.² Найбільша смертність населення була зафіксована на Україні, Північному Кавказі та інших регіонах країни. Зокрема, в «Кон'юнктурному огляді руху населення СРСР за 1930—1934 рр.», який зберігається в ЦДАНГ СРСР, зазначається, що кількість померлих на Україні в 1933 р. становила 2,9 млн. чол., що майже більше половини ніж по всій країні³. Таким чином, зроблена науковцем спроба визначити кількість жертв голоду по регіонах і в цілому заслуговує на увагу. Деякі дослідники дійшли висновку про те, що на Україні від голоду загинуло 3,5 млн. чол.⁴ За підрахунками М. Панчука та С. Діброви лише в 16 районах Київської області протягом травня 1933 р. від голоду вмерло 15 858 чол., а за першу декаду червня — 14 540 чол.⁵

Ці скорботні втрати не були, однак, єдиними на той час. Були ще й репресовані селяни, які знаходилися в тюрмах і таборах, втікачі до міст та за межі України, а також спецвиселенці. Скільки їх? На XII з'їзді КП(б)У (січень 1934 р.) П. П. Постишев назвав цифру ліквідованих куркульських господарств — 200 тис.⁶ Якщо припустити навіть мінімальний склад сімей (3 чол.), то і це становитиме більш ніж півмільйона чоловік.

Картина спустошення деяких українських сіл була вражаючою. Вимерлі села заповнювало населення з інших регіонів країни. Вже у вересні 1932 р. на території Одеської області розмістилися 15 тис. переселенців із Середньої Азії*. В серпні 1933 р. було створено Все-союзний переселенський комітет при Раднаркомі СРСР. В результаті його діяльності 21,8 тис. господарств (понад 117 тис. чол.) з інших районів країни наприкінці 1933 р. розселилися по областях України (док. № 49). Однак спроби сталінського керівництва замести таким чином сліди своєї політики були малоефективними — майже половина переселенців повернулася згодом до своїх попередніх домівок.

Жодним словом не згадувалося про голод у самовпевненій доповіді Сталіна про підсумки першої п'ятирічки на об'єднаному (січень 1933 р.) Пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б). Навпаки, Сталін запевняв, що добробут робітників і селян зростає щорічно (і це в країні, де протягом 1929—1935 рр. існувала карткова система та голод на селі). Страшне лихоліття називалося «проривом» на господарському фронті. Звичайно, виголошені Сталіним гасла були далекі від дійсності.

² Цаплін В. В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопр. ист. — 1989. — № 4. — С. 178.

³ Там же.

⁴ Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду. — К., 1989. — С. 47.

⁵ Рад. Україна. — 1988. — 6 серп.

⁶ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: доповіді і резолюції. — [X.], 1934. — С. 90.

* Вони поселилися переважно в Скадовському, Голопристанському, Каховському та Хорлівському районах (ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 10, спр. 1544, арк. 1).

А вона була такою, що примусова колективізація й хлібозаготівлі супроводжувалися репресіями (док. № 45, № 46). Чи не з легкої руки Сталіна це відбувалося? Ще на XVI з'їзді партії (червень — липень 1930 р.) він наголошував: «Репресії є потрібний елемент наступу, але елемент допоміжний, а не головний»⁷. Головним була суцільна колективізація та ліквідація куркульства як класу. «Ви можете заарештувати й заслати десятки й сотні тисяч куркулів», — наставляв Сталін делегатів з'їзду, застерігаючи водночас, що коли не замінити старі, капіталістичні форми господарства новими, то куркульство все одно відродиться і буде зростати. «Немає більше повороту до старого, — зазначав він. — Куркульство засуджено і його зліквідують»...⁸

Що ж у підсумку? Не пройшло й трьох років, як на це запитання відповів сам Сталін на тому ж січевому Пленумі ЦК партії в 1933 р.: «Внаслідок здійснення п'ятирічки ми домоглися того, що вибили цілком останні рештки ворожих класів з їх виробничих позицій, розгромили куркульню і підготували ґрунт для її знищення. Такий підсумок п'ятирічки в галузі боротьби з останніми загонами буржуазії. Та цього мало. Завдання полягає в тому, щоб вибити цих колишніх людей з наших же власних підприємств та установ і остаточно їх знешкодити»⁹. Отже визначалась і «перспектива»?

В ті роки вже стійко ввійшла в практику роботи місцевих органів демонстрація сумлінного виконання вказівок вождя, що не обійшло і керівництво України. На XII з'їзді КП(б)У в січні 1934 р. П. П. Посишев відверто визнав: «Треба прямо й цілком певно сказати, що репресії були в ці проривні роки вирішальним методом керівництва партійних організацій України»¹⁰. Винищувальний вогонь сталінського терору в країні, якому жахнувся весь світ, поглинув сотні тисяч людських доль, а керівники України, напевно, і не думали тоді, що незабаром і самі спопеляться в ньому, бо попереду був 1937-й...

Добірка матеріалів про голод, яку ми завершуємо, — тільки частка документального свідчення цієї трагедії. Суспільні процеси 30-х років більш багатогранні, суперечливі, взаємозв'язані. Поряд з трудовим героїзмом, щиросердною вірою в ідеали Жовтня межували пасивність, страх і пригніченість людей. Проголошені права та свободи захлиналися, класова мораль відтісняла загальнолюдську. Звичайно, не слід розглядати події тих років, як лише чорну смугу. Життя було набагато складніше. Лише комплексний аналіз джерел з позицій історизму допоможе значно наблизитися до істини й правдиво висвітлити сторінки нашої історії.

Марочко В. І. (Київ),
Шаталіна Є. П. (Київ)

Док. № 44

З протоколу засідання Білоцерківського райвиконкому Київської області про продовольчу допомогу голодуючим селянам-одноосібникам

3—4 червня 1933 р.

Обговорювали: Розподіл продфонду допомоги трудящим одноосібним бідняцько-середняцьким господарствам.

Постановили: Поданий тов. Коноховичем проект розподілу продфонду трудящим одноосібним бідняцько-середняцьким господарствам по селах району ствердити. Зобов'язати голів сільрад негайно весь продфонд

⁷ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 1 лип.

⁸ Вісті ВУЦВК. — 1930. — 1 лип.

⁹ Комуніст. — 1933. — 11 січ.

¹⁰ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України: Доповіді і резолюції. — С. 101.

розподілити серед нуждаючихся зазначених господарств. Норми видачі встановити дві: найбільш нуждаючимся на 50% більше середньої, що припаде при розподілі на одне господарство (приклад, коли на господарство, поділивши, припадає в середньому один пуд, то найбільш нуждаючимся потрібно видати 1½ пуда).

Розподіл провести за списками, відібравши зобов'язання про повернення даної продпозики після збору врожаю 1933 р. При розподілі необхідно також урахувати потребу харчування членів сім'ї отримуючих допомогу господарств, що зараз перебувають на стаціонарному лікуванні як дорослих, так і дітей.

Голова райвиконкому
Секретар

Бодак

ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 9, спр. 150, арк. 160. Засвідчена копія.

Док. № 45

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про заміну селянинові Блажку А. І. розстрілу 10 роками ув'язнення

1 липня 1933 р.

У х в а л а

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки
Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ

1 липня 1933 р. в складі голови т. Собчака, членів Рекіної, Палкіна, розглянувши в порядку касаційному справу з вироком виїзної сесії Дніпропетровського облсуду з 28.III.1933 р., за яким Блажка Антона Івановича, 25 років, за соцстаном куркуль, засуджено за союзним законом від 7.VIII.1932 р. та арт. 171 ч. III КК до найвищої міри соцзахисту — розстрілу з конфіскацією належного особисто майна. Решту засуджених в кількості 3-х осіб засуджено за арт. 171 ч. III КК на різні терміни позбавлення волі за те, що вони систематично проводили крадіжку великої і малої худоби та харчових продуктів з колгоспів та окремих громадян.

Виявив, що покликання касатора Блажка Антона на суворість визначеної міри соцзахисту уваги варте, тому що з колгоспу ним було викрадено лише 3 пуди подсолнухів, а худобу крав разом з іншими засудженими в окремих осіб *, що обставинами справи не вимагається застосування до нього виключної міри соцзахисту.

А тому, керуючись 343-354 арт. КПК, Найвищий суд ухвалив: вирок облсуду по цій справі щодо Блажка Антона змінити та вважати його засудженого до позбавлення волі в поправно-трудовах таборах на 10 років з обмеженням прав за пп. а, б, в, арт. 29 КК на п'ять років. Решту вирока залишити в силі. Ухвала остаточна.

Собчак, Рекіна, Палкін

ЦДАЖР УРСР, ф. 24, оп. 10, спр. 10, арк. 2. Оригінал.

* Як зазначається у висновку прокурора від 26 червня 1933 р. уточнено факт, що А. Блажко крав худобу в одноосібників.

Док. № 46

Постанова касаційної колегії Верховного суду УСРР про заміну вироку Дніпропетровського облсуду щодо розстрілу і строків ув'язнення селян за законом від 7 серпня 1932 р. («про п'ять колосків»)

4 липня 1933 р.

У х в а л а

Іменем Української Соціалістичної Радянської Республіки Найвищий суд в касаційній колегії кримінальних справ 4 липня 1933 р. в складі голови т. Озола, членів тт. Баранова, Тимощенко (доповідач т. Баранов) без участі сторін, розглянувши в порядку касаційному справу з вироком Дніпропетровського облсуду з 10 лютого 1933 р., яким засуджено за постановою ЦВК і РНК СРСР з 7.VIII.1932 р. Апалькіна Івана Петровича, 45 років, середняка, несудимого — до розстрілу, а Проскурню Афанасія Васильовича, 33 років, бідняка, перебував у Червоній Армії з 1918 р. по 1920 р., несудимого, та Писанця Олександра Семеновича 18 років, середняка, несудимого — до позбавлення волі в поправно-трудовах таборах далеких місцевостей СРСР з конфіскацією їх майна, з обмеженням в правах за п. а, б, в, арт. 29 КК на 5 років з висилкою за межі УСРР на 5 років. Ноздрачова Григорія за недоведеністю злочину виправдано.

Засуджені подали каскаргу, в якій покликаються на надмірну суворість вироку. Розглянувши каскаргу і справу в порядку арт. 345 КПК — виявив: облсудом невірно кваліфіковано злочини засуджених за постановою ЦВК і РНК СРСР з 7.VIII. 1932 р. Злочин засуджених полягає в тому, що Проскурня, як голова колгоспу, Апалькін — член правління і комірник, Писанець — рахівник, недбайливо ставились до виконання службових обов'язків щодо вжиття заходів по охороні врожаю колгоспу, зловживали службовим станом, допустили продаж 10 пудів пшениці на приватному ринкові, не вели належного обліку прибутків колгоспу, внаслідок чого колгосп мав збитків на 4.526 крб. та на 2.XII.1932 р. хлібозаготівлю виконав лише на 35%. Ці злочинні дії засуджених слід було кваліфікувати за арт. 97 і 99 КК та відповідно із санкцією цих артикулів обирати засудженим міру соцзахисту. Невірна кваліфікація злочину вплинула на обрання до засуджених заходу соцоборони.

На підставі зазначеного Найвищий суд в порядку арт. 343-354 КПК ухвалив: вирока облсуду від 10 лютого 1933 р. змінити. Вважати за засуджених за арт. 97 і 99 КК до позбавлення волі в поправно-трудовах таборах — Апалькіна Івана Петровича на 5 років, Проскурню Афанасія Васильовича та Писанця Олександра Семеновича на 4 роки кожного, з обмеженням в правах Апалькіна Івана за пп. а, б, в, арт. 29 КК на 5 років, а Проскурню і Писанця без обмеження в правах. Конфіскацію майна дотично всіх засуджених скасувати. Ухвала остаточна.

Озол, Баранов, Тимощенко.

ЦДАЖР УРСР, ф. 24, оп. 10, спр. 6, арк. 2—3. Оригінал.

Док. № 47

З відомостей Гавришівської, Сосонської та Якушинецької сільрад Вінницького району про смертність і факти канібалізму на ґрунті голоду *

лютий—серпень 1933 р.

опис акту про смерть **

Прізвище, ім'я, по батькові	Помер (ла)	Вік	Де жив постійно	Ремесло ***	Де працював	Де вмер	Причина смерті
1	2	3	4	5	6	7	8
Ташко Асиль (митрович)	28.II 1933 р.	5 років	с. Со- сонка	хлібороб	в себе	—	від голоду
Юпитко Іартоха Індріївна	21.III. 1933 р.	48 років	с. Со- сонка	хлібороб	в себе	—	від голоду
Іухар Іван Іикифорович	28.III. 1933 р.	5 років	с. Хмель- ове ****	хлібороб	член кол- госпу «Ленін- ський за- повіт»	вдома	від наглої смерті
Іасека Іорфирій Іимкович	5.IV. 1933 р.	50 років	с. Яку- шинець	хлібороб	член кол- госпу «13-річ- чя Жовтня»	вдома	від наглої смерті
Іташко Іанило Іартинович	9.V. 1933 р.	42 роки	с. Со- сонка	хлібороб	член ар- тілі	вдома	від голоду
Іоманенко Іван Іеменович	23.V. 1933 р.	48 років	с. Со- сонка	хлібороб	одно- осібник	на до- ро- зі	від голоду
Іукас Іарко Іахарович	26.V. 1933 р.	44 роки	Гаври- шівська с/р	хлібороб	член кол- госпу	вдома	від опуху
Іоманенко Іодоска Іикитівна	11.VI. 1933 р.	6 років	с. Со- сонка	хлібороб	одно- осібник	—	встановлено сільрадою та міліцією, що батько заріза- в і з'їв
Іоманенко Іанна Іикитівна	12.VI. 1933 р.	3 роки	с. Со- сонка	хлібороб	одно- осібник	—	заріза- в батько для їжі
Іахаревич Іригорій Іимкович	12.VI. 1933 р.	7 років	с. Со- сонка	хлібороб	одно- осібник	—	заріза- но людоїдом
Іравець Іетро Іасильович	6.VIII. 1933 р.	10 років	с. Лисо- гора *****	хлібороб	одно- осібник	вдома	від голоду

Держ. арх. Вінницьк. області, ф. Р-927, оп. 1, спр. 181, арк. 5, 9; спр. 182, арк. 4, 6; спр. 185, арк. 4, 9; ф. Р-2061, оп. 1, спр. 292, арк. 13; спр. 294, арк. 2; спр. 415, арк. 16; ф. Р-2067, оп. 1, спр. 93, арк. 8. Оригінали.

* Складені авторами вибірково на основі статистичних карток; опущені незначовні та другорядні рубрики, назви деяких з них подані скорочено. Записи у наведених пунктах відтворено повністю.

** Назва картки.

*** Тут і далі у відомостях про дітей йдеться про заняття батьків.

**** Якушинецької сільради.

***** Якушинецької сільради.

Док. № 48

Лист колгоспника В. Романчука з колгоспу «Перше травня» с. Кринівці Чуднівського району на Вінниччині про відсутність хліба та посівматеріалу

вересень 1933 р.

Верхівка колгоспу розбазарила хліб і тепер немає зерна на посів в кількості 450 цнт. Щодо розподілу натуральних прибутків, то й балачок нема, бо зерна не мається. Управа колгоспу мала видати 15% фактичного обмолоту колгоспникам хлібного авансу, но притримали цих 15%. Управа винайшла новий метод розподілу — не по вироблених трудовнях, а так званих «штатних» (управа, техробітники, конюхи, сторожі), а решта можуть ждати на новий врожай. Які ж об'єктивні причини призвели до цього? А причин мається багато:

1. Колгосп не сам хазяїн, а їм командують. Посіяли там пшеницю, де вона ніколи не росте (на кремені), хоч колгоспники й заперечували. Наслідок урожаю — 1 цнт з гектара.

2. Під час уборки не було контролю і розікрали (саме керівники). По доказу самих колгоспників, що хліб незаконний мається, [тобто] крадений в гр. Камінського О. Г., Голованя І. Сільрада послала виконавців перевірити, і без трусів, поверхово у Камінського знайшли 5 цнт. хліба, в Голованя — 10 цнт краденого хліба. Склали акта і кінець, а хліба не забрали.

3. Не [було] керівництва з боку партосередку, не було сталих бригад. Одна сезонна бурякова бригада проробила майже все літо і 200 га цукро-буряка покрили бур'яни.

Тепер стоїть питання, чим обсіяти землю? Держава ж не дасть. Постановили, що кожний колгоспник повинен обсіяти свою землю* (хоч він вже 4 роки в колгоспі). Потрібно, щоб вищестоящі організації звернули особливу увагу на наш колгосп, бо колгосп в загрозовому стані, колгоспники плачуть, що їх обдурили, зрікаються, що більше не робитимуть, а несвідоме селянство нарікає на владу.

Розтрошити куркульську зграю, що посіли керівні місця, забрати розкрадений хліб, зібрати посівматеріал. Дати хоч що-небудь на трудовий день хліба, оздоровити колгосп.

Чуднівський р-н, с. Кринівці, колгосп «Перше мая».

Романчук В.

ЦДАЖР УРСР, ф. 388, оп. 2, спр. 653, арк. 118—119. Копія.

* Очевидно, йдеться про постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 червня 1933 р. «Про обов'язкові поставки зерна державі колгоспами, одноосібними господарствами з урожаю 1933 р. на основі закону від 19 січня 1933 р.». Вона зобов'язувала колгоспників, які засіяли зернові культури на присадибних землях, здавати зерно з розрахунку фактичного засіву на 5% нижче від норми одноосібників і на 5% вище від норми колгоспів (Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства. 1927—1935.— М., 1957.— С. 462—463).

Док. № 49

Повідомлення Всесоюзного переселенського комітету при Раднаркомі СРСР про переселення на Україну колгоспників з інших територій країни *

29 грудня 1933 р.

Срочно.

Нач. ГУЛАГ ОГПУ тов. Бернону

ВПК при СНК СРСР при сем препровождає оперсводку № 38 о переселенні на Україну по состоянию на 28 декабря с. г. Одновременно ВПК при СНК СРСР сообщает, что преподанный план переселения выполнен на 104,76% **. Всего переселено 21.856 колхозных хозяйств, 117.149 человек, 14.879 лошадей, 21.898 коров и 38.705 голов разного скота (в число последних входят телки, свиньи и овцы). Приложение по тексту.

Зам. председателя ВПК при СНК СРСР

Рудь

[Приложение].

Сводная ведомость об отправлении эшелонов с переселенцами на Украину по состоянию на 28 декабря 1933 г.

Из какой области	В какую область	количество					% выполнения плана
		хозяйств	лошадей	коров	разного скота	эшелонов	
Горьковская	Одесская	2.120	1.348	2.062	2.050	35	106
Ивановская	Донецкая	3.527	1.619	3.498	1.980	44	104
БССР	Одесская	4.630	3.864	5.295	10.924	61	103
ЦЧО	Харьковская	4.800	2.329	3.472	5.644	80	106,6
Западная ¹	Днепропетровская	6.679	5.719	7.571	18.097	109	102,7

1. На 28 декабря 1933 р. отправлено 329 эшелонов. 21.856 хозяйств, 117.149 членов семьи, 14.879 лошадей, 21.898 коров и 38.705 голов разного скота².

2. План перевозок колхозников на Украину окончен и выполнен на 104,7%.

Зам. председателя ВПК при СНК СРСР

Рудь

ЦДАНГ СРСР, ф. 5675, оп. 1, спр. 33, арк. 56. Оригінал.

¹ Західна область РСФФР.² У цих даних є деякі розбіжності з таблицею.

ПОВІДОМЛЕННЯ З МІСЦЬ ПРО ГОЛОД ТА ЙОГО НАСЛІДКИ В 1933 р. ***

6 січня. Заява колгоспниці М. П. Бичко прокурору (Широчанська сільрада) ****: «Прошу вас розглянути мою заяву, що я робила в артілі і я мати красноармійця Бичко Мотря, по соціальному стану біднячка, проробила все літо, та нема мені ніякої допомоги, хліба не дають, їсти нема чого. Артіль мені не дає ніякої допомоги, а робимо 3 душі — я роблю і двоє дівчат. Хліба нема ні крихти в хаті, на роботу ходять без

* Всесоюзний переселенський комітет був утворений 15 серпня 1933 р. (33 СРСР.— 1933.— № 53.— Ст. 306). Переселення відбувалося також і в межах України. Зокрема, у грудні 1933 р. на нове місце проживання в області республіки переїхало 16 тис. господарств колгоспників: в Дніпропетровську область — 6 тис. господарств (4 тис. з Чернігівської та 2 тис. з Київської); в Одеську — 5 тис. (2 тис. з Київської та 3 тис. з Вінницької); з Чернігівської в Донецьку — 3 тис.; з Київської в Харківську область — 2 тис. господарств (ЦДАНГ СРСР, ф. 5675, оп. 1, спр. 31, арк. 8, 9, 11).

** Так у документі. Тут і далі обчислення показує 104,076.

*** Складені авторами за наданими їм Головархівом УРСР окремими матеріалами обласних архівів.

**** Дніпропетровської області.

куска хліба, а сільрада дає 4 руб. То не можу робити на ті гроші в теперішнє время, коли хлібина 15 руб».

26 лютого. Заява колгоспника К. А. Смирного до Широчанської сільради: «Прохаю обратити серйозну увагу, що я сам заробив за 1932 рік 485 трудоднів, увесь час робив конюхом, а в сучасний момент я і моя сім'я голодає, дружина моя опухла, а також і діти. Так що я прохаю не відмовляти, дати мені і моїм дітям».

11 травня. Із зведень міліції Балаклейського району*: «По райцентру и военной зоне органами милиции подобрано детей в количестве 300 человек (беспризорных)... Одновременно имеется приплыв детей за счет Петровского района по сельсоветам: Протопоповка, Волховенного, Глазуновка, Осеевка».

14 травня. Із доповідної записки Харківського здоров'їдділу: «За время с 28 апреля по 10 мая эвакуировано детей в детдома области — 1205, 20 мая с. г. должно быть эвакуировано 1455 детей. Дети, находящиеся в детдомах и бараках, находятся в состоянии крайнего истощения. Большинство из них болеет желудочно-кишечными заболеваниями на почве ослабленного питания, много случаев заболевания корью. Если к этому прибавить, что значительная часть детей поступает в возрасте до 1 месяца, то становится понятным та высокая детская смертность (до 30%), какую наблюдаем в мае месяце».

24 травня. Від правління артїлі «Заповіт Леніна» Залиманської сільради Балаклейського РВК: «Цим прохаємо Вас відпустити просяної шелухи для харчування колгоспникам в час прополочної кампанії центнерів 20, так як маємо велику нужду в харчуванні».

26 травня. До Балаклейського РВК: «Цим Вовче-Ярська сільрада доводить до відому, що стаціонари пухлих по нашій сільраді назавтра розпускаються — 180 душ, ввиду того, що немає харчування, а тому Вовче-Ярська сільрада прохає харчування представити. Мруть по 12 душ у день».

28 травня. Із заяви до Балаклейського РВК: «Цим правління артїлі «Шлях до нового життя» прохає президію РВК дати нашій артїлі допомогу в громадському харчуванні ввиду того, що у нас мається 117 чол. трудоспособних, плюс к тому 16-літніх підростків 17 чол., виходить 134 чол. і дитясла 53 чол., а харчуванням нема змоги прохарчувати як до 15 червня 1933 р.»

31 травня. Із заяви правління комуні «Жовтень» до Балаклейського РВК: «Звертаючись до Вас з заявою, прохаю дати дозвіл на одержання харчової допомоги комуні. Запас харчів кінчився, ні на один день не залишилося, а такий стан може вплинути на послаблення роботи комуні, яка весь час з напруженням щиро боролась за виконання завдань».

Травень. Із заяви керівників колгоспу «Соцлани» 1-ої — Олександрівської сільради до Балаклейського РВК: «Вследствие острой нужды в продуктах питания, отсутствие которых сильно отражается на нашем колхозе (выходят из строя каждый день 8—10 колхозников, в числе которых есть и хорошие колхозники). Поэтому убедительно просим Вас, не найдете ли вы возможности оказать нам какую-нибудь помощь в продуктах, а то мы можем оказаться в большом прорыве в прополочной кампании... У нас сейчас лежит 20 семейств пухлых...»

1 червня. Із листа голови Всеукраїнської комісії по боротьбі з безпритульністю Харківському облвиконкому та іншим організаціям: «По постановлению СНК УССР специально на нужды госпитализации истощенных по Харьковской области ассигновано на май, июнь и июль месяцы 300 тыс. рублей... В настоящее время в одних только Салтовских бараках имеется около 900 больных и большое количество их размещено, кроме того, в клубе им. Антропова, здании 22-й школы и физиотерапевтическом институте...»

6 червня. Балаклейському РВК від голови сільради: «Бригадирівська сільрада сповіщає, що стан з харчуванням в колгоспах під загрозою, особливо в комуні «Червоний фронтовик». На 5 червня захворіло від недоїдання до 40 душ та слабих до 100 душ, які не можуть працювати. Маються випадки смертей ударників, кращих комунарів».

* Харківської області.

М. М. Максименко (Сімферополь)

1941—1942 рр. Кримфронт

Автор розповіді — безпосередній учасник описаних подій — аналізує плани радянського командування щодо висадки десанту з метою оволодіння Керченським півостровом, знищення ворожого угруповання і визволення Криму, хід проведення і причини невдачі цієї операції, її стратегічне значення.

Коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, я перебував у Єревані, де тоді дислокувалася наша військова частина. До речі, в армію я був призваний у січні 1940 р., під час фінської кампанії, коли закінчилася відстрочка, пов'язана з навчанням у педінституті і наступною працею в сільській школі. Спочатку був зарахований у роту зв'язку 75-го стрілецького полку 31-ї стрілецької дивізії. Однак невдовзі мені як військовослужбовцю з вищою гуманітарною освітою було присвоєно звання заступника політрука і на початку 1941 р. переведено до 205-го окремого саперного батальйону. Там мене обрали секретарем комсомольського бюро. Саме в цьому батальйоні я й дізнався про напад фашистської Німеччини на Радянський Союз.

Через деякий час наша військова частина була передислокована в невеликий населений пункт Астора (Азербайджанська РСР), через який проходить державний кордон з Іраном, а ранком 26 серпня 1941 р. вступила на територію сусідньої країни. Одночасно інші з'єднання Червоної Армії згідно з договором 1921 р. між Радянською Росією і Персією перейшли кордон Ірану в ряді місць, у тому числі в районі Джульфи, Кушки та ін. В свою чергу, на південь країни були введені війська Великобританії. Необхідність вжиття цих спільних заходів зумовлювалася активізацією там під впливом гітлерівської Німеччини профашистських елементів. Адже іранський уряд широко розкрив двері гітлерівським агентам, дозволивши їм навіть створювати склади зброї і боєприпасів. Німеччина намагалася встановити повний контроль над Іраном і змусити уряд цієї країни розпочати військові дії проти СРСР.

На території Ірану відбулися тільки окремі сутички, адже радянські війська не мали наміру завойовувати чужу територію і змінювати там форму влади, а повинні були лише убезпечити свої кордони. Наприкінці вересня 1941 р. наш батальйон повернувся в Астору. Там мене прийняли в члени ВКП(б) (кандидатом у члени партії я був прийнятий у жовтні 1939 р., коли працював учителем історії 2-ї середньої школи м. Клинци (Брянська область), присвоїли звання політрука і призначили інструктором по пропаганді 76-го полку зв'язку, що входив до складу 44-ї армії. Остання була створена в листопаді 1941 р. на базі раніше існуючих і нових підрозділів. Характерною особливістю полку зв'язку було те, що він складався переважно з жінок-радистів, телеграфістів, бодистів, і лише лінійні підрозділи комплектувалися чоловіками, серед яких було багато місцевих жителів — вірменів і азербайджанців.

Після закінчення формування полку в листопаді 1941 р. в ньому проводилися політзаняття і підготовка до перебазування на фронт. Його бійці висловлювали різні припущення щодо того, на яку саме ділянку фронту вони потраплять. Деякі вважали, що, очевидно, дове-

деться воювати під Ростовом, оскільки там активізували свої дії гітлерівці. Однак інші цілком слушно твердили, що полк вступить у бій під Севастополем. Для цього були вагомі підстави. По-перше, нас перекидали у Новоросійськ; по-друге, у грудні в Севастополь була направлена сусідня 345-та стрілецька дивізія і, по-третє, наші дві радіостанції були передані в штаб 51-ї армії, яка зосереджувалася в районі Темрюка, щоб підтримувати постійний зв'язок з командуванням 44-ї армії.

Шлях від Баку до Новоросійська ми подолали на машинах. Під час зупинок продовжувалися заняття: лінійні роти встановлювали зв'язок з штабами армій і деякими дивізіями, радисти і телеграфісти тренувалися на прийомі і передачах різних текстів.

У Новоросійськ ми прибули у другій половині грудня 1941 р. Тут також продовжувалося навчання: нас учили посадці на кораблі і висадці з них, метанні пляшок у макети танків. Саме в цьому місті наприкінці грудня 1941 р. мені довелося зустрітися з К. М. Симоновим. Раніше я його знав не як поета, а переважно як кореспондента газети «Красная звезда». Його зустріч з політпрацівниками відбулася в колишньому губернаторському палаці, збудованому в 1914 р., де розміщувався штаб армії. К. М. Симонов читав свої вірші і уривки з поем. Мені вони дуже сподобалися, і деякі з них я вивчив напам'ять.

Невдовзі ми дізналися, що будемо висаджуватися в східному Криму. Ставка Верховного Головнокомандування поставила перед командуванням фронту завдання — підготувати і провести десантну операцію з метою оволодіння Керченським півостровом. Війська 44-ї армії мали висадитися в Феодосії і завдати основний удар по ворогу. Одночасно в районі Керчі повинна була висадитися 51-ша армія і розвивати наступ вглиб півострова. Ці дві армії мали оточити і знищити керченське угруповання противника, деблокувати війська Севастопольського району і спільними зусиллями визволити Крим.

Становище на південному фланзі радянсько-німецького фронту давало змогу провести таку операцію. Гітлерівці не могли форсувати Керченську протоку і висадитися на Тамань, поки в їх тилу залишався нескореним Севастополь. Тому всі сили 11-ї армії Манштейна були зосереджені для штурму і захоплення цього міста. На Керченському півострові залишилося не більш як 25 тис. ворожих військ.

Феодосія, де ми мали висадитися, являла собою добре укріплений район. Тут фашисти створили глибоко ешелоновані опорні пункти, оточені дротяними загородженнями. Місто і порт охоронялися посиленним гарнізоном.

До його складу входили два полки 46-ї дивізії СС, моторизований артилерійський полк, зенітний дивізіон, дивізіон артилерійської берегової оборони та інші підрозділи. Підходи до порту з моря були заміновані.

Висадженню десанту передувала велика організаційно-політична робота у військах. Командир полку майор О. Фалін, батальйонний комісар М. Неустроев, секретар партбюро капітан М. Ладункін і я приділяли велику увагу добору і розстановці воїнів, що мали бойовий досвід. Для кожного підрозділу виділявся агітатор. Політвідділ 44-ї армії видав листівку «Пам'ятка десантника», на основі якої проводилися бесіди, колективні та індивідуальні читки. Армійська газета «На штурм» випустила спеціальний номер, в якому була вміщена «Пам'ятка бійця в наступальному бою». Він роздавався кожному бійцю.

Безпосередньо перед висадкою десанту в підрозділах відбулися партійні й комсомольські збори, мітинги, проводилися бесіди. Було зачитано звернення Військової Ради фронту, в якому зазначалося: «В сувору і грізну годину для нашої Вітчизни Ви йдете на смертний бій із запеклим ворогом. Сміливо йдіть уперед на ворога, не знаючи страху в боротьбі, нехтуючи смерть в ім'я перемоги».

Проводячи підготовку до десантування, ми дізналися, що війська 51-ї армії в ніч з 25 на 26 грудня розпочали висадку на східне узбережжя Криму. Вона проходила в складних метеорологічних умовах: при сильному снігопаді, 15-градусному морозі, восьмибальному штормі. Це значно ускладнювало дії десантників, однак вони все ж виконали поставлене завдання.

Як з'ясувалося пізніше, з 26 по 31 грудня було висаджено близько 20 тис. чол. з озброєнням і технікою¹. Вони розпочали бої для розширення плацдарму. Проте, не маючи достатньої кількості танків, артилерії і при дуже слабкій підтримці авіації, десантники були змушені перейти до оборони.

Всі дні погодні умови не сприяли десантникам. Сила вітру не зменшувалася, а 30 грудня Керченська протока покрилася льодом, внаслідок чого рух суден по ній припинився. Решта частин 51-ї армії на початку січня переправилася в Крим по льоду. Причому це була не лише піхота, а й кавалерійські та механізовані частини, зокрема кінний корпус під командуванням генерала В. І. Книги. Для більшої надійності на лід клали дошки, по яких рухалися механізовані колони.

В одному з номерів газети «На штурм» розповідалося про героїчні дії батальйону морської піхоти, очолюваного старшим політруком І. О. Тесленком. Він висадився 26 грудня і протягом чотирьох діб вів тяжкі бої, долаючи опір противника і просуваючись вглиб захопленої ним території. За цей час Тесленко був тричі поранений і не міг самостійно пересуватися. Моряки несли його на плащ-палатці, однак і в такому стані він продовжував командувати діями батальйону. За мужність і відвагу, виявлені в боях за визволення Керченського півострова, йому було присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Нині І. О. Тесленко живе у Сімферополі, часто зустрічається з студентською молоддю і школярами, розповідає їм про керченсько-феодосійський десант.

Висадка військ 51-ї армії на Керченський півострів мала велике значення. Незважаючи на те, що десантники не були достатньою мірою озброєні, особливо не вистачало танків та артилерії, вони скоували значні сили противника в цьому районі і таким чином створили сприятливі умови для успішної висадки в Феодосії основних сил — 44-ї армії.

Війська цієї армії мали спільно з екіпажами кораблів Чорноморського флоту завдати основний удар на південному узбережжі Керченського півострова на феодосійському напрямку, вийти в тил керченського угруповання ворога і знищити його. Виконання цих завдань повинно було забезпечити з'єднання двох армій (44-ї і 51-ї) з військами Севастопольського оборонного району і розгром всього кримського угруповання противника.

Слід зазначити, що війська 44-ї армії перебували в гірших умовах, ніж 51-ї. Їх база знаходилася в Новоросійську і Туапсе, тобто на значній відстані від місця висадки (найближча відстань — 200 км морем). Крім того, підрозділи 44-ї армії поповнювалися в основному за рахунок вихідців із закавказьких республік, які за 1,5—2 місяці ще недостатньо оволоділи тонкощами військової справи. Однак 28 грудня в порту Новоросійська була завершена посадка на кораблі Чорноморського флоту передових загонів. Крейсери «Червоний Кавказ» і «Червоний Крим», есмінці «Железняков», «Шаумян», «Непомітний», транспорт «Кубань» і понад десяток сторожових катерів взяли на свої борти 633-й стрілецький полк, 251-й гірничо-стрілецький полк, два батальйони 716-го стрілецького полку, загін морської піхоти і кілька артилерійських підрозділів. До складу передового загону було включено й радистів нашого 76-го полку зв'язку (відділення В. Нечаєва і А. Смир-

¹ Краснознаменный Черноморский флот.— М., 1978.— С. 176.

нова). О 18 годині 30 хвилин кораблі відійшли в Феодосію. А вночі 29 грудня вони були вже в акваторії феодосійського порту, де планувалися прорив і висадка військ на набережну і пляж.

Пізніше наші радисти В. Нечаєв і А. Смирнов розповіли, що до Феодосії всі кораблі підійшли непоміченими і там за наказом командира висадки капітана першого рангу М. Є. Басистого крейсери і есмінці відкрили вогонь. Він виявився несподіваним для фашистів, які відзначали різдвяні свята і отямалися лише через 15—20 хвилин, але за цей час сторожові катери з десантниками увірвалися в порт і висадили їх на причал.

Газета «На штурм» повідомляла, що першим у порт увірвався катер під командуванням І. Г. Черняка. Він підійшов до маяка і висадив там штурмовий загін. Потім туди прорвалася решта катерів, швидко висадили штурмові групи і стали підтримувати десантників, які оволодівали причалами. Зокрема, загін добровольців під командуванням старшого лейтенанта А. Ф. Айдінова і політрука Д. Ф. Пономарьова, діючи сміливо й рішуче, витіснив гітлерівців з порту. А. Ф. Айдінов згодом став комендантом визволеного міста.

До ранку 30 грудня Феодосія була повністю визволена від ворогів. А вдень 31 грудня завершилася висадка основних сил. Пізніше було підраховано, що за два дні в місто доставлено 23 тис. бійців, 34 танки, 133 гармати і міномети, 334 автомашини, 1500 коней, 1000 т боєприпасів та інших військових вантажів².

Вранці 31 грудня Радінформбюро повідомило: «29 і 30 грудня група військ Кавказького фронту у взаємодії з військово-морськими силами Чорноморського флоту висадили десант на Кримський півострів і після упертих боїв зайняли місто і фортецю Керч і місто Феодосію. При зайнятті Керчі і Феодосії особливо відзначилися війська генерала Первушина, генерала Львова і група військово-морських сил на чолі з капітаном 1-го рангу Басистим»³.

Висадка десанту у Феодосії справила великий вплив на розвиток бойових дій на всьому Керченському півострові. 42-й ворожий корпус міг опинитися в оточенні. Щоб уникнути цього, 30 грудня вночі гітлерівці залишили Керч, а до вечора 2 січня 1942 р. увесь Керченський півострів був очищений від фашистів.

Розлютований Гітлер жорстоко розправився з особовим складом цієї групи військ. Генерал Шпонен, з'єднання якого діяло на Керченському півострові, був розстріляний. Заборонили нагороджувати солдатів та офіцерів. У свою чергу, успішна висадка радянських військ у східному Криму сприяла піднесенню настроїв населення, зміцненню його віри в остаточну перемогу над ворогом.

Про результат цієї операції ми дізналися в Новоросійську, де готувалися до відправки в Феодосію, але затрималися через відсутність транспортних суден. Тому новий, 1942 рік ми зустріли на Великій землі. Бійці і командири одержали подарунки, надіслані трудящими міста Кізляр,— теплі речі, ковбаси, сало, яблука, горіхи. 1 січня ми одержали радіограму з Феодосії, в якій разом з вітаннями з Новим роком повідомлялося, що нас чекають на новому місці. 2 січня повернулися з Феодосії кореспонденти газети «На штурм» Й. Б. Оратовський і К. Д. Сушко. Останній побував у нашому полку і поділився своїми враженнями про фронтове місто після висадки десанту. На вулицях лежали численні трупи гітлерівців, на бруківці й тротуарах валялися купи битого скла й черепиці. Мешканці міста розповідали десантникам про безчинства окупантів. Сотні жителів були розстріляні або повішені. Шляхом жорстокого терору гітлерівці намагалися зламати опір населення. Біля міської управи, а також на перехрестях вулиць та в

² Там же.— С. 179.

³ Крым в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.: Сб. документов и материалов.— Симферополь, 1973.— С. 89.

інших місцях було встановлено шибениці. Труп повішених не знімали протягом кількох днів.

6 січня 1942 р. наш полк почав вантажитися на кораблі Чорноморського флоту — есмінці «Железняков» і «Способный». На останньому перебували командир полку майор О. Фалін, усі штабні офіцери на чолі з начальником штабу старшим лейтенантом С. Сафоровим, деякі командири і комісари батальйонів. Надвечір наступного дня кораблі взяли курс на Феодосію. Вночі у відкритому морі есминець «Способный» наштовхнувся на міну. В результаті сильного вибуху носова частина корабля одразу опинилася під водою. Офіцери, які були в кают-компанії, і значна кількість бійців загинули. Я залишився живим лише тому, що незадовго до катастрофи вийшов на палубу. В цей час на морі був шестибальний шторм і мене разом з деякими іншими бійцями сильною хвилею знесло в море. Добре, що я встиг одягти рятувальний пояс, хоч і він не гарантував повної безпеки. Увесь жах катастрофи я відчув лише тоді, коли опинився в морі. Ніч, шторм і холодна вода (7—8°) зробили свою справу. Я вже не раховував на врятування і, усвідомивши це, втратив свідомість. Прийшов у себе через деякий час на борту есмінця «Железняков». Моряки з цього корабля врятували багатьох воїнів, у тому числі командира полка О. Фаліна.

Есминець «Железняков» взяв рештки нашого корабля на буксир, і ми повернулися в Новоросійськ. Есминець «Способный» було доставлено в Поті і після ремонту він вступив у стрій, але в жовтні 1943 р. потоплений ворожою авіацією.

Через три дні ми знову направилися в Феодосію, але вже не на військових суднах, а на вантажному теплоході «Серов», який обслуговувала цивільна команда. Він неодноразово використовувався для перекидання військ у Крим, хоча, по суті, не був належним чином оснащений. На його борту було лише три кулемети системи Дегтярьова для відбиття нальотів авіації.

У Феодосії нам висадитися не вдалося, оскільки фашисти піддали її інтенсивному бомбардуванню, внаслідок чого деякі кораблі, зокрема найбільший вантажний теплохід Чорноморського пароходства «Жан Жорес», зазнали великих пошкоджень і затонули. До речі, на ньому були й вантажі нашого полку.

Теплоход «Серов» змінив курс і рушив у Камиш-Бурун (район Керчі, в 100 км від Феодосії). Ранком 13 січня ми вийшли у відкрите море і одразу відчули свою незахищеність. Нас кілька разів бомбардували ворожі літаки і лише завдяки досвіду капітана і команди вдаюся уникнути великих втрат — було поранено 10 чол. і виведено з ладу кілька машин.

У порту Камиш-Бурун місцеві жителі розповіли нам про злодіяння фашистських нелюдей у с. Багерове, де вони розстріляли близько 7 тис. мешканців Керчі. Група офіцерів, до складу якої входив і автор цих рядків, побувала у селі. Ми побачили рів довжиною близько кілометра, шириною 3—4 м і глибиною до 2 м, завалений трупами жінок, дітей і старих людей. Повсюду валялися дитячі іграшки, черевички, папочки, пляшечки з дитячими сосками, залиті кров'ю. Все це справило на нас гнітюче враження.

В Феодосію ми добиралися на машинах. Їхали довго, і не лише через погану дорогу, а й тому, що фашистські літаки часто переслідували нас. У ті дні гітлерівці активізували свої дії, перекинувши свіжі частини з-під Севастополя і посиливши бомбардування наших позицій з повітря. До того ж їх аеродроми були в Криму, а радянським віаторам доводилося літати з Кавказу, і їм часто не вистачало пальною на зворотний шлях.

Фашистські льотчики, відчуваючи свою безкарність, обстрілювали не лише військові колони, а й окремих солдатів та офіцерів. Це я від-

чув на собі. Коли ми рушили в Феодосію, мені було доручено підшукати місце для перепочинку колони. В районі с. Марфовка нашу легкову автомашину атакував ворожий літак. Ми з шофером вилізли з машини і почали тікати в степ. Однак льотчик почав переслідувати нас і відкрив кулеметний вогонь. Стрілянина припинилася лише тоді, коли ми попадали на землю. Шофер був легко поранений, а я відбувся переляком, хоча все могло закінчитися й гірше.

Прибувши в Феодосію, ми не пізнали місто, яке щодня піддавалося бомбардуванням з повітря і обстрілювалося далекобійною артилерією. Прагнучи зупинити атаки ворога, командування 44-ї армії здійснило висадку тактичного десанту в Судак. Ще 5 січня туди висадився 226-й гірсько-стрілецький полк і одночасно сухопутним шляхом (через Коктебель) було направлено батальйон нашого 818-го стрілецького полку. З цим батальйоном пішов мій знайомий політрук Г. С. Чалов. До війни він працював інструктором Феодосійського міськкому партії. В районі Судака відбувся нерівний бій. Г. С. Чалов був поранений і потрапив у полон. Повернувся він у Сімферополь лише в 1946 р. Нині, незважаючи на похилий вік (80 років), бере активну участь у патріотичній роботі серед молоді.

16 січня в районі Судака знову було висаджено десант — 1200 солдатів та офіцерів з 226-го гірсько-стрілецького полку. Вони без особливих зусиль зайняли селище і ще ряд населених пунктів, просувшись на 30 км. Як трофеї їм дісталися 4 гармати, понад 1000 снарядів, 550 мін, 450 гвинтівок, 9 автомашин та ін. У полон потрапили 11 окупантів, з них — 2 офіцери. В цей час загарбники перекинули основні свої підрозділи під Феодосію, розраховуючи захопити її, тому під Судакком не чинили великого опору.

Фашисти рвалися в місто і протягом кількох днів (15, 16 і 17 січня) піддавали його масованому обстрілу і бомбардуванню. В Феодосії небезпечно було ходити, оскільки постійно вибухали далекобійні снаряди, а авіація здійснювала регулярні нальоти. Внаслідок цього було розбито будинок, в якому розміщувався штаб 44-ї армії. Загинув член Військової Ради бригадний комісар А. Г. Комісаров, важко поранено командуючого армією генерал-майора О. М. Первушина і начальника штабу полковника С. Є. Рождественського.

17 січня радянські війська були змушені залишити Феодосію і почали відходити по дорозі на Керч, яка прокладена по берегу моря. Маючи перевагу в озброєнні, особливо в танках, гітлерівці намагалися оточити і знищити десантників у найвужчій частині перешийка, де проходила ця дорога. Однак радянські воїни, незважаючи на великі втрати, зуміли забезпечити відхід наших частин у район Дальніх Камішів (15 км від Феодосії).

Я з групою зв'язківців полку виходив з міста ранком 17 січня. Починало розвиднятися, але на перешийку було жарко. Фашисти освітлювали цей район ракетами і обстрілювали з артилерійських установок: снаряди густо лягали на цю невелику ділянку землі. Де-неде відбувалася активна перестрілка із загонами противника. Поблизу Дальніх Камішів розпочиналася нова лінія фронту — від східного Криму на півдні до Ак-Міная на півночі.

Після відступу радянських військ з Феодосії особлива увага приділялася зміцненню керівництва і політичного складу піхотних частин. Я був тоді переведений з полку зв'язку у 818-й стрілецький полк 236-ї дивізії на посаду інструктора по пропаганді.

Деякі дослідники вважають, що здача ворогу Феодосії і встановлення нової лінії фронту знаменували собою кінець Керченсько-Феодосійської десантної операції. Однак ми не можемо погодитися з таким твердженням, оскільки після 17 січня в Криму висаджувалися 47-ма армія і кавалерійський корпус під командуванням генерал-майора В. І. Книги. Майже п'ять місяців наші війська вели боротьбу проти

ворога і лише 20 травня залишили півострів. Безперечно, після 17 січня треба говорити про негативні сторони десанту.

Згадую про своє перебування на Керченському півострові з кінця січня до кінця березня 1942 р. 236-та стрілецька дивізія, до складу якої входив 818-й стрілецький полк, займала позиції в районі сіл Армаели (нині — Батальне) і Кенігез (нині — Красногірка) і готувалася до наступу, який спочатку був призначений на 13 лютого. У підрозділах проводилися бесіди, роз'яснювалася обстановка на фронтах, особливо під Севастополем, допомогу якому ми мали подати.

Однак згодом через непідготовленість дата наступу була перенесена на 27 лютого. Перед військами ставилися такі завдання: вийти в район Карасубазара (нині — Білогорськ) і Джанкоя, перерізати шляхи відступу противника з Криму і разом з військами Севастопольського оборонного району знищити його. Для виконання цього завдання на Керченському півострові було зосереджено три армії — 44-та, 47-ма і 51-ша і багато окремих підрозділів — загальною чисельністю 300 тис. чол. Вони мали достатню кількість танків, автомашин, гармат і мінометів. Сюди було перекинуто кілька підрозділів гвардійських мінометів («Катюш»). Ми мали перевагу над ворогом у живій силі і техніці. Як повідомляв Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський, на початку квітня 1942 р. у розпорядженні Кримського фронту були 21 стрілецька дивізія, 3577 гармат і мінометів, 347 танків, 400 літаків (175 винищувачів і 225 бомбардувальників). Ворог мав 10,5 польових дивізій, 2472 гармати і міномети, 180 танків і майже 400 літаків⁴. І все ж наступ наших військ на Керченському півострові, який розпочався 27 лютого, закінчився невдачею.

В чому ж полягала причина невдалого наступу наших військ? Основними винуватцями були командуючий Кримським фронтом генерал-лейтенант Д. Т. Козлов, дивізійний комісар Ф. А. Шаманін і уповноважений Ставки Верховного Головнокомандування Л. З. Мехліс. Певну роль відіграв той факт, що про підготовку наступу стало відомо противнику і він вжив відповідних заходів. Крім того, люди не знали природних умов Криму і особливо Керченського півострова. Вони не чекали, що внаслідок сильного дощу буквально за кілька годин дороги стали непрохідними.

Я в той час був у третьому батальйоні, який вийшов на рубіж наступу, але вже увечері 26 лютого ми відчували загрозу нашому успіху. Вранці 27 лютого почалася артпідготовка. Потім лівіше нас пішли танки, а за ними — ми. Однак танки застрягали в багнюці і перетворювалися на мішень для ворожої артилерії. Ми також не йшли, а повзли, причому деякі солдати без чобіт, які залишилися у в'язкому ґрунті. Таким способом ми подолали приблизно 1,5 км і, зазнавши великих втрат, були змушені повернутися на вихідні позиції. В наступні 3—4 дні робилися нові спроби організувати наступ, але слушний момент для цього було упущено і бажаних результатів не досягнуто.

Безумовно, поразки радянських військ не слід пояснювати лише несприятливими погодними умовами, хоча і цей фактор мали врахувати командування фронтом і уповноважений Ставки Верховного Головнокомандування. Адже якби наступ було відкладено на кілька днів, не виключена можливість, що й результат його був іншим. До того ж фактично не командуючий фронтом Д. Т. Козлов, а Л. З. Мехліс розв'язував стратегічні та оперативні питання, а він, як відомо, не розбирався в тактиці ведення воєнних дій.

Після невдалого лютнево-березневого наступу командування Кримського фронту провело перегруповання військ й стало готувати новий наступ, який планувалося здійснити в середині травня 1942 р. (У цей час я вже перебував на Великій землі в госпіталі). Однак

⁴ Василевский А. М. Дело всей жизни.— М., 1972.— С. 186.

гітлерівці завдали удару по наших військах раніше. У східній частині Криму противник зосередив 8 дивізій і ранком 8 травня розпочав наступ у районі розташування частин 44-ї армії. До вечора фронт було прорвано, і наші війська почали відступати до Керчі, а 20 травня змушені залишити це місто і весь півострів.

Перебуваючи в госпіталі, я зустрічався з солдатами та офіцерами, яким вдалося переправитися через протоку на Кавказ. Моряки Чорноморського флоту взяли активну участь в евакуації військ на Таманський півострів, однак вони не могли допомогти всім відступаючим. Тому багатьом підрозділам довелося переправлятися на рибальських човнах, саморобних плотах, навіть автомобільних камерах. Частину з них віднесло в море. Війська, які прикривали переправу і частини, що відступали, перейшли в Аджімушкайські каменоломні і продовжували мужньо боротися з ворогами до листопада 1942 р. Пізніше стало відомо, що з Керченського півострова вдалося евакуювати близько 120 тис. солдатів та офіцерів, у тому числі понад 23 тис. поранених, тобто лише третину військ, що знаходилися там⁵.

Так закінчилася Керченсько-Феодосійська десантна операція, учасником якої я був. Я розповів лише про події, до яких мав безпосереднє відношення, і не прагнув робити широкі узагальнення. До того ж під час лютого-березневого наступу радянських військ я був важко поранений розривною кулею в ногу і осколком у груди. Сталося це так. Наш 3-й батальйон 27 лютого почав наступ у напрямі населеного пункту, що знаходився в 3—4 км від с. Армаели (Батальне), але безуспішно. В наступні дні було здійснено ще кілька невдалих спроб оволодіти цим селищем. Незважаючи на великі втрати, командир батальйону старший лейтенант, ще порівняно молода людина, який тільки-но закінчив військове училище, не змінював тактику, побудовану на несподіваності.

Вдень 3 березня, використовуючи рельєф місцевості, ми черговий раз спробували взяти цей добре укріплений населений пункт, однак знову зазнали невдачі. Вночі атака повторилася, але без підтримки артилерії розраховувати на успіх було нереально. В 30—40 метрах від селища під шквальним вогнем ворога ми залягли і в цей час я був поранений. Понад три години пролежав на полі бою. Оскільки самотійно добратися до своїх я не міг, вирішив живим у руки ворога не здаватися, тому про всяк випадок вийняв заряджений пістолет. Лише під ранок солдати винесли мене в безпечне місце.

Внаслідок втрати великої кількості крові я потребував термінової госпіталізації, однак госпіталь був у Керчі, а транспорту туди не ходили. Тому до залізничної станції Владиславівка мене відправили на танку. Згодом довелося лікуватися в госпіталях Керчі, Краснодар, Кутаїсі, Баку і Ташкента. Після одужання я працював у партійних і радянських органах, а з жовтня 1960 р.— у Сімферопольському держуніверситеті. Захистив докторську дисертацію, став професором. 20 років був завідувачем кафедрою історії СРСР.

Минуло більш як чотири з половиною десятка років з часу здійснення Керченсько-Феодосійської десантної операції. Однак досі вона недостатньо висвітлена в науковій літературі і оцінюється переважно негативно, оскільки закінчилася невдачею. На наш погляд, така оцінка не зовсім відповідає дійсності. Адже у вітчизняній історії не було зафіксовано жодного факту про здійснення такого складного десанту. Слід враховувати, що відстань від місця концентрації військ до місця висадки іноді становила близько 250 км. Крім того, Керченсько-Феодосійська операція проводилася в перший, найтяжчий для нашої країни період війни, коли ворог майже на всьому театрі воєнних дій мав перевагу. Незважаючи на це, вона була вміло здійснена зав-

⁵ Краснознаменный Черноморский флот.— С. 183.

дяки спільним зусиллям сухопутних, військово-морських і повітряних сил. Радянські війська не тільки висадилися в Криму, але й просунулися на 110 км у західному напрямку, визволили Керченський півострів з портами Керч і Феодосія. Радінформбюро повідомляло: «Противник зазнав великих втрат. Наші війська захопили 68 гармат і мінометів, 56 кулеметів, 3000 гвинтівок, 150 автоматів, 1000 мотоциклів, 398 автомашин, 256 коней, багато боєприпасів, продовольства і спорядження». Лише у Феодосії було знищено понад 2000 ворожих солдатів і офіцерів⁶.

Стратегічне значення цієї операції полягало в тому, що вона сприяла поліпшенню обстановки на південному крилі радянсько-німецького фронту. Була ліквідована загроза прориву ворожих військ через Керченську протоку на Північний Кавказ, поліпшилося становище захисників Севастополя. В цьому районі противник був змушений перейти до оборони і протягом 5 місяців ділити свої військові сили між Севастополем і Керченсько-Феодосійським районом.

До героїчного літопису Великої Вітчизняної війни Керченсько-Феодосійська десантна операція увійшла як одна з яскравих сторінок. Нагромаджений в ході її здійснення досвід взаємодії сухопутних і військово-морських сил широко використовувався і в наступні періоди збройної боротьби з фашизмом.

Одержано 11.10.88

Автор очерка — непосредственный участник описываемых событий — анализирует планы советского командования в отношении высадки десанта с целью овладения Керченским полуостровом, уничтожения вражеской группировки и освобождения Крыма, ход проведения и причины неудачи этой операции, ее стратегическое значение.

⁶ Крым в период Великой Отечественной войны 1941 — 1945 гг.— С. 85.

3 ІСТОРИОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ

Н. И. Костомаров

Мазепа *

ГЛАВА ТРИНАДЦАТАЯ

(продовження)

На следующий день явился к царю убежавший из Батурина канцелярист Андрей Кандыба и принес царю несомненное известие: гетман с некоторыми генеральными старшинами и полковниками ушел к шведам, а для защиты в Батурине оставил сердюков и козаков¹.

Тогда издан был другой манифест, где уже прямо заявлялось, как вполне известное государю: гетман Мазепа, забыв страх Божий и свое крестное целование, отъехал к неприятелю, шведскому королю, по договору, заключенному прежде с ним и с Лещинским, дабы при их содействии поработить Малороссийский край по-прежнему под польское владение и отдать в унию церкви Божии и славные монастыри. Приглашались все старшины генеральные и полковые съезжаться в город Глухов для выбора нового гетмана вольными голосами, сообразно старинным козацким правам².

29-го числа октября царь разослал пригласительные письма к полковникам обеих сторон Днепра и к кошевому атаману в Сечу³. Царь убеждал всех их отвращаться от «прелестей» изменника, который имеет замысел поработить малороссийский народ полякам и ввести унию**, каждого приглашал в Глухов для выбора гетмана, а тех, которые за отступлением настоящих полковников были наказными, заранее давал обещание произвести в настоящие. Тогда же было послано письмо полковнику Чечелу, начальствовавшему в Батурине. Нимало не показывая тени сомнения в верности Чечела, царь указывал впустить в замок один полк великороссийской пехоты для безопасности от неприятеля и обещал скоро сам лично приехать в Батурин⁴.

Тогда же царь написал об отступлении Мазепы к своим любимцам генералам, находившимся в разных сторонах: к Толстому, к Апраксиным, Шереметеву, Долгоруким и другим. В одном из таких писем, к графу Фед. Матв. Апраксину, царь выражался: «Нужда повелевает явити, что учинил новый Иуда Мазепа, ибо 21 год был в верности, ныне при гробе стал изменник и предатель своего народа. Однако ж Бог

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1988.— № 8—12; 1989.— № 1—2, 4—9, 11.

¹ Ригельман. Летоп. повествов. о Малой России, ч. III, с. 35.

² Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, с. 172.

³ Одно из таких писем к наказному полковнику нежинскому Жураховскому показывает, что государю были известны уже тогда обстоятельства, сопровождавшие переход Мазепы к шведам: «Указ наш получил идти за Десну, против неприятеля, и когда перешед за Десну, приблизился к войску неприятельскому, тогда войско малороссийское, поставя в боевой строй, объявил, что он пришел не биться, но служить королю шведскому, и тако тем льстивным образом вся старшина и полковники достались в руки неприятелю» (Ригельман. Летоп. Повеств. о Малой России, ч. III, с. 37).

** Важко сумніватися в тому, що в разі успіху Мазепиною задуму Лівобережна Україна неминуче б повернулася під владу Речі Посполитої. Гадаю, однак, що Мазепа не мав наміру запроваджувати церковну унію,— це б обурило й підняло проти нього український народ. Але після повернення польських панів на українські землі вони б, звичайно, почали знову насаджувати унію.

⁴ Голиков. Дополн. к Деян. Петра Вел., т. XV, с. 218.

провосуден, который таким злым никогда исполнить не допускает своего намерения. Понеже как слышим, что житие его кроме Бога было *, то надежда в Боге, что себе вящее зло исходатайствует (чему пособит и кровь Самуилова), нежели тому, кому зла хотел»⁵. Так в первый раз вспомнил русский царь о несчастном Самойловиче, тогда как последний уже успел умереть в ссылке и нищете, а его семейство и родные гибли в угоду ласкаемого царем Мазепы, который только теперь показал себя, чем он был на самом деле.

30-го октября приехал в Погребки⁶ Меншиков, и тогда состоялся военный совет, положивший взять Батурин и, в случае сопротивления, истребить его как главный притон силы, неприязненной царю Малороссии. Ранее Меншикова приехал к Батурину князь Дм. Мих. Голицын и послал в замок царский указ. Бывшие там старшины и товарищи дали такой ответ: «Без нового гетмана мы не пустим в замок москалей, а гетмана выбрать надлежит общими вольными голосами; теперь же, когда неприятель швед стоит на нашей земле, невозможно выбрать гетмана»⁷.

К полудню 31-го октября прибыл к Батурину Меншиков с великорусскими силами и послал в замок сотника Андрея Марковича. Замок был отовсюду заперт, ворота засыпаны землею, но сотнику дали возможность туда проникнуть, втащивши его по стене. Сперва Маркович подвергся трепке от мятежной толпы и не без труда добился, чтоб его провели к сердюцкому полковнику Чечелу. Кроме Чечела и Фридриха Кенингсена, арматного асаула, которым Мазепа поручил охрану Батурина, там были в те дни влиятельными лицами: Левон Герцик, бывший полтавский полковник, генеральный асаул Гамалея, реент (делопроизводитель) Мазепиной канцелярии, батуринский сотник и батуринский городничий⁸. Маркович от княжеского имени убеждал отворить ворота и впустить царское войско в Батурин. Ему отвечали: «Этого мы не смеем сделать, потому что гетман не приказывал».

«Но гетман ваш изменил, переехал к неприятелю, — представлял им Маркович. — Вы же верные подданные люди государя, а князь Меншиков министр нашего государя, так как же можно вам перед ним затворяться?»

Ему отвечали: «Мы не смеем без regimentарского приказания, а чтоб наш гетман изменил и отъехал к неприятелю, тому поверить никак не можем». Напрасно сотник уговаривал их не прикидываться незнайками, напрасно представлял им доводы, что в царском войске уже все довольно об этом знают⁹, все убеждения остались безуспешны.

После полудня царские полководцы стали готовить полки к переправе через реку Сейм: там уже прежде были мосты, но перед приходом царских сил осажденные их разметали. Надобно было наводить и исправлять их, как вдруг из замка выставлено было шесть пушек и направлено на царское войско. Полки двинуты были по берегу ниже и поставлены в строй: неизвестно, находили ли там удобнее строить мосты или переходить реку вброд. Но, увидя движение русского войска, из замка выехали пять человек мазепинцев и кричали через реку: «Не ходите, а если пойдете силою, то станем вас бить». Из царского войска им закричали: «Пусть придут к нам человека два-три на разговор». Но из Батурина отвечали ругательными криками.

Тогда в двух лодках предводители (російського війська. — М. К.) переправили 50 гренадеров на другой берег и тотчас те батуринцы, ко-

* Не по-божому, тобто проходило всупереч божим законам, моралі.

⁵ Голицын. Деяния, т. III, с. 44; Дополн. к Деян., т. XV, с. 200.

⁶ Ныне село Новгород-Северского уезда, при р. Десне.

⁷ Гос. Арх. Письма Мазепы; Письмо Меншикова от 31 октября (Купка старшини провокувала цим штурм замку російським військом, не дбаючи про долю населення Батурина. Кожному було зрозуміло, що залога міста не зможе вчинити опору регулярній армії.— М. К.).

⁸ Ригельман, ч. III, с. 39.

⁹ Там же, с. 40.

торые были высланы из замка с пушками, «с великою тревогою» побежали в город, а русские стали свободно направлять мосты, с тем, чтобы перебраться через реку ночью. «Ни малейшей склонности к добру у них не является и все говорят, что хотят до последнего человека все держаться», — писал Меншиков в донесении своем царю вечером 31 октября.

Наступила ночь. Меншиков помещался в хате, в поселке, находившемся за рекою. Тут явились к нему депутаты из Батурина: они уверяли, что если бы в самом деле гетман изменил государю, то они остаются в прежней верности и готовы впустить царские военные силы в батуринский замок, только просили дать им на размышление три дня сроку. Меншиков понял, что это говорилось «с звычайною политикою», и батуринцы думают выиграть время, пока успеют шведы явиться к ним на выручку. «Довольно с вас времени намыслиться одной ночи до утра»¹⁰, — сказал им Меншиков. Депутаты ушли, дожидаясь, впрочем, письменного ответа.

Наступило утро. Не получивши письменного ответа, батуринцы стали палить из пушек, и в это время вспыхнул пожар на подворке, иначе на посаде. Это показывало, что, собираясь защищаться и согнавши жителей в замок, мазепинцы готовы стоять до последней капли крови и истребляют жилища около замка, чтобы не дать своим неприятелям там пристанища. Меншиков, в виде ответа на их письмо, принесенное ночью, послал к ним письменное предложение. Письмо послано было с каким-то Зажарским. Батуринцы впустили его в замок, собрали раду и хотели читать письмо Меншикова, но тут раздались резкие крики: «Некогда чинить нам отповеди». Против самого Зажарского возбудилась такая злоба, что его чуть-чуть не растерзали в куски, однако удержались от убийства и только выгнали с таким единогласным решительным ответом: «Все здесь умрем, а президиума не пустим»¹¹.

В ночь на 2-е ноября все изменилось. В батуринском замке между козаками была часть Прилуцкого полка; один из полковых старшин, Иван Нос, явился к Меншикову и указал ему тайный способ добыть Батурин¹². По преданию, Нос указал в батуринской стене незаметную ни для кого калитку, через которую возможно было во время ночи, гуськом, царским людям проникнуть в замок. Меншиков отрядил туда солдат. Тайный вход был открыт; за первыми, туда вошедшими, последовали другие, а с другой стороны был начат приступ, и батуринцы, отбивавшись в продолжение двух часов, наконец сдались¹³. Осталось еще предание, что когда в Батурине услышали, что тайный вход открыт, туда поспешила горсть осажденных, предводительствуемых диаконом, с которым неразлучно находилась его дочь девица. И отец и дочь погибли в сече.

Петр получил известие о взятии Батурина, находясь уже в Воронеже¹⁴. Он был чрезвычайно доволен, немедленно благодарил письменно Меншикова и отдавал судьбу взятого города на волю и благоусмотрение победителя: если найдет, что Батурин может отстояться от неприятеля, то оставит в нем гарнизон, в противном случае сжечь его и всю артиллерию постараться скорее увести оттуда, а также взять с собою булаву, знамена и всю гетманскую канцелярию¹⁵.

Тогда Батурин был сожжен. Жители от мала до велика подверглись поголовному истреблению, исключая начальных (керівних. — М. К.) лиц, которых пощадили для казни. Впрочем, многие успели уйти

¹⁰ Госуд. Арх. Письма Мазепы; Письмо Меншикова 1 ноября; Ригельман, ч. III, с. 40.

¹¹ Госуд. Арх. Письма Мазепы; Письмо Меншикова 1 ноября.

¹² Арх. Ин. Дел, № 83. Жалованная царская грамота Носу 14 ноября 1708 года.

¹³ Гос. Арх. Письма Мазепы; Письмо Меншикова 2 ноября в 2 часа пополудни.

¹⁴ Ныне большое местечко Глуховского уезда, при реке Осаке, в 34 верстах от Глухова, на дороге в Новгород-Северский.

¹⁵ Арх. Ин. Дел, 1708 г. Подлинн. Письмо Петра от 2 ноября.

заранее и остаться целыми. Это видно из того, что впоследствии возвращались в Батурин многие обыватели на свои места. Кенигсен, тяжело раненый, думал скрыться, но был схвачен. Чечел успел уехать, но в одном ближайшем селении его узнали козаки и выдали Меншикову¹⁶. Общие свидетельства единогласно говорят, что над жителями Батурина совершенно было самое варварское истребление. Сам Меншиков не писал о том к царю, предоставляя сообщить ему обо всем изустно¹⁷.

Весть о судьбе гетманской столицы произвела страшный переполох в малороссийском крае*. Жители окрестных городков и сел покидали свои жилища, бежали без цели, сами не зная куда, раздавались отчаянные крики: «Москва неистовствует, Москва весь Батурин разорила, всех тамошних людей перебила и малых деток не пожалела!» «Ой, не зарікаймося, братці, в московской крови по колена бродить!» — восклицали в запальчивости слышавшие об этом козаки, а когда кто-нибудь, подслушавши подобные речи, и замечал, что так говорить непристойно, на того накидывались как на изменника, били, трепали, даже связывали и запирали в погреба. Один из таких, ушедши из рук ревностных патриотов, доносил о том Меншикову, но тот, кого обвиняли, указывал на доносчика, что его сажали в тюрьму за пьянство и буйство, и он теперь в отместку вздумал доносить на других¹⁸. Впрочем, такие порывы народного негодования скоро улегались и не принесли большой пользы делу Мазепы.

Отправляясь после своего военного подвига к царю в Глухов, Меншиков, уничтоживши прежде несколько тяжелых пушек, вез с собою часть артиллерии, знаки гетманского достоинства и скованных старшин¹⁹, из которых один Кенигсен не был довезен до Глухова и умер в Конотопе, где над его трупом была совершена казнь колесования, ожидавшая его живым в Глухове²⁰.

¹⁶ В «Летописном повествовании» Ригельмана (ч. III, с. 42): «Повелел (Меншиков) не щадить ни одного человека, кроме начальников их и двух полковников сердюцких, буде можно, яко главных в крепости своей бунтовщиков и изменников, представить к нему для доставления государю к учинению им достойной казни, а прочее все, исключая орудия, предать в добычу солдатам, что в самое короткое время и исполнено: люди все мечу преданы, как в крепости, так и в предместье без остатку, не щадя ниже младенцев, не только старых; начальники, какие скрыться не могли и убиты не были, те пленными взяты. Богатство Мазепы великое в добычу побрано, орудие со снарядами забрано, а провиант и припасы, ради шведов заготовленные, и здание всякое сокрушены и огню преданы, крепость разорена и совсем опровержена и с тем без возобновления оставлена».

У Адлерфельда (франц. перев., ч. III, с. 215): «Меншиков овладел Батуриным без большой потери. Перебили и старых и малых, не щадя ни пола, ни возраста, остаток женщин похитили. Взяли сорок пушек. Сожгли город и 30 мельниц, стоявших на реке Сейме. Все ограбили. Комендант, родом пруссак, был взят; с ним худо поступили».

У Фрикселя (немец. перев., ч. I, с. 136): «Город Батурин взят приступом. Все жители без различия пола и возраста перерезаны: это в нравах бесчеловечных москвитов. Замок, построенный в польском вкусе, и 30 мельниц — все было обращено в груды угля и щебня. Из запасов, чего не могли захватить с собою, — все было сожжено. Увезено было 40 пушек. Меншиков приказал привязать к доскам трупы начальных козацких людей и пустить по реке Сейму, чтоб они подали весть другим о гибели Батурина».

¹⁷ Госуд. Арх. Письма Меншикова. Письмо от 3 ноября царю из Конотопа (цитата скорочена. — М. К.).

* Нелюдський-жорстокий вчинок Меншикова не можна не те що виправдати, а й навіть якимось чином пояснити. Були винищені ні в чому не повинні люди, серед них — діти, жінки і старики. Однак це не дає жодних підстав націоналістично настроєним людям огульно звинувачувати росіян у «винищенні українців». То було зроблено царським сатрапом Меншиковим із мовчазного схвалення Петра I, людини надзвичайно запальної й жорстокої. Згадаймо, як Петро I придушував бунт своїх братів по крові — російських стрільців, власноручно рубаючи їм голови.

¹⁸ Арх. Ин. Дел, 1708 г., декабрь. Подлинн. Показания лиц, привлеченных по поводу измены Мазепы.

¹⁹ Гос. Арх. Письма Меншикова. Письмо 3 ноября из Конотопа (цитата скорочена. — М. К.).

²⁰ Ригельман, ч. III, с. 41.

После присоединения Мазепы к шведам главная квартира шведская переведена была в Дехтеревку²¹, за четыре версты ниже Горок, по течению Десны. Оттуда Мазепа отправил письмо к стародубскому полковнику Скоропадскому. Гетман выставлял причины, побудившие его сделать настоящий шаг: издавна враждебная власть московская в последнее время возымела намерение отобрать в свою область малороссийские города, ограбить и выгнать из них обывателей и наполнить их своими войсками. Так поступали москали не только в полках Стародубском, Черниговском и Нежинском, под лживым предлогом, будто делают так ради наступления шведов, но и в других более отдаленных полках, где шведов никак не ожидали. «Нас предостерегли по секрету приятели, что москали хотят прибрать в свои руки гетмана, генеральных старшин, полковников и запровадить в тиранскую неволю, затем всех козаков обратить в драгуны, изгладить совершенно со света имя запорожское и поработить навеки весь малороссийский народ». С этой целью Меншиков и Голицын заманивали гетмана в московский обоз. Но гетман, с согласия генеральных особ, полковников и всех старшин войска запорожского прибегнул к покровительству шведского короля в надежде, что он оборонит малороссийскую их отчизну от тиранского московского ига и не только возвратит козакам отнятые права и вольности, но еще умножит и расширит их, и в этом король дал свое слово и письменное удостоверение. Гетман убеждал Скоропадского в согласии с полковниками переяславским и нежинским искоренить московский гарнизон в Стародубе, а если у него к тому не хватает сил и способа, то убегать в Батурин, стараясь не попасться в московскую неволю²². Шведские историки говорят, что стародубский полковник был единомышленником Мазепы в замысле отступить к шведам, но потом отстал от замысла после неудач, понесенных генералом Либекером под Петербургом, и стал соображать, что счастье может изменить шведам²³. В официальных источниках того времени нет черт, которые бы подтверждали шведское известие, но обращение Мазепы к Скоропадскому показывает возможную до некоторой степени справедливость такого известия²⁴. Какие побуждения ни руководили бы Скоропадским, но он не сделал никакого шага по желанию гетмана, да едва ли бы и мог сделать, если бы на то покусился, будучи со всех сторон окружен великорусскими военными силами.

31-го октября шведский король подвинулся еще ниже по Десне к селу Игнатовке²⁵ и в сопровождении генералов, принца Виртембергского, своего родственника, Аксель-Спарре и своей гвардии наметил место, удобное для переправы через Десну близ села Мезина²⁶. Переправа совершилась 4 и 5 ноября, и притом с большим трудом. Русское войско берегло (охороняло. — М. К.) противоположный берег и устроило батареи, с которых палили на готовившихся переходить реку. Это побудило шведов начать переправу там, где русские никак не могли ожидать ее, в месте неудобном. Берег был крут; солдаты и офицеры должны были сползать, а лошадей стаскивать веревками. У подошвы берега, близ реки, шведы наскоро нарубили деревьев, наделали колод,

²¹ Ныне село Новгород-Север. уезда, в 14 верстах от Новгорода-Северского.

²² Чт. МОИ и Др., 1859, ч. 1, с. 174.

²³ Адлерфельд, нем. пер., ч. III, с. 251 и 252.

²⁴ Заметим мимоходом: о брате жены гетмана Скоропадского, сыне простого козака Марка, поднятого и наделенного маетностями новым гетманом (Скоропадским. — М. К.), сохранилось официальное известие, он «был при противной стороне его царскому величеству», а некто Кендзеровский, муж сестры гетманши, служил при Мазепе в качестве покоевого и оставил Мазепу только после полтавского поражения. По воле государя, объявленной заранее, такие лица не могли уже воспользоваться прощением и царскою милостью, но Скоропадский, опираясь на силу своего гетманского звания, укрыл это обстоятельство и даже наделил своего зятя маетностью, отнятою у другого лица (Горленка), участвовавшего в измене Мазепы.

²⁵ Ныне село Кролевецкого уезда, при реке Десне.

²⁶ Ныне село Кролевецкого уезда, при реке Десне.

связывали их веревками и на таких плотках переправлялись на другой берег. Первым там очутился отряд генерал-майора Стакельберга, пробиваясь сквозь ряды русских и холодным, и огнестрельным оружием. Установленные на крутом берегу 12 шведских орудий между тем осыпали русских картечью. Это заставило русских отступить, и тогда шведы построили два моста, через которые уже свободно переправилось все их войско²⁷. Во время этой переправы Мазепа находился близ короля. 5 ноября день был холодный. Король Карл XII, по своему всегдашнему обычаю, был одет очень легко. Гетман заметил ему:

«Вы, государь, надеетесь на свою молодость. Я понимаю, в молодости есть огонь, который греет, но он с летами проходит. И мне когда-то холод был нипочем, а теперь вот, как пришла старость, так не лишнею оказывается и шуба. Ваше величество вынесли уже долговременную войну, от которой немало потерпело и ваше государство, и ваши подданные. Настоящая война может еще затянуться на многие годы. Вашему величеству необходимо сохранять свое здоровье, чтоб вы могли жить еще долгое время для счастья ваших подданных, тогда как Бог пошлет мир»^{*}.

Король отвечал: «Не привык я к мехам и никогда их не носил». Однако Мазепа на другой день представил королю в дар несколько черных лисиц дорогой цены. Король, думая, что это подносится от искреннего сердца, принял дар и приказал подбить себе мехами сюртук. Но скоро до короля дошел слух, что в его войске какой-то весельчак сказал: «С чего это наш король так потолстел?» Карл сбросил с себя обновку и уже никогда не надевал меховых одежд²⁸.

Главная квартира русского главнокомандующего находилась в Чарторыйи²⁹. К Шереметеву приехал тогда князь Юрий Федорович Ромодановский — страшный человек своего времени, начальствовавший Преображенским Приказом, где, как известно, производились ужасающие пытки. Он был так поражен новостью об измене Мазепы, что впал в бесчувственное состояние и потом разразился ругательствами³⁰.

ГЛАВА ЧЕТЫРНАДЦАТАЯ

Отступление Мазепы от царя ни в каком случае не могло увлечь по тому же пути малороссийский народ, в особенности, когда великороссийское войско, с самим царем во главе, находилось в пределах Гетманщины. Правда, малороссыяне показывали часто недовольство царскими служилыми людьми, тем более в военное тяжелое время, когда последние, иногда и сами того не хотя, обращались с туземцами сурово; по этому поводу во всем Малороссийском крае раздавались резкие и враждебные крики против «московского панования». Но тот очень ошибся бы, кто по этим крикам заключал бы, что народ пристанет ко всякой иноземной силе, которая станет разжигать его против московской власти^{**}. Факты, возбуждавшие в народе нерасположение к москалям, не были еще ни столько многочисленны, ни столько сами по себе сильны, чтобы образовать в народе такую вражду, которая могла бы сплотить его ко всеобщему восстанию, а руководители к такому восста-

²⁷ Adlerfeld, нем. пер., ч. III, с. 151—154; Fгухел, нем. пер., ч. I, с. 134; Nordberg, франц. пер., ч. II, с. 248.

^{*} У своєму нестримному прагненні залісти в душу простуватого вояки Карла Мазепа з успіхом скористався випробуванням на Петрові I набором підлабузницьких і облесливих засобів.

²⁸ Nordberg, ч. II, с. 251.

²⁹ Ныне село Глуховского уезда, при реке Сливке, в 15 верстах от Глухова.

³⁰ Госуд. Арх. Письма Шереметева (Цитата опущена.— М. К.).

^{**} Мимоволі захоплюючися тонким, всебічним і науково об'єктивним аналізом тогочасної політичної обстановки на Україні, так коротко і емно зробленим Костомаровим. Український народ вважав себе єдинокровним з російським. І навіть незмірно популярнішому, ніж Мазепа, проводиреві ніколи б не вдалося розірвати російсько-українського єднання.

нию (такого повстання. — М. К.) не имели в народе столько любви, чтоб увлечь его. Гетман Мазепа до сих пор держался только могуществом московской власти; для малороссиян это был польский пан, передавшийся на московскую сторону, но оставшийся навсегда с польскими панскими приемами: всегда было огромное число таких, которые были бы рады, если бы только узнали, что царь его сменяет. Великорусские ратные люди с полковником Анненковым постоянно берегли его особу, и гости, посещавшие Гетманщину, замечали, что если бы не эти охранители, то малороссияне скоро бы избавились от своего гетмана. Если в народе малороссийском, как доносил постоянно Мазепа, и была склонность к мятежам и переворотам, то уже никак не в духе Мазепы. Народ, при удобном случае, мог до некоторой степени поддаться подущениям запорожцев и неразлучных с ними «гультаев», т. е. непосидячих бродяг, искавших сами не зная чего, — мог начать истреблять панов и орендарей с неясными и неосмысленными желаниями всеобщего окозачения*; но это стремление, легко притом укротимое, как показало дело Петрика, никак не могло подготовить народ к тому, чтобы теперь идти за Мазепой. Против такого стремления до сих пор постоянно вооружался Мазепа и в этом случае действовал в согласии с московскою властью. Если бы теперь он и стал вторить народным инстинктам, то ему бы меньше, чем кому-нибудь другому, поверили. Но уж никак не должен был надеяться на народное сочувствие гетман, опиравшийся на вступившую в пределы Гетманщины иноземную шведскую силу, которой народ почти вовсе не знал, и на поляков, которых народ из поколения в поколение привык ненавидеть.

При таком настроении народных умов и чувствований не удивительно, что как только стало известно, что Мазепа отступил к шведской стороне, неприязненной царю, так тотчас же последовали челобитные, заявлявшие о преданности малороссиян московскому престолу, и притом не только из того края, где уже находились великороссийские ратные силы, но и из таких полков, где их еще не было, — следовательно, нельзя признавать их только действием страха. 5 ноября пришли к царю челобитные из Прилук, Лубен, городов Лохвицы, Новгорода-Северского, из сотен полков Прилуцкого (Варвинской, Сребненской, Иченской), Лубенского и Миргородского, — тех полков, откуда полковники ушли с Мазепою, — все в одном духе, с обещанием верной службы царю**.

1 ноября в Богдановке³¹ явились по призыву царской грамоты к государю полковники: стародубский — Скоропадский, черниговский — Полуботок и наказные: переяславский — Тамара и нежинский — Жураховский. Каждый приходил с кружком сотников и войсковых товарищей своего полка. Петр местом выбора (гетьмана. — М. К.) назначил Глухов и поручил открыть избирательную раду ближнему царскому боярину, князю Григ. Фед. Долгорукому, при котором должен был находиться дьяк Посольского Приказа Родостамов с двумя подъячими. Царь для безопасности в пути придал им белозерский драгунский полк. Все делалось по старым обычаям, с теми приемами, какие всегда соблюдались при выборе гетмана.

3-го ноября все прибыли в Глухов. Сотник Туранский встречал их как хозяин места, куда они прибывали. Вечером в этот же день полковники и прочие начальные лица были у князя Долгорукого и обменялись с ним взаимными предложениями о выборе. На другой день, 4-го ноября, прибыл туда и сам государь. Князь Долгорукий, поговоривши таким образом с полковниками, сообщил царю, что достойнейшими по-

* Тут, як і в багатьох інших місцях «Мазепи», дається взнаки ідеалістичне розуміння історії автором, недооцінка класового змісту народних рухів.

** Тексти всіх цих чолобитних, де незмінно висловлюється вірність цареві й Росії, опущено, бо їх зміст розкрито автором.

³¹ Ныне село Новгород-Северского уезда, при р. Шостке, в 15 верстах от Новгорода-Северского и в 3-х от Десны.

этого обряда все пошли в церковь. Там после эктении, в которой за именем царя помянули имя нового гетмана, Скоропадский присягал по присяжному листу, выданному из Посольского приказа. В этой присяге, кроме обычного обещания верности, гетман обязывался не водить пересылки и сообщения с царскими неприятелями, особливо с бывшим гетманом Мазепою, и доносить царю о всякой шатости и склонности к сношениям с неприятелями в малороссийском народе. Произнесением присяги руководил глуховский протопоп Борзаковский. Полковники со своими полковыми старшинами стояли тут же, но сами присягнули уже после, 9-го ноября, когда к ним присоединился приехавший на избирательную раду наказной лубенский полковник Василий Савич со своими полковыми старшинами³⁴.

Во время рады царь находился в помещении Меншикова. С царем были: фельдмаршал Шереметев и канцлер Головкин. Новоизбранный гетман с полковниками и полковыми старшинами явился к царю на поклон. Царь поздравил его, а за царем поздравили и вельможи. Гетман отправился от царя с почетом, в карете, запряженной шестью лошадьми, в сопровождении князя Долгорукого. В тот день был у гетмана обед и к столу его приглашены были полковники и полковые старшины. Целый день происходила стрельба, а народу разбрасывались от новоизбранного гетмана деньги в бумажных свертках от семи алтын до гривны в каждом свертке. Едва уехал от царя новоизбранный гетман, как явился приехавший на избрание черниговский архиепископ Иоанн Максимович, поднес государю образ Пресвятой Богородицы Черниговской и был со всеми своими духовными допущен к руке государевой, а потом отправился к себе на подворье.

Царь, ближние вельможи и походная канцелярия оставались в Глухове несколько дней. 11-го ноября приехали туда со своим духовенством киевский митрополит Иоасаф Кроковский и переяславский епископ Захария Корнилович. 12-го ноября в той же Троицкой церкви, где происходила присяга гетмана, после литургии, в присутствии царя, вельмож и малороссийских чинов, служился молебен, а после молебна духовными властями провозглашена была анафема и вечное проклятие вору* и изменнику Мазепе. Новгород-Северский протопоп Афанасий Заруцкий говорил проповедь, в которой пространно вспоминал прежде бывших изменников и оправдывал проклятие, наложенное на Мазепу³⁵. Малороссийские архиереи, черниговский и переяславский, издали от себя пастырское послание к народу о предании Мазепы проклятию и увещевали повиноваться новоизбранному гетману Скоропадскому³⁶. В тот же самый день, по заранее сообщенному царскому распоряжению, в московском Успенском соборе, после литургии, в присутствии царевича Алексея Петровича и царских вельмож, духовные власти произнесли анафему над Мазепою. Митрополит рязанский, блюститель патриаршего престола, Стефан Яворский произнес поучение, сообразное настоящему событию, помянул с похвалою прежние доблести и добродетели Мазепы, потом порицал его измену и, заканчивая свою речь, сказал: «Нам, собранным во имя Господа Бога Иисуса Христа и святых апостолов, дано от самого Бога вязати и решити, и аще что свяжем на земли, будет связано и на небеси! Изменник Иван Мазепа, за клятвопреступление и за измену великому государю, анафема!» Он провозгласил эти слова три раза. Все остальные архиереи за ним возгласили трижды: «Анафема, анафема, анафема, будь проклят!»³⁷.

³⁴ Чт. МОИ и Др., 1859, ч. 1, с. 181—182.

* Так называли тоді державних злочинців.

³⁵ Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, с. 181.

³⁶ Там же, с. 183; Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 76.

³⁷ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 77 (Церковне прокляття важило в ті часи надзвичайно багато. Воно ставило людину поза законом, кожний міг безкарно вбити її. Для Мазепи справа ускладнювалась ще й тим, що проти нього виступила могутня і єдина

Во время пребывания своего в Глухове царь издал два манифеста к малороссийскому народу. В одном, от 9 ноября, он увещевал всех малороссиян не верить «прелестным» универсалам врагов, старающихся уверить народ, будто московская власть нарушает права и вольности. «Можем непостыдно сказать, что нет ни одного народа под солнцем, который бы похвалился такою свободою и льготами, как малороссийский, так как во всем Малороссийском крае мы не берем ни единого пенязя в казну» *. Объявлялась денежная награда за каждого пойманного и приведенного шведского пленника, сообразно чину его: за генерала 2000 рублей, за полковника — тысячу, за прочих офицеров менее по их чинам, а за рядового по пяти рублей; за убиение же каждого неприятельского воина по три рубля. Под страхом смертной казни запрещалось привозить неприятелю на продажу всякие припасы. Царь убеждал народ из сел и деревень скрывать свои семьи и пожитки. Списки с этого манифеста приказано прибить по городским ратушам и по приходским церквам и сверх того прочитывать их народу³⁸. Другим манифестом, от 10 ноября, царь убеждал всех тех, которые «изменою вора Мазепы заведены были в неприятельские руки», отлучиться от него и вернуться к верной службе своего государя. Объявлялось прощение тем, которые знали о злом намерении Мазепы, «но не доносили, опасаясь его власти, и потому были с ним в согласии». Им давалось срока один месяц со дня 10-го ноября. Если в течение этого срока они явятся, то им обещалось сохранение чинов и маетностей их без всякого уменьшения, в противном случае они будут объявлены царскими изменниками, лишатся чинов, урядов и маетностей, которые отдадутся другим лицам, верным государю, жены и дети изменников будут посланы в ссылку, а всякий из таких изменников, когда будет пойман, подвергнется смертной казни³⁹.

Пребывая в Глухове, царь оказал милости тем, которые показали свою верность во время измены Мазепы. 14 ноября наказные полковники получили звание настоящих полковников и жалованные грамоты на разные села и маетности; Ивану Носу, получившему прилуцкое полковничество, дана похвальная грамота за содействие при взятии Батурина. Щедрее всех был тогда наделен черниговский полковник Толуботок: ему пожаловали маетности шурина его, бывшего гадяцкого полковника Михайла Василевича⁴⁰, которого когда-то так настойчиво преследовал Мазепа, и кроме того богатые маетности в Черниговском полку⁴¹, — все это за верность царю, как выражено в жалованной грамоте⁴².

Переправившись через Десну, шведы сразу увидели, что народ не расположен принимать их как своих избавителей; напротив, все сельские жители разбежались при появлении незваных гостей. Исключение было, неизвестно почему, в одной Атюше⁴³, где их встретили с хлебом-солью. 12 ноября переправились шведы через Сейм близ Батурина. Устрашное зрелище представила им тогда гетманская резиденция, где Мазепа еще недавно надеялся принимать своих союзников и благодетелей. Все превратилось в безобразную кучу угля и щебня; воздух был спорчен испарениями от гниющих и полуобгорелых человеческих и

країні ідеологічна організація — православна церква. Це ще більше відштовхнуло до біглого гетьмана народ.— М. К.).

* Инакше, як фарисейською, цю заяву Петра I не назвеш. Український народ зрпів тоді подвійний гніт: від власних панів і від російських урядовців, а також від зутального поводження російських солдатів і офіцерів.

³⁸ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 72; Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, С. 187 и 193.

³⁹ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 68, 69, 74; Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, с. 185—186.

⁴⁰ Михайловская, Коровинцы.

⁴¹ Местечко Любеч с перевозами на Днепре лоевским и любецким, села: Кувечи, Воблое, Жабчичи, Новые Млины, Новые и Старые Боровичи, Орловку, Кизилевку, Болонное с мельницами, покосами и всякими угодыями.

⁴² Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 83.

⁴³ Село Атюша Кролевецкого уезда, в 30 верстах от Кролевца.

скотских трупов, так что от смрада дышать было невозможно. Король остановился на несколько дней в Городище⁴⁴. На Мазепу вид Батурина произвел потрясающее впечатление. Он стал жалеть, что ударился в такой замысел, который, как ему теперь стало казаться, не будет иметь никакого успеха. «О, злые и несчастные наши початки,— говорил он своему писарю. — Вижу, что Бог не благословил мое намерение! Но Бог мне свидетель, не желал я христианского кровопролития, а замыслил так: прибуду в Батурин с королем шведским и оттуда напишу к царскому величеству благодарственное письмо за его протекцию, да в нем же пропишу все наши прежние и теперешние обиды, отнятие прав и вольностей, крайнее разорение и приготовленную пагубу всему нашему народу, а наконец приложу, что мы, как добровольно ради единого восточного православия отдались под царскую руку, так и теперь, будучи свободным народом, добровольно отходим, благодарствуем царскому величеству за протекцию, не хотим рук наших простирать на кровопролитие и будем ожидать под протекциею шведского короля совершенного нашего освобождения. Я надеялся получить свободу не войною, а миром, через трактат; я думал всякими способами склонить шведского короля к такому миру с царским величеством*. Но теперь все пойдет иначе: Украина, уstraшенная судьбою Батурина, будет бояться держаться с нами заодно»⁴⁵.

Конечно, не одно разорение Батурина растревожило Мазепу: он слышал отовсюду — и ему самому в значительной степени стало ясно, — что народ не туда обращается, куда он думал обратить его. Даже и между единомышленниками, приставшими разом с ним к шведам, он стал замечать колебание, особенно после манифеста Петра, где царь обещал прощение и сохранение чинов и маестностей всем тем, кто захочет обратиться от неприятеля к законному государю. Это побудило Мазепу пригласить всех их в свою Поросючку под Бахмачем, где уцелел его дворец от разорения, постигшего Гончаровку под Батурином. Там Мазепа устроил с ними совет и взаимную присягу на евангелии. Мазепа клялся, что не ради своих «приватных выгод, а ввиду добра отчины — Украины и всего Войска Запорожского», он принял протекцию шведского короля. Бывшие тогда с ним старшины, полковники, сотники, и знатные войсковые товарищи присягнули оставаться верными гетману и надеяться на протекцию шведского короля. С их совета Мазепа разослал по разным сторонам универсалы, где излагал причины, побудившие его отступить от царя и искать покровительства шведского короля⁴⁶. Причины к такому поступку нам известны по опровержениям, написанным против них в универсале Скоропадского от 8 декабря⁴⁷. Мазепа писал, что Москва издавна ненавистна малороссийскому народу, постоянно замышляла приводить его к гибели, а в последнее время хотела, опустошивши города, села, выгонять малороссию на селитьбу в Московщину; благоприятели, бывшие при царском дворе, предостерегли гетмана о таких намерениях, иначе его взяли бы в неволю со всеми генеральными старшинами, козаков обратили бы в драгуны, все посольство перевели за Волгу, а Малороссийский край заселили бы своими великороссийскими людьми*. Мазепа выставил вступление в Украину Меншикова и Голицына дурным замыслом над малороссиянами, хотя всем генеральным старшинам и полковникам хорошо было известно, что такое вступление великороссийских войск совершилось по его

⁴⁴ Село Конотопского уезда, при р. Дочи, в 28 верстах от Конотопа.

* Зрозуміла річ, Орлик, на очах якого Мазепа плів інтриги, не повірив жодному його слову,— та колишній гетьман, певно, й не сподівався на це. Однак такою вже була нещира вдача Мазепи: щоб там не було, він силкувався прикрити свої егоїстичні вчинки високими словами.

⁴⁵ Письмо Орлика.

⁴⁶ Письмо Орлика.

⁴⁷ Чт. МОИ и Др., 1859 г., т. 1, с. 197—205; Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 108.

* Залишається подивуватись нестримній фантазії Мазепи, що вигадував різні нісенітниці, аби тільки втриматися на поверхні.

же ходатайству (!! — М. К.), для предотвращения бунтов, о которых он доносил правительству ложно, как выражается в своем универсале Скоропадский. Вдобавок, в числе причин приводил Мазепа и то, что шведы одерживали успех над царскими войсками, а последние бежали. Собственно говоря, это последнее, т. е. вера в могущество шведского короля и в слабость Московской державы пред победоносным северным героем, и была настоящею и единственною причиною измены: Мазепа привык всю жизнь соразмерять свои поступки с тем, что казалось ему выгодно в данную минуту, и здесь остался верен самому себе. Не трудно было Скоропадскому опровергнуть обвинения против царя и великороссиян вообще: самые близкие к Мазепе люди не верили в правдивость того, что он тогда выдумывал⁴⁸.

Не ограничиваясь общими универсалами, рассылаемыми чрез своих агентов повсюду, Мазепа посылал особые письма к начальствующим лицам. Полковник полтавский Левенец, которого долго подозревали в склонности к замыслам Мазепы, отвечая канцлеру Головкину на его приглашение прибыть в Глухов, препроводил к нему Мазепины письма, но не успел схватить того, кто их привозил⁴⁹. В письме, посланном к запорожцам, Мазепа уверял, что передался шведскому королю ради защиты Украины от московской тирании⁵⁰, и убеждал запорожцев пристать к нему и постараться искоренить построенные близ Сечи московские городки⁵¹.

Нежин находился во власти великорусского войска: крепость нежинская была пунктом власти царской над окрестным краем, и Головкин туда велел отправить жену Мазепина управителя Быстрицкого, схваченную на дороге⁵². Нежинский полковник Жураховский был на царской стороне. Желая удержать за собою Нежинский полк, Мазепа писал к Веркеевскому⁵³ сотнику, побуждая его и козаков не слушаться московских указов и обещал скорую помощь от шведов⁵⁴.

И полковники, шедшие с шведским войском, рассылали от себя универсалы, возбуждая к принятию Мазепинога замысла. Так, миргородский полковник Апостол 16 ноября из Красного Колядина⁵⁵ писал к своего полка обозному Онисимовичу, извещал, что шведские войска расставляются от Борзны до Ромна, сам король будет иметь пребывание в Ромне, а обозный с полковым судьей и со всеми сотниками должен спешить на поклон к гетману; тех же, которые будут шататься с грамотами царя и нового гетмана Скоропадского, велено ловить и приводить в шведский стан⁵⁶.

16 ноября шведский король выступил из Городищ на Голенки, откуда послал генерала Лимрота к шедшим позади своим войскам, но козаки напали на него на дороге и убили, вдобавок поиздевавшись над ним и над сопровождавшими его шведами, так что один только шведский воин, сам раненный смертельно был в состоянии сообщить королю об этом весте⁵⁷. Это было, так сказать, первое заявление тех чувствований, с какими готовились малороссияне принимать своих освободителей шведов.

⁴⁸ Письмо Орлика (Переказані в тексті уривки з універсалів Скоропадського опущено.— М. К.).

⁴⁹ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 68. Письмо Левенца от 10 ноября (Витяг з листа знято.— М. К.).

⁵⁰ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 91 (Цитата скорочена.— М. К.).

⁵¹ Там же.

⁵² Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 68.

⁵³ Веркеевка — ныне большое местечко Нежинского уезда, в 12 верстах от Нежина, на почтовой дороге в Чернигов.

⁵⁴ Арх. Ин. Дел, 1708, № 83 (Лист Мазепи знято.— М. К.).

⁵⁵ Ныне село Конотопского уезда, в 29 верстах от Конотопа, при реке Заруцанной.

⁵⁶ Арх. Ин. Дел, 1708, № 84 (Лист Апостола опущено.— М. К.).

⁵⁷ Adlerfeld, нем. пер. ч. III, с. 162.

17 ноября король был в Дмитровке⁵⁸, а 18 в Ромне⁵⁹. На другой день, 19 ноября, Мазепа отправился к Гадячу с отрядом шведов под командой полковника Дальдорфа. Они овладели городом беспрепятственно. Мазепа оставил при Дальдорфе часть своих козаков, сделал некоторые необходимые распоряжения об укреплении городка и отправился снова в Ромен, чтобы находиться при короле.

Шведская армия расположилась от Ромна и Гадяча до Лохвицы и Прилук на расстоянии десяти и двенадцати миль вокруг. Край этот был довольно заселен, сел и хуторов было много и вначале все обещало шведам большое изобилие; только малороссияне на первых же порах стали относиться к ним так, что шведы начали сомневаться, едва ли в этом крае будут они желанными гостями. Так, в городе Смелом⁶⁰ жители ни за что не хотели впустить шведов, которым отводились там квартиры, и в виду их впустили отряд русского войска генерала Рена. После сражения, которое было довольно кровопролитно и два шведских полка потерпели поражение, Рен скоро удалился, а король послал жечь Смелое⁶¹. Русские войска расположены были на рубежах Гетманщины и Слободской Украины. Царь был в Лебедине. Меншиков — в Хоружевке⁶². В середине Гетманщины оставалось два отряда царских войск: один — в Миргороде, другой — в Нежине.

Король распускал по Украине свои универсалы, в которых уверял, что пришел избавить малороссиян от московского владычества⁶³, и убеждал народ повиноваться гетману Мазепе, так как он вступил в союз со шведами не по легкомыслию и не ради собственной корысти, а из желания освободить свое отечество, и притом по настоятельному прошению и желанию первенствующих в народе лиц⁶⁴. Такой универсал, составленный в подлиннике по-латыни Гермелином и переведенный по-малорусски каким-нибудь мазепинцем (вероятно, Орликом), повторялся дважды и возбудил с противной стороны царский манифест, в котором опровергались обвинения, взводимые царским соперником⁶⁵.

Так между двумя воюющими сторонами возникла в некотором роде полемика манифестами, обращенными к малороссийскому народу. И та и другая сторона хотела оправдать себя перед этим народом и взвалить вины на противную сторону. Но, по признанию самих шведов, универсалы Карла и Мазепы со всеми уверениями в желании восстановить права и вольности народные, попранные московскою властью, действовали на малороссийский народ менее, чем царские манифесты и универсалы генерала Скоропадского⁶⁶, потому что последние лучше сумели подействовать на дух народа, особенно уверивши народ, что в делах, найденных у Мазепы во дворце после взятия Батурина, оказался договор бывшего гетмана со Станиславом, по которому гетман отдавал Украину Польше. Только тотчас за прибытием Мазепы с королем в Ромен явились к бывшему гетману по его зову сотники: лохвицкий, лукомский, чигирин-дубровский, пирятинский, чернукский и сенецкий — и Мазепа приказал им собрать на шведов с Лубенского полка провианта 24 000 волов, 40 000 свиней, 60 000 «осмачек» ржаной и 40 000 «осмачек» пше-

⁵⁸ Ныне село Конотопского уезда, при реке Ромне, в 44 верстах от Конотопа, на Либаво-Роменской жел. дороге.

⁵⁹ Ромен, иначе Ромны, город Полтавской губ.

⁶⁰ Ныне большое местечко Роменского уезда, при р. Бышкине, в 25 верстах от Ромна.

⁶¹ Adlerfeld, нем. пер. ч. III, с. 166 и 167.

⁶² Ныне село Роменского уезда, при реке Гусе, в 35 верстах от Ромна.

⁶³ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 114; Чт. МОИ и Др., 1859 г., т. 1, с. 206—212 (Цитата знята.— М. К.).

⁶⁴ Там же (Цитата опущена.— М. К.).

⁶⁵ Чт. МОИ и Др., 1859, т. 1, с. 215—221.

⁶⁶ Adlerfeld, нем. перев., ч. III, с. 168 (Ось документальна і неспростовна відповідь на злісні вигадки націоналістів усіх часів і мастей про начебто давню ворожнечу між росіянами і українцями. Народ не прийняв окупантів та відкинув їх прислужника Мазепу.— М. К.).

ничной муки. Но собрать этого было невозможно, потому что народ бежал, а шведы, не дожидаясь, что им дадут, сами стали по-неприятельски брать себе все, в чем нуждались, и тем еще более озлобляли против себя малороссиян. Лохвицкий сотник Яков Еременко по приказанию шведского генерала Мейерфельда, стоящего в Лохвице с четырьмя тысячами шведов, поехал для сбора запасов в Сенчи⁶⁷, а тамошний атаман препроводил его в Сорочинцы⁶⁸ к русскому генералу Волконскому, который отправил сотника в Лебедин в главную квартиру на расправу.⁶⁹

Не многие, однако, сотники под гнетом шведских войск заявляли готовность повиноваться Мазепе; многие сотники с первого раза отвергли его требования, как, например, в Опошне, Груне, Котельве, и за то получили от Головкина похвалу за свою верность⁷⁰. Полтавский полковник остался верен царю, хотя на него, как уже было выше сказано, и бросалось подозрение. Сосед его по полку, ахтырский полковник Осипов, уже признанный верным человеком еще по кочубеевскому делу, писал Головкину, что полтавский полковник Левенец не хочет повиноваться царской воле, не едет в Глухов и даже приказывает молиться в церквах не за царя, а за шведского короля⁷¹.

Однако, хотя Левенец и не поехал в Глухов по зову Головкина*, но ему за то не было преследования, так как он отговорился необходимостью находиться в Полтаве ввиду опасности от шведов, и охотно, по приказанию генерала Волконского, впустил военных великороссийских людей в Полтаву⁷², а сам вслед за тем возбуждал универсалами свой полк служить верно царю и сам привез в Харьков заложниками своей верности семью свою, отдавши своих сыновей в тамошнее училище⁷³. Сами запорожцы, впоследствии горячо предавшиеся Мазепе, на первых порах не доверялись его подушениям и допрашивались от него, какую судьбу готовит им гетман, отводя их от русского царя⁷⁴. Правобережная Украина еще хуже относилась к гетману. Белоцерковский полковник Михайло Омельченко, несмотря на то, что Мазепа прежде ему покровительствовал, заявлял царю, что на правой стороне Днепра все козаки верны законным властям и ненавидят имя Мазепы, тем паче, что Мазепа в этой стороне обращал козаков в мужиков и заставлял их исполнять разные панщины⁷⁵. В Чигирине, в Корсуни, в Богуславе жители похватили Мазепиных агентов, приехавших туда с возмутительными посланиями, и доставили их в Киев. Тогда в белоцерковской крепости была забрана казна, которую туда заранее отправил для хранения Мазепа; другую не малую казну, принадлежавшую Мазепе, взял князь Голицын в Киево-Печерском монастыре⁷⁶. Царь издал манифест, которым повелевал отыскивать всюду пожитки Мазепы и всем объявлять, где найдется что-либо, принадлежавшее изменнику: половина указанно-го обещалась указателю, «понеже изменник раздает свои пожитки единомышленникам для возмущения народа»⁷⁷.

Підготовка тексту до друку й примітки М. Ф. КОТЛЯРА

(Далі буде)

⁶⁷ Ныне Сенча, местечко Лохвицкого уезда, при р. Сулице.

⁶⁸ Большое местечко Миргородского уезда, при р. Псле, в 24 верстах от Миргорода.

⁶⁹ Арх. Ин. Дел, 1708, № 51.

⁷⁰ Там же, № 93.

⁷¹ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 101 (Переказана в тексті цитата знята.— М. К.).

* Мабуть, обачливий Левенець, знаючи, що його обрехав лакиза Осипов, не бажав стати черговою жертвою дикого спалаху царського гніву.

⁷² Там же, № 94.

⁷³ Госуд. Арх. Письма Меншикова.

⁷⁴ Арх. Ин. Дел, 1708 г., № 91 (Цитата скорочена.— М. К.).

⁷⁵ Там же, № 108.

⁷⁶ Ригельман, ч. III, с. 56.

⁷⁷ Арх. Ин. Дел, 1708, № 109.

І. В. Кічий (Луцьк)
70-РІЧЧЯ УТВОРЕННЯ
ВСЕУКРРЕВКОМУ

Виповнилося 70 років від дня створення Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому). Але, незважаючи на те, що до його складу входили видатні діячі

більшовицької партії, а він сам відіграв надзвичайно важливу роль в утвердженні Радянської влади в республіці, окремі сторінки діяльності цього надзвичайного органу влади і донині лишаються «білими плямами» нашого революційного минулого. В науковій літературі нічого не розповідається або ж тільки згадується про заходи, здійснені ним для відродження української культури, медичного обслуговування трудящих, про участь в його роботі Х. Г. Раковського, В. Я. Чубаря, представників від партій боротьбистів і борбистів.

Щоправда, вивчаючи історію громадянської війни, боротьбу з денікінщиною, науковці так чи інакше писали і про Всеукрревком. Його діяльність тією чи іншою мірою розкривається в узагальнюючих виданнях та працях, присвячених надзвичайним органам влади. Однак спеціальних досліджень з цієї теми дуже мало¹.

Надзвичайно складна політична, воєнна та економічна обстановка на Україні в кінці 1919 р. вимагала створення особливого державного апарату, гнучкого й простого за своєю структурою, який відповідав би умовам громадянської війни, вдало поєднував у собі військову й цивільну владу. 11 грудня 1919 р. Президія ЦВК і РНК УСРР на своєму об'єднаному засіданні ухвалили рішення про створення Всеукраїнського революційного комітету, якому тимчасово передавалася вся законодавча й виконавча влада в республіці². До його складу ввійшли Г. І. Петровський (голова), В. П. Затонський і Д. З. Мануїльський. На Всеукрревком покладалися такі завдання: організація сприяння бойовим діям радянських військ аж до остаточного розгрому білогвардійців, ліквідація поміщиків і поміщицького землеволодіння, встановлення твердої робітничо-селянської влади. (Після визволення України скликати IV Всеукраїнський з'їзд Рад)³. У той же день Всеукрревком звернувся до робітників і селян України з Маніфестом, в якому говорилося: «Вільна і незалежна Українська Соціалістична Радянська Республіка знову воскресає. Вона буде йти пліч-о-пліч з вільною і незалежною Соціалістичною Радянською Республікою Росії». Далі в цьому важливому документі підкреслювалося, що Всеукрревком у своїй діяльності спиратиметься на революційні комітети і Ради українських трудящих⁴. Маніфест опублікувала газета «Правда»⁵.

12 грудня 1919 р. В. І. Ленін підписав постанову РНК РСФРР про виділення (авансом) 63 млн. крб. і передачу їх у розпорядження Всеук-

¹ Павлюк М. С. Діяльність Всеукраїнського революційного комітету (11 грудня 1919 — 19 лютого 1920 рр.) — Укр. іст. журн. — 1962. — № 2. — С. 102—106; Губенко Н. Г. Фонд ЦДАЖР УРСР «Всеукраїнський революційний комітет» як джерело до вивчення історії боротьби трудящих України проти денікінщини, за встановлення і зміцнення Радянської влади (11 грудня 1919 р. — 19 лютого 1920 р.). — Арх. України. — 1987. — № 5. — С. 70—78.

² Історія Української РСР. У 8-и т., 10-и кн. — К., 1977. — Т. 5. — С. 452.

³ Гражданская война на Украине 1918—1920. Сб. документов и материалов в 3-х т., 4-х кн. — К., 1967. — Т. 2. — С. 537—538.

⁴ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). 36. документів і матеріалів. — К., 1957. — С. 14—17.

⁵ Правда. — 1919. — 17 дек.

їнського ревкому на витрати, необхідні для відновлення на території країни Радянської влади⁶.

До роботи у Всеукрревкомі більшовики залучили представників ших партій. Внаслідок угод, підписаних 17 грудня 1919 р. між ЦК Т(б)У і ЦК УКП (боротьбистів), ЦК КП(б)У і ЦК партії борбистів, до його складу ввійшли член ЦК УКП (боротьбистів) Г. Ф. Гринько та один лідерів борбистів В. М. Качинський⁷. В. І. Ленін позитивно оцінював івпрацю українських комуністів-більшовиків з комуністами-боротьби-ами, підкреслюючи необхідність єдності у «боротьбі проти ярма капі-лу, за диктатуру пролетаріату...»⁸.

Перше засідання Всеукрревкому відбулося 22 грудня 1919 р. у Мо-ві. Воно розпочалося розподілом обов'язків між його членами. Г. І. зтровському, крім загального керівництва, доручили відати внутріш-ми справами республіки, К. С. Тараненку* — освітою, Д. З. Мануїль-кому — земельними справами і продовольством, В. М. Качинсько- / — юстицією**. Було прийнято рішення про технічну організацію від-пів Всеукрревкому, створення колегії роз'їзних інструкторів та коле-по агітації і пропаганді у складі Ю. Ларіна, Биховенка, Ляха⁹.

Учасники першого засідання Всеукрревкому обговорили також важ-ві питання внутрішнього становища республіки й затвердили «Тимча-ве Положення про організацію Радянської влади на Україні» та ін-рукцію «Про завдання ревкомів у будівництві Радянської влади на сцях». «Положення» визначало структуру будівництва центрального місцевого радянського апарату на період боротьби з денікінцями і пет-ррівцями. Передбачалося створити губернські, повітові, волосні та ьські ревкоми, які призначалися на основі узгодження з військовим мандуванням і губернськими комітетами КП(б) України (їх членами звали переважно місцеві працівники). До складу губернських надзви-йних органів влади було рекомендовано включати представників бо-тьбистів і борбистів¹⁰.

В інструкції «Про завдання ревкомів у будівництві Радянської влади місцях» особлива увага зверталася на розвиток української культури. країнський театр, українська школа повинні користуватися найширшою тримкою з боку місцевих ревкомів. Те ж саме доводиться сказати про культурно-освітні українські товариства... Відповідальні радянські ацівники зобов'язані зробити українську літературу, мистецтво і па-ятки старовини предметом найбільш старанного й уважного піклу-ння. Вивченню української історії в школах повинно бути відведено збливе місце»¹¹, — підкреслювалося в документі.

Із збільшенням обсягу роботи зростав і апарат Всеукрревкому. одом до вже функціонуючих було додано ще 5 відділів: внутрішньо-управління, земельний, юстиції, народної освіти, охорони здоров'я¹². 19 січня 1920 р. при Всеукрревкомі почали діяти колегії уповноваже-х народних комісаріатів РСФРР об'єднаних галузей господарства: фі-нсів, шляхів сполучення, зв'язку, праці і соціального забезпечення, одовольства, бюро уповноважених ВРНГ¹³. Зважаючи на надзвичайно адну обстановку, що виникла на Україні, потребу в досвідчених і рі-чих кадрах керівників, Політбюро ЦК РКП(б) прийняло, зокрема, рі-

⁶ Декреты Советской власти.— М., 1974.— Т. VII.— С. 610.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр. В 3-х т.— К., 0.— Т. 3.— С. 36.

⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 42.

* Судячи з документів, К. С. Тараненко ввійшов до складу Всеукрревкому грудня 1919 р. (Див.: ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 4, арк. 3).

** З 19 січня 1920 р. відділ юстиції Всеукрревкому очолив Ф. Я. Кон.

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 4, арк. 3.

¹⁰ Там же, арк. 1—3, 11.

¹¹ Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). . 27.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 31.

¹³ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— Т. 3.— С. 39.

шення ввести до складу Всеукрревкому Й. В. Сталіна. Але згідно з проханням останнього 20 січня 1920 р. воно було відмінене¹⁴.

Таким чином, із завершенням комплектування апарату контроль за всіма основними галузями державного управління зосереджувався в руках Всеукрревкому. Значну допомогу в справі організації відділів вищого надзвичайного органу влади України подали народні комісаріати Радянської Росії.

Незважаючи на неймовірні труднощі, Всеукраїнський революційний комітет працював організовано і чітко. Майже щоденно збиралися його члени, обговорювали важливі питання політичного та господарського життя, приймали рішення. Навіть у поїзді, при поверненні з Москви до Харкова, відбулося 6 засідань. Кур'єри та уповноважені розвозили по Україні накази і розпорядження Всеукрревкому, роз'яснювали трудящим їх значення, контролювали хід виконання.

Факт створення і діяльність надзвичайного органу влади схвалив В. І. Ленін. У своєму знаменитому «Листі до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» вождь революції писав: «Поки Україна не визволена повністю від Денікіна, її урядом, до Всеукраїнського з'їзду Рад, є Всеукраїнський революційний комітет, Всеукраїнський ревком»¹⁵. Володимир Ілліч постійно цікавився його роботою, допомагав у підготовці важливих документів і вирішенні кадрових питань. Він запропонував ввести до складу Всеукрревкому члена Президії ВРНГ В. Я. Чубаря і члена колегії Наркомзему Б. К. Вікторова. 5 лютого 1920 р. з відома В. І. Леніна його членами стали Х. Г. Раковський та М. К. Владимиров — член Реввійськради і особливий комісар по продовольству Південно-Західного фронту. Вождь революції листувався з Г. І. Петровським, В. П. Затонським, Х. Г. Раковським, М. О. Скрипником та Д. З. Мануїльським¹⁶.

Разом з політорганамі Червоної Армії Всеукраїнський революційний комітет приділяв багато уваги створенню надзвичайних органів Радянської влади на місцях. 16 грудня розпочав діяльність Київський тимчасовий ревком на чолі з М. Кручинським, а 19 грудня за рішенням Всеукрревкому і Реввійськради Південного фронту було створено Київський губревком під головуванням Д. З. Мануїльського. Цей орган контролював владу в місті та губернії¹⁷. Виникли Волинський, Харківський, Херсонський, Таврійський і Одеський губревкоми, ревкоми Миколаєва, Херсона, Вінниці та інші¹⁸. Окремі губревкоми, зокрема Миколаївський, створений політвідділом 41-ї дивізії 14-ї армії, згодом був також затверджений Всеукрревкомом. Його очолив П. А. Залуцький¹⁹.

Враховуючи важливу роль командування військових частин у процесі їх організації, Всеукрревком 29 грудня розглянув питання про взаємовідносини з Реввійськradoю Південного фронту. В прийнятому на засіданні рішенні відзначалося, що між ними повинні бути встановлені міцні контакти і взаємодопомога²⁰. На цьому ж засіданні за пропозицією члена Реввійськради фронту Л. П. Серебрякова було затверджено ревком Донбасу з трьох осіб (В. П. Антонов — голова, А. З. Каменський і Вершин) та Катеринославський губревком (голова — С. К. Мінін і член —

¹⁴ Владимир Ильич Ленин // Биографическая хроника.— М., 1977.— Т. 8.— С. 236; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 3, спр. 57, арк. 126.

¹⁵ Ленин В. І. Повне зібр. творів.— Т. 40.— С. 42.

¹⁶ Владимир Ильич Ленин // Биографическая хроника.— Т. 8.— С. 111, 191—192, 232, 235, 253, 268, 275, 282; Ленинский сборник XXXIV.— М., 1942.— С. 263; Декреты Советской власти.— Т. 7.— С. 120—123; Арх. України.— 1987.— № 5.— С. 70.

¹⁷ Українська РСР в період громадянської війни 1917—1920 рр.— Т. 3.— С. 31; Киевщина в годы гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918—1920 гг.). Сб. документов и материалов.— К., 1962.— С. 325.

¹⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 15, арк. 24, 66, 89; Микол. обл. держ. арх., ф. Р. 171, оп. 1, спр. 1, арк. 11, 13.

¹⁹ Очерки истории Николаевской областной партийной организации.— Одесса, 1980.— С. 72, 74; Літ. революції.— 1930.— № 1.— С. 196—197.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 15, арк. 24.

Е. Й. Квірінг)²¹. Зважаючи на гостру потребу в кадрах, з армій Південного фронту для роботи в місцевих революційних комітетах було відряджено 200 політпрацівників²².

Завдяки значній організаторській роботі, проведеній Всеукрревкомом спільно з командуванням військових частин на території України, визволеній від денікінців, за короткий час були створені революційні комітети, очолювані більшовиками, до яких перейшла вся повнота влади. В багатьох з них працювали боротьбисти й борбисти. Кошти, які витрачалися на організацію і діяльність цих надзвичайних органів, виділяв Всеукрревком²³.

Однією з найважливіших ділянок роботи останнього та революційних комітетів на місцях була всебічна допомога фронту. Вони займалися розквартируванням військових частин, забезпеченням їх харчами, одягом, фуражем, дбали про родини червоноармійців. 10 січня 1920 р. Всеукрревком звернувся з відозвою до всіх повстанців і партизанів України «Про зміцнення лав Червоної Армії». Відозва закликала їх вливатися до лав Червоної Армії²⁴.

22 січня 1920 р. Всеукрревком прийняв декларацію «Про військову політику Радянської влади на Україні». «Наше військове будівництво, — говорилося в ній, — базується на угоді Українського Центрального Виконавчого Комітету і Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету від 1 червня 1919 року про необхідність повного об'єднання військових сил самостійної України і всієї Росії, продиктованого залізною необхідністю зосередження всіх робітничо-селянських сил в боротьбі проти контрреволюції і ні в якому разі не є применшенням державної самостійності Української Республіки»^{24а}.

23 січня 1920 р. Реввійськрада Республіки віддала наказ про організацію Харківського та Київського військових округів. 2 лютого аналогічну постанову прийняв Всеукрревком. Комісаріати новостворених округів тісно співробітничали з останнім, але безпосередньо підлягали Реввійськраді Південно-Західного фронту²⁵. Об'єднання військових сил УСРР і РСФРР, створення військово-адміністративного апарату, який займався формуванням поповнення для діючої армії, мали велике значення для завершення розгрому ворога.

Законодавча діяльність Всеукрревкому була спрямована передусім проти відродженого А. Денікіним і С. Петлюрою буржуазно-поміщицького апарату, на дальше зміцнення радянської державності. 21 січня 1920 р. спеціальна постанова скасувала всі білогвардійські закони. Набрали сили декрети, видані РНК України ще до навали білогвардійців²⁶. Постановою від 27 січня були анульовані декрети і закони УСРР, що стосувалися органів влади, військової справи, ВРНГ, продовольства, праці й соціального забезпечення, шляхів сполучення, пошти, телеграфу та фінансів. На всій території республіки набирали чинності декрети й розпорядження уряду РСФРР²⁷. Уніфікація законодавства сприяла

²¹ Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917—1920 рр.— К., 1956.— С. 224.

²² Супруненко М. І. Боротьба трудящих України проти денікінщини.— К., 1979.— С. 254.

²³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 104.

²⁴ Известия Всеукраинского революционного комитета и Харьковского губернского революционного комитета.— 1920.— 10 янв.

^{24а} Там же.— 24 янв.; ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1 спр. 4, арк. 65—66.

²⁵ Октябрь и гражданская война на Украине. Страницы истории.— К., 1987.— С. 207.

²⁶ Годы борьбы и побед // Материалы Всесоюзной научной конференции, посвященной 60-летию победоносного окончания гражданской войны в СССР (1918—1920 гг.).— Киев, 1983.— С. 172; Известия Всеукраинского революционного комитета и Харьковского губернского революционного комитета.— 1920.— 22 янв.

²⁷ Курицын В. М. Государственное сотрудничество между Украинской ССР и РСФСР в 1917—1922 гг.— М., 1957.— С. 79—80; ЦДАЖР УРСР, ф. 2360, оп. 1, спр. 3, арк. 83; спр. 5, арк. 20.

об'єднанню військово-технічних, господарських, фінансових і продовольчих ресурсів обох республік, підпорядкуванню їх єдиній меті — перемозі над буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, відродженню та зміцненню влади Рад.

За порівняно короткий час своєї діяльності (всього 71 день *) Всеукрревком провів 30 засідань, на яких розглянув 120 питань державного будівництва, національної, військової, продовольчої та земельної політики і прийняв багато важливих законодавчих актів²⁸. Серед найважливіших з них — Закон про землю, опублікований 5 лютого 1920 р., та наступні рішення, спрямовані на його практичне втілення в життя.

Завдяки його реалізації приблизно 60% селянських дворів (в основному безземельні та малоземельні селяни) отримали майже 15 млн. десятин землі. Всього ж трудящому селянству тепер належало 96% земельних угідь республіки²⁹. Закон про землю відповідав його віковичним сподіванням і тому був повністю ним схвалений. Він допоміг справедливо розв'язати одне з найважливіших завдань революції, сприяв дальшому зміцненню союзу робітничого класу й селянства, вирішенню продовольчого питання.

Всеукрревком і його органи на місцях приділяли значну увагу розвитку освіти, охороні здоров'я, соціальному забезпеченню населення. На визволених територіях почали працювати школи, дитячі притулки, дитсадки та ясла, велася робота по ліквідації неписьменності серед трудящих. Навчальні предмети в школах викладалися рідною мовою. Значна кількість годин відводилася для вивчення історії України та української літератури. Організовувалися клуби, бібліотеки й хати-читальні³⁰.

Важким лихом у часи громадянської війни були інфекційні захворювання, на боротьбу з якими надзвичайні органи влади мобілізували трудящих. При відділах охорони здоров'я губернських і повітових ревкомів діяли санітарні комісії. Вони створювали ізоляційні пункти в місцях зосередження біженців, робили щеплення проти тифу, холери, відправляли хворих в інфекційні лікарні. Велася підготовка медичних кадрів. За допомогою Київського губревкому в грудні 1919 р. відкрився медичний факультет Київського університету³¹. 28 січня 1920 р. при Всеукрревкомі було організовано тимчасову комісію по охороні народного здоров'я у складі М. І. Барсукова (голова), М. М. Щербакова і С. І. Міцкевича, яка відповідала за медичне обслуговування населення³². Разом з відділами охорони здоров'я губернських і повітових ревкомів вона за короткий час багато зробила для ліквідації вогнищ інфекційних захворювань, лікування дітей тощо. Відділи соціального забезпечення ревкомів турбувалися про поліпшення матеріального становища трудящих, особливо родин червоноармійців.

17 лютого 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна заслухало питання про перейменування Всеукраїнського ревкому в Раднарком і про відновлення роботи Всеукраїнського ЦВК³³. 19 лютого

* Багато хто з дослідників вважає, що Всеукрревком працював 69 днів. (Див.: Укр. іст. журн.— 1962.— № 2.— С. 106; Арх. України.— 1987.— № 5.— С. 71; На захисті завоювань Великого Жовтня: Збірник наукових праць.— С. 159). Вони, очевидно, не враховують 11 грудня — день створення Всеукрревкому і 19 лютого 1920 р. — день, коли було оголошено про припинення його діяльності. Але ж у ті дні Всеукрревком на своїх засіданнях прийняв винятково важливі документи. Отже, він працював. Тому більш правильно вважати, що Всеукрревком діяв не 69, а 71 день.

²⁸ Укр. іст. журн.— 1962.— № 2.— С. 106; Арх. України.— 1987.— № 5.— С. 71.

²⁹ Бугай Н. Ф. Ревкомы: Научно-популярный очерк.— М., 1981.— С. 117; Підсумки аграрної революції на Україні.— Харків, 1923.— С. 3—5.

³⁰ Потарикіна Л. Л. Ревкоми України в 1918—1920 рр.— К., 1957.— С. 142.

³¹ Известия Киевского губревкома.— 1919.— 29 декаб.

³² Собрание Узаконений и Распоряжений Всеукраинского Революционного Комитета.— Харьков, 1920.— № 9.— С. 20.

³³ Владимир Ильич Ленин // Биографическая хроника.— Т. 8.— С. 300; ЦПА ІМЛ при ЦК КІРС, ф. 17, оп. 3, спр. 62, арк. 94.

Президія ВУЦВК прийняла постанову про припинення діяльності Всеукрревкому і створення РНК УСРР. В її складі організовувалося 7 народних комісаріатів. Уряд республіки опублікував звернення до всіх народів і урядів у зв'язку з визволенням території України від інтервентів та білогвардійців, в якому повідомив, що Всеукрревком склав повноваження, а ЦВК Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів України та РНК УСРР, які були обрані III Всеукраїнським з'їздом Рад у березні 1919 р., приступили до виконання своїх обов'язків³⁴.

Всеукраїнський революційний комітет, підтриманий широкими народними масами, відіграв важливу роль у боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрреволюцією, за відновлення й утвердження Радянської влади на Україні. Своєю діяльністю Всеукрревком створив передумови для відновлення роботи Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

³⁴ Литвинова Г. И. Революционные комитеты в годы гражданской войны.— М., 1974.— С. 149—150; Известия ВУЦИК.— 1920.— 20, 21 февр.

До уваги читачів!

«Український історичний журнал» приймає рукописи у двох примірниках у такому обсязі: статті — до 1 авт. арк., повідомлення — 20 сторінок, замітки — 12—15, матеріали в розділ «Наш календар» — 8—10, рецензії — 6—7, хроніка та інформація — 2—3 сторінки машинопису. Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (включаючи науковий апарат).

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

✓ *Антология педагогической мысли
Украинской ССР*

*/ Ред. кол. тома: М. В. Фоменко,
Ю. Ю. Кондуфор, Н. П. Калениченко,
В. М. Курило, В. В. Усенко,
Н. Д. Ярмаченко.*

М.: Педагогика, 1988.— 640 с.

Вийшла у світ фундаментальна праця, присвячена розвитку педагогічної думки на Україні з найдавніших часів до наших днів. Видання має важливе значення не тільки для учителів і працівників народної освіти, а й для широкої громадськості, зокрема істориків. Педагогічна думка, яка віками формує людину, готує її до життя та активної діяльності, є найважливішою ділянкою культури — невід'ємної сторони історії людського суспільства. Розглянемо рецензоване видання під кутом зору відображення духовного аспекту історичного процесу.

Книга прилучає читача до скарбниці самотутніх пам'яток минулого, джерел, які відтворюють «аромат» епохи, відображають спадкоємність і зв'язок поколінь. Насамперед вона дає уявлення про прогресивні пошуки педагогів минулого, допомагає творчо використати найраціональніші ідеї, що пройшли випробування часом, і цим самим збагатити арсенал педагогічних засобів сучасної школи, а також виховного впливу на найширші верстви трудящих.

Структура книги цілком раціональна. Великий розділ дослідницького характеру присвячується багатовіковому розвитку освіти та педагогічної думки на Україні. Упорядники наводять пам'ятки народної педагогіки — прислів'я та приказки, загадки, пісні, казки, легенди, перекази тощо, які через віки пронесли народні ідеї про навчання й виховання. Включено, зокрема, найдавніші писемні джерела про культуру та освіту східних слов'ян, фрагменти пам'яток, які відображають педагогічну думку Київської Русі.

Автори книги наводять також пам'ятки про розвиток освіти та педагогічної думки від XIV ст. до наших днів. Крім того, виділено розділи літературного характеру — «Джерела про школу XIV—XVI ст.» і «Питання освіти та виховання на сторінках більшовицької преси (1900—1917)».

Нині, коли велика увага приділяється людському факторові, цілком обґрунтовано упорядники антології не тільки наводять уривки з творів видатних українських педагогів, а й дають короткі, змістовні нариси про їх життя та діяльність, починаючи від П. Русина.

У книзі добре відображено передові для свого часу педагогічні погляди М. Смотрицького, П. Беринди, І. Борецького, Л. Зизанія, К. Ставровецького та інших діячів,

які виступали проти засилля польської шляхти та наступу католицизму на українські землі. Розвиток педагогічної думки на Україні у XVIII ст. характеризують уривки з творів Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, М. Козачинського, Я. Козельського.

В наш час набуває особливого значення виховання серед трудящих високої загальнолюдської моралі. В цьому відношенні багато важливого, корисного матеріалу дає рецензована книга, особливо її сторінки, присвячені давньому історичному періоду.

Вміщений в антології матеріал не рівнозначний. Часом він виходить за межі власне педагогічної думки. Це насамперед стосується уривків з повістей Т. Г. Шевченка, творів Л. Українки, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, В. Г. Короленка, в яких наводяться картини тогочасного тяжкого стану народної освіти, жалюгідного матеріального забезпечення вчителів, злидених обставин навчання дітей бідних верств населення.

Прогресивна педагогічна спадщина, нерозривно пов'язана з життям народу, висвітлюється в книзі на кращих зразках творчості таких відомих педагогів, як М. І. Пирогов, М. О. Корф, О. В. Духнович, Х. Д. Алчевська, які ще у дореволюційний час докладали багато зусиль до вдосконалення шкільної справи.

В антології наводяться документи Радянської влади, в яких викладені соціалістичні принципи системи народної освіти та педагогічної науки, визначено шляхи докорінної зміни змісту, організації та методів навчально-виховної роботи школи з урахуванням історичних, соціальних і національних особливостей України.

Становлення й розвиток радянської народної освіти автори розглядають на прикладах праць державних діячів республіки — М. О. Скрипника, В. П. Затонського, Я. П. Ряппо. У наведеному в книзі уривку з доповіді М. О. Скрипника сформульовано завдання по здійсненню національної політики в УСРР у галузі народної освіти. В. П. Затонський висвітлив переважно статистичну картину досягнень шкільної справи в республіці, питання вивчення мови, підвищення кваліфікації вчителів. Я. П. Ряппо активно вивчав історію радянської школи. В антології вміщено уривки з його праці «Народна освіта на Україні за десять років революції». Упорядники відзначають у цілому позитивне значення цієї книги, але слушно підкреслюють і її основні недоліки: надмірне захоплення питаннями соціального виховання, ранньої спеціалізації учнів. Шкода, що автори не згадали праць Г. Ф. Гринька, який був наркомом освіти УСРР у 1920—1922 рр. і активним провідником політики соціального виховання. На наш погляд, для історії педагогічної думки радянського пе-

оду це має істотне значення. Не слід обидити цей етап пошуків, а також помилок, засуджених В. І. Леніним.

У книзі переконливо розкрито вклад у дянську народну освіту відомих педагогів:

Т. Г. Лубенця, А. С. Макаренка, Ф. Чепіги, О. Ф. Музиченка, С. А. Ананьїна, Г. Є. Жураковського, В. О. Сумлінського, М. Ф. Даденкова, С. Х. Чаврова, С. А. Литвинова, М. П. Ніжинського, Г. С. Костюка та ін.

На різних історичних етапах ці вчені розробляли найважливіші питання загальної педагогіки й психології на основі марксистсько-ленінської годології. Особливий громадський резонанс одержали педагогічні ідеї А. С. Макаренка та В. О. Сухомлинського. Повільним є творчий шлях О. Ф. Музиченка, який вивчав не тільки вітчизняний досвід, і педагогічну думку і постановку шкільної справи в Німеччині. На жаль, таких успішних зарубіжних студій інші наші провідні педагоги не мали, що звужувало діалог їхньої ерудиції. Можна пошкодувати, що в книзі немає нариса про відомого українського радянського педагога М. Грищенка, не подано уривків з його праць.

Невід'ємною складовою частиною педагогічної науки є методика викладання окремих предметів. До рецензованої книги включено матеріал про провідних фахівців цього напрямку. Це стосується спеціалістів методики фізики П. Й. Косоногова, математики — О. М. Астряба, літератури — Д. Бугайка, хімії та виробничого навчання — О. М. Руська, суспільного виховання — А. Д. Бондаря, біології — Д. Л. Гієнка. Згадується в книзі й про відомого дефектолога І. П. Соколянського, який успішно працював із сліпоглухонімцями. Його науковий доробок заслуговує високої оцінки. Проте, як нам здається, творчість вченого характеризується тільки однобічно — єдиним фрагментом пезно про одну з перших його вихованок — О. Скороходову, яка досягла великих успіхів у пізнанні дійсності, навіть у науковій роботі. Хотілося б більше довідатися про розмах наукової діяльності І. П. Соколянського.

У книзі представлено досить обмежене коло відомих фахівців з предметних методик. Зокрема, немає жодного спеціаліста з методики викладання історії. А можна було включити матеріал про таких фахівців, які мають у цьому значний доробок — Л. Кругликова-Гречаного, доктора історичних наук М. М. Лисенка. Як нам здається, заслуговує на увагу й спеціаліст з методики літератури академік АПН СРСР О. Р. Мазуркевич та ін.

Загалом можна позитивно оцінити великий науковий апарат антології. Це і підрядкові посилання, і коментарі та примітки, і література, і покажчик імен. Проте він досить громіздкий і не завжди вкладається у певну систему. Так, фрагменти праці А. Д. Бондаря «Розвиток суспільного виховання в Україні РСР» мають підрядкові посилання, а всі інші головним чином подаються в «Коментарях та примітках». Посилання підрозділу «Питання освіти та виховання на сторінках більшовицької преси» слід шукати в рубриці «Література».

Зустрічаються прикрі огріхи в покажчику імен та коментарях (с. 280, 594, 633, 634 та ін.). Не всюди витримується єдиний підхід до даних, які наводяться. Так, у нарисі про М. О. Скрипника згадується, що він був обраний академіком АН УСРР у 1929 р. (с. 335), а про те, що того самого року В. П. Затонський теж став дійсним членом АН УСРР немає інформації (с. 338). М. С. Возняк — академік АН УРСР, а не союзної академії, як це можна зрозуміти з коментаря антології (с. 576).

У нарисах про окремих осіб переконливо розкрито їхню діяльність на ниві педагогіки та освіти. Однак майже половина статті про Т. Г. Шевченка (с. 163—164) присвячена загальновідомим даним, безпосередньо не пов'язаним з педагогічною думкою.

Як нам здається, в книзі недостатньо розкрито негативний вплив періодів культу особи й застою на педагогічну думку та шкільну справу.

Незважаючи на огріхи часткового характеру, в цілому рецензована антологія заслуговує позитивної оцінки. Відображаючи в документах і найважливіших працях багатовіковий педагогічний процес на Україні, книга безумовно буде корисною для учених-педагогів, учителів республіки в їхній невтомній праці по навчанню та вихованню підростаючого покоління. Антологія гарно видана, ілюстрована портретами видатних педагогів, діячів народної освіти, письменників, зображеннями навчальних закладів тощо.

Оскільки тираж даної книги швидко розійшовся, вважаємо за доцільне після певного доопрацювання перевидати її у республіці українською мовою.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

Одержано 05.09.89.

ія Волині:

Ідавніших часів до наших днів
кол.: О. Г. Михайлюк та ін.

Вища шк., Вид-во при Львів. ун-ті,
— 239 с.

ла у світ науково-популярна книга
всячолітню історію Волині. Її струк-
досить продумана і відповідає при-

0130—5247. Укр. іст. журн., 1990, № 1

нятій у радянській історіографії періоди-
зації. Автори досліджують виникнення і
розклад первіснообщинного ладу, форму-
вання феодальних відносин у місцевих
племен — дулібів, бужан, волинян. На їх-
ню думку, це три послідовні назви одного
і того ж союзу племен на різних етапах
його суспільно-політичного розвитку. Авто-
ри докладно висвітлюють питання про

входження Волині до складу Київської Русі наприкінці X ст., Галицько-Волинського князівства наприкінці XII ст., загарбання волинських земель литовськими і польськими феодалами.

Внаслідок другого і третього поділів Польщі Волинь у складі інших земель Правобережної України возз'єдналася з Росією. В книзі підкреслюється позитивне значення цієї події для дальшого соціально-економічного розвитку краю. З цікавістю читаються сторінки про відсіч волинян наполеонівській навалі, антикріпосницьку боротьбу селянства регіону, розвиток там капіталізму, участь трудящих Волині в першій та другій російських революціях. Автори висвітлюють боротьбу народних мас краю за владу Рад у 1917 р., проти австро-німецьких окупантів і гетьманщини, буржуазно-націоналістичної Директорії, польських інтервентів.

Згідно з Ризьким договором 1921 р. Західна Волинь увійшла до складу буржуазно-поміщицької Польщі. Автори показують тяжке економічне становище трудящих регіону, їхні виступи проти соціального й національного гніту, за возз'єднання з УРСР, роль КПЗУ в розгортанні революційної боротьби. Вони підкреслюють історичне значення вересня 1939 р., коли збулися надії народних мас про возз'єднання краю з Радянською Україною.

Однак мирне життя було перерване фашистською навалою. Волинська область як прикордонна однією з перших прийняла цей удар. Читачу запам'ятаються сторінки про героїзм радянських прикордонників, частин Червоної Армії, які в тяжких умовах стримували у перші дні війни натиск переважаючих сил противника. Автори показують, що «новий порядок», який встановили гітлерівці на окупованій території, викликав обурення волинян. У містах і селах виникали підпільні антифашистські групи, партизанські загони, які розгорнули боротьбу проти окупантів. З приходом на Волинь Чернігівського партизанського з'єднання О. Ф. Федорова боротьба народних месників проти гітлерівців посилилась. Як підкреслюється в книзі, Волинь стала партизанським краєм.

Звертаючись до післявоєнних проблем, автори розглянули основні завдання перебудови і дальшого розвитку народного господарства Волині. Вони висвітлюють питання, пов'язані із здійсненням соціалістичних перетворень у краї, проведенням індустріалізації, розвитком аграрного сектора. Як слушно зауважують автори, Волинська область у повоєнні роки з аграрної перетворилася в аграрно-промислову. Досягнення трудящих краю у сфері матеріального виробництва стали основою для піднесення їхнього добробуту й культури.

Розглядаючи соціально-економічний розвиток Волині в радянський час, автори не приховують і труднощів у цій справі, показують не тільки досягнення, а й недоліки, прорахунки, допущені помилки. Висвітлюючи питання про відбудову народного господарства області в 1946—1950 рр., вони зазначають, що в той час ще відставав розвиток енергетичної бази, на ряді під-

приємств і транспорті була низька трудова дисципліна, недостатньо використовувалися резерви виробництва тощо. Звертається увага на те, що при проведенні в регіоні колективізації допускалися помилки такого ж характеру, як і в східних областях республіки,— відхід від ленінських принципів, форм і методів здійснення кооперування, порушення економічних відносин з селянством тощо.

Автори звертають увагу на те, що негативні тенденції, характерні для народного господарства країни в 70-х — на початку 80-х років, мали місце й на Волині. В перші роки одинадцятої п'ятирічки, зазначають вони, спостерігався спад економічного розвитку області. Після квітневого (1985 р.) Пленуму ЦК КПРС і XXVII з'їзду партії зроблені лише перші кроки по шляху перебудови соціально-економічного життя на Волині, але корінного перелому в цій справі не сталося.

Незважаючи на певні досягнення, не розкрив всіх потенціальних можливостей аграрний сектор економіки. Автори книги аналізують причини цього. Роки дев'ятої та десятої п'ятирічок були роками застою у сільському господарстві. Повільно втілювалася в життя аграрна політика, визначена березневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС. У сільськогосподарському виробництві області, як і по всій країні, посилювалися суперечності, зумовлені застійними явищами в економіці, старими, командно-адміністративними методами керівництва нею, обмеженням господарської ініціативи колгоспів і радгоспів.

Позитивне враження справляє джерельна база книги: вона досить широка й різнобічна. Це — наукова історична література, документи центральних та місцевих архівів і періодика.

В цілому рецензована книга — перша в українській радянській історіографії узагальнююча праця, в якій більш-менш ґрунтовно висвітлено історію краю. Вона є певним вкладом у розвиток історичного краєзнавства.

Слід відзначити також недоліки видання. В книзі відведено мало місця історії Волині дожовтневого часу. До останнього часу дослідженню цього періоду приділялася недостатня увага. Ряд важливих питань з історії краю доби феодалізму й капіталізму висвітлено у праці фрагментарно (гайдамацький рух, дореформений період та ін.).

Більш докладно розповідається про історію Волині радянського часу. Однак не завжди автори зуміли відійти від старих схем. Це стосується насамперед проблем сільського господарства. Більше уваги, на нашу думку, слід було приділити помилкам і упущенням у цій галузі економіки, проаналізувати їх конкретно щодо Волинської області.

Досить поверхово висвітлено суспільно-політичне життя краю, роботу Рад народних депутатів, діяльність громадських організацій. Потрібно було б ширше показати, яку роль вони відіграють у нинішніх умовах перебудови життя області, як мобілізують трудящих на прискорення еко-

мічного й соціального розвитку регіону, конання рішень XXVII з'їзду КПРС.

В книзі зазначається, що «у процесі соціалістичного будівництва змінилися люди. минулому безправні й неписьменні, вони знали радість вільної праці, пробудилися в громадсько-політичного життя, стали вновладними господарями своєї долі» (с. 221). На нашу думку, це твердження учить декларативно. Процес формування нової людини не простий, відбувається суперечливо. В книзі він не знайшов свого освітлення.

Автори мало наводять конкретних фактів про реалізацію реформи загальноосвітньої та професійної школи. Слід було б розширити також матеріал про роботу вищих навчальних закладів Волині.

В книзі є іменний і географічний покажчик, дві карти. Однак видання, розраховане на широку громадськість, втрачає відсутності ілюстрацій.

Зустрічаються й окремі помилки. Директорія оголосила війну Радянській Росії 16 січня 1919 р., а не 16 січня 1918 р., як зазначено в праці. Від німецько-фашистських загарбників Луцьк визволено не 5, а 2 лютого 1944 р.

Незважаючи на вказані недоліки, рецензована книга заслуговує в основному позитивної оцінки. Її з інтересом прочитає кожний, хто цікавиться історією нашої Батьківщини.

Я. С. КАЛАКУРА (Київ),
В. О. ГОРБИК (Київ)

Хроніка революційного робочого руху на Україні (1900—1917).

Київ: Наук. думка, 1987.— 375 с.

До 70-річчя Великого Жовтня радянська картографія поповнилася цілим рядом фундаментальних історичних досліджень. Серед них виділяється рецензована книга¹, в якій вперше зроблено спробу показати різноманітні форми революційної класової боротьби пролетаріату України в період імперіалізму — вимоги, петиції до підприємців, заворушення, сходки, маївки, мітинги, нелегальні збори, вуличні демонстрації, економічні й загальнополітичні страйки, збройні повстання.

Слід зазначити, що «Хроніка» не тільки відтворює об'єктивне посилення революційного пролетарського руху, а й дає можливість проаналізувати, критично осмислити цілеспрямовану діяльність ленінської партії по підготовці робітничого класу до соціалістичної революції, простежити, як організувалися й мужили в ході класових битв революційні бійці.

Довідник побудований за календарно-хронологічним принципом. У ньому наводяться численні факти, які відтворюють історію більшовицької партії, що очолювала пролетарські маси і відстоювала їх трудові інтереси, керувала їх визвольною боротьбою. Історія КПРС є самостійною галуззю історичних знань. Тому в «Хроніку» включені лише найважливіші факти загальноросійського значення, почерпнуті з партійно-партійних видань. Поряд з цим у ній містяться архівні дані про нелегальні засідання місцевих більшовицьких комітетів

на Україні (с. 221, поз. 3 знизу; с. 256, поз. 2 знизу; с. 298, поз. 6 зверху та ін.), на яких розглядалися питання організації й дальшої активізації революційних виступів пролетаріату.

Цінність рецензованої праці полягає в тому, що її основу становлять архівні матеріали. В ній широко використані фонди Центрального державного історичного архіву Української РСР в Києві (ЦДІА УРСР), Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР (ЦДАЖР СРСР), Центрального державного історичного архіву СРСР (ЦДІА СРСР), державних архівів ряду областей України. Упорядники довідника зробили першу спробу подати повний опис усіх виявлених в архівах фактів революційної боротьби пролетаріату України.

Зібраний у книзі фактичний матеріал свідчить про те, що революційні виступи робітничого класу були нерівномірними. Найбільша кількість їх припадає на великі міста і промислові центри. Так, на Катеринославщині з 1900 р. по лютий 1917 р. відбулося близько 1 тис. революційних виступів, на Херсонщині — понад 540, у Київській губернії — біля 400, на Харківщині — більше 330. З промислових центрів виділяються Одеса (265 виступів), Київ (224), Катеринослав (207), Харків (201), Миколаїв (140)². Все це свідчить про те, що провідною силою революційної боротьби був промисловий пролетаріат, а його натхненником і керівником виступали більшовицькі комітети.

Слід зазначити, що рецензована праця є кроком у галузі дослідження пролетарського руху на Україні. В порівнянні з п'ятим томом багатотомної історії Украї-

¹ Упорядники: О. А. Білоцька, Т. І. Газанська, Ю. П. Лавров (керівник), Б. А. Кучменко, О. М. Машкін, Л. Г. Москвич, О. Ф. Овсієнко, І. А. Шип. Редкол.: В. Г. Сарбей (відповідальний редактор), Ю. П. Лавров (заст. головного редактора), Н. А. Шип (відповідальний секретар), Л. З. Гісцова, Ю. І. Кир'янов, М. І. Пушкарьова, П. М. Шморгун.

² Підрахунки зроблені по географічному покажчику «Хроніки». В аграрних губерніях революційна боротьба була значно слабшою. Так, на Волині відбулося 149 виступів, зокрема, в Житомирі — 39, на Чернігівщині — 91, а в самому Чернігові — 19 виступів.

ни, який вийшов у світ в 1983 р.³, у ній виявлено набагато більше фактів пролетарських виступів. Наприклад, в Одесі — на 118, в Києві — на 80, в Катеринославі — на 69, в Харкові — на 49, в Миколаєві — на 80.

Позитивною стороною довідника є й те, що майже в кожній позиції дається покликання на кілька архівних та опублікованих джерел, причому нерідко суперечливих. У такому випадку наводиться підрядкова довідка, яка нашоує читача на їх уважне вивчення, перевірку й уточнення.

Привертають увагу зібрані у книзі матеріали про тісні інтернаціональні зв'язки пролетаріату України з багатонаціональним пролетаріатом країни, насамперед з російським. Особливу цінність становлять документи, що показують роль більшовицьких організацій в інтернаціональному вихованні трудящих на основі марксистсько-ленінської теорії і програми партії з національного питання, висвітлюють непримирену боротьбу більшовицьких організацій, робітничого класу щодо заборони царським урядом святкування 100-річчя з дня народження великого сина українського народу Т. Г. Шевченка.

Значну роботу упорядники «Хроніки» провели і по складанню географічного покажчика, який дає можливість читачеві дізнатися не тільки про революційні виступи пролетаріату в тому чи іншому населеному пункті, а й переконатися, що пролетаріат великих промислових центрів, керований більшовиками, був основною силою визвольного руху на Україні.

Позитивно оцінюючи книгу, слід вказати й на окремі її недоліки. Вона набагато б виграла, якби в ній були використані фонди не лише державних, а й партійних архівів. Напевно, збагатили б її й документи

³ История Украинской ССР. В 10 т. Т. 5. Украина в период империализма (начало XX века). — Киев, 1983. — 558 с.

про участь у революційній боротьбі дрібнобуржуазних партій, по відношенню до яких більшовики на чолі з В. І. Леніним у той період проводили лівоблокістську тактику. В ряді позицій книги відсутній перелік вимог, лозунгів, з якими виступали робітники. Інколи упорядники обмежуються лише констатацією факту виступів пролетарських мас (с. 190, поз. 3, 7, 10 зверху; с. 191, поз. 4 зверху, 5 знизу; с. 212, поз. 2, 3, 6 зверху).

Іноді повторюються помилкові положення інших авторів, зокрема, про вибори в Конотопі Ради робітничих депутатів (Ради уповноважених) (с. 124). Фактично ж це було бюро уповноважених залізничників станції Конотоп, про яке повторно, але вже з посиланням на архівне джерело, йдеться на с. 125. На цій же сторінці згадується нарада представників від робітників 35 заводів, що відбулася 2 листопада 1905 р., але про те, де вона проходила, не повідомляється.

Порушено алфавітний принцип при переліку назв міст, де 11 грудня відбувалися революційні виступи робітників (с. 144—145). Недбало оформлені деякі примітки. В ряді використаних видань відсутні вихідні дані (с. 360, №№ 86, 96, 142); в деяких — неправильно вказується рік видання (с. 360, № 100; с. 361, № 148; с. 362, № 169). У географічному покажчику не вказуються сторінки «Хроніки», де йдеться про революційні виступи в названому населеному пункті (с. 370, поз. 8 зверху).

В цілому зазначені недоліки істотно не впливають на позитивну оцінку рецензованої праці. Вона стане в пригоді всім, хто цікавиться історією героїчного минулого Батьківщини, сприятиме дальшому дослідженню революційного робітничого руху, діяльності більшовицьких організацій.

О. П. КОСТЯНКО (Ровно),
В. І. ЧЕРВІНСЬКИЙ (Київ)

В. Г. Сарбей.

Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма).

Киев: Наук. думка. 1989. — 248 с.

Стало традицією, що в будь-якій рецензії на монографію чи збірник статей насамперед підкреслюється своєчасність виходу у світ даної книги. Розгляд рецензованої праці також хотілося б розпочати саме з цього. Причому не на догоду згаданій традиційності, а тому, що книга В. Г. Сарбея справді відповідає найнагальнішим запитам нашого часу. Адже нині в історичній науці відбувається перегляд оцінок ряду важливих подій, діячів історичного минулого. Проте в дискусіях, що ведуться, є спроби порушити методологічні основи радянської історичної науки. Деякі вчені й публіцисти, наприклад, поси-

лаючись на пріоритет загальнолюдських цінностей над класовими, ставлять під сумнів правомірність класового аналізу у вивченні історичного процесу, прямо чи завуальовано спростовують основне значення принципу партійності в суспільствознавстві. А окремі зарубіжні дослідники процесу революційної перебудови в нашій країні закликають покінчити з вигаданим ними ж самими «культу Леніна».

Автор рецензованої праці справедливо підкреслює: «Мета таких порад ясна: наше ідейне роззброєння перед наступаючим фронтом буржуазної ідеології» (с. 4). Тому цілком обгрунтовано В. Г. Сарбей відкриває свою книгу спеціальним розділом «Відкриття й розвиток основоположниками марксизму-ленінізму матеріалістичного розуміння історії». Він переконливо показує, що теоретична спадщина К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна була і є могут-

ньою методологічною основою, яка допомагає історикам знаходити правильний шлях у складному лабіринті історичних процесів, висвітлювати слабо вивчені, заплутані сторінки історії. Ця думка проходить червоною ниткою через усю працю, що структурно складається з двох частин: «Утвердження теорії марксизму-ленінізму в історичній науці й крах української буржуазно-націоналістичної історіографії» та «Ленінська теоретична спадщина — методологічна основа наукового розуміння проблем історії України другої половини XIX — початку XX ст.»

Слід відзначити, що В. Г. Сарбей органічно пов'язує дослідження висунутих сюжетів з методологічними реаліями сьогодення, насамперед із завданнями очищення ленінського підходу до розв'язання національної проблеми від пізніших деформацій, звільнення теоретичної думки від догматичного підходу до національного питання, розвитку високого гуманістичного смислу інтернаціоналізму. Проблема співвідношення і взаємовпливу національного й інтернаціонального факторів, їх гносіологічних коренів пронизує всю книгу.

На основі широкого кола фактичного матеріалу, в тому числі й нового архівного, автор розглядає кризу буржуазної історичної науки на Україні в нерозривному зв'язку з кризою методології буржуазної історичної науки в Росії в цілому. Проте, на наш погляд, В. Г. Сарбею не вдалося уникнути в цьому розділі деяких полемічних «перебільшень». Наприклад, він твердить, що українська буржуазно-націоналістична історіографія періоду імперіалізму увібрала в себе найреакційніші постулати різних ідеалістичних філософських систем (с. 39). Над викладенням цього матеріалу тяжіють і стереотипи надмірної категоричності, властиві багатьом історіографічним дослідженням, присвяченим кризі буржуазної історіографії, в яких начисто перекреслювалися позитивні риси праць ряду буржуазних істориків, їх спроби перебороти свою методологічну обмеженість.

Вперше в радянській історіографії читач знайде у рецензованій праці науково обґрунтований аналіз історичної концепції М. С. Грушевського та його «школи». Ця тема розглядається в трьох розділах першої частини книги.

Звичайно, можна сперечатися з приводу достатньої чи недостатньої аргументованої критики автором тих чи інших трактувань різних періодів історії України у працях М. С. Грушевського та його послідовників. В основному ж уявляється, що цей аналіз досить ґрунтовний і діалектичний. Він спирається на творче вивчення дослідником праць М. С. Грушевського, а також на досягнення у вивченні історії України спеціалістів дорадянської й радянської історіографії. Певне незадоволення викликає звернення В. Г. Сарбея до історичних і публіцистичних праць 40—50-х років з цієї теми без належної наукової оцінки їх огульно-критичного характеру.

Особливий інтерес становлять погляди М. С. Грушевського на історію Східної Галичини, Північно-Західної України і За-

карпаття, з одного боку, та українських земель, возз'єднаних з Росією в XVII—XVIII ст., з другого. Спеціалістам добре відома створена М. С. Грушевським так звана теорія «українського П'ємонту» — західноукраїнських земель, що знаходилися під владою Габсбурзької монархії, як нібито центру визвольної боротьби українського народу.

В. Г. Сарбей не лише згадує про широку пропаганду цієї теорії М. С. Грушевським, а й викриває наукову неспроможність його поглядів на Галичину як на цілком чужорідні щодо Росії землі за соціальним та національним складом населення й історичним минулим.

У розділі «Методологічне значення критики В. І. Леніним буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії України» автор, поряд з іншими проблемами, розвиває висунуте ним раніше у статті «В. І. Ленін, російська революційна соціал-демократія і спадщина І. Я. Франка» (1983 р.) принципове положення про те, що Володимир Ілліч не ототожнював суспільно-політичні позиції М. С. Грушевського та І. Я. Франка, як про це твердили деякі дослідники, спираючись на ленінський конспект книги С. М. Щоголева «Український рух як сучасний етап південноросійського сепаратизму» (с. 94—97).

Високо оцінюючи аналіз концепції М. С. Грушевського, проведений В. Г. Сарбеєм, хотілося б нагадати марксистсько-ленінську вимогу про необхідність розглядати ідейно-політичний шлях громадських діячів у всій цілісності, з'ясовуючи при цьому від чого до чого і як ішли вони у своїх ідейних пошуках. Тому, хоча рецензована книга й обмежена чіткими хронологічними рамками епохи капіталізму, проте зовсім обходить післяжовтневу еволюцію поглядів М. С. Грушевського, на наш погляд, неправомірно. Особливо, якщо враховувати гостру полемічність даної проблеми і необхідність встановлення історичної справедливості з усією науковою скрупульозністю, без очорнення та будь-якого лакування.

Друга частина монографії присвячена основоположному значенню праць В. І. Леніна для наукової розробки конкретних проблем історії України. Зокрема, автор показує як положення ленінської праці «Розвиток капіталізму в Росії» допомагали розв'язувати соціально-економічні питання історії України дослідникам І. О. Гуржію, П. Н. Першину, К. В. Воблomu, Ф. Є. Лосю, О. А. Парасуньку, В. П. Теплицькому, О. І. Луговій, Л. Г. Мельнику, М. М. Кравцю та ін.

У рецензованій праці висунуто ряд цікавих міркувань щодо дальшого висвітлення даної проблематики. Разом з тим уявляється, що історіографічний аналіз розробки ряду досліджуваних проблем історії України (про два шляхи розвитку капіталізму в сільському господарстві та ін.) слід було б тісніше пов'язати з розв'язанням їх у дослідженнях із загальноросійської тематики І. Д. Ковальченка, П. А. Зайончковського, А. М. Анфімова, Г. Риндзюньського та ін.

Далі автор прагне визначити найбільш

перспективні напрями вивчення суспільно-політичного руху на Україні в пореформенний період, зокрема так званого «громадівського». І тут В. Г. Сарбей аналізує положення ленінських праць в поєднанні із змістом конкретно-історичних досліджень української радянської історіографії, ряд з яких до недавнього часу були недоступними для широкого кола читачів. Розповідаючи про період першої революційної ситуації в Росії, автор розглядає громадівський рух на Україні, що з'явився в той період і розвивався в наступні десятиріччя, в контексті ленінської концепції загальноросійського визвольного руху. Адже, дійсно, фактичний матеріал переконує, що визвольна боротьба на Україні, незважаючи на гостре й складне переплетіння тут соціальних і національно-релігійних проблем, розгорталася, підлягаючи загальним закономірностям усєї країни.

Підтримуючи дані спостереження автора, які спираються на фактичний матеріал досліджень радянських істориків, на положення ленінської історичної концепції, висловлюємо жаль, що наведений аналіз не охопив усєї території України, зокрема її південного регіону, й обмежився в основному лише періодом 60-х років. А далі? В. Г. Сарбей не простежує еволюції громадівського руху в наступне десятиліття. Хоча слід відзначити, що це об'єктивно відбиває надто обмежену конкретно-історичну розробку цього питання в історіографії.

Неоднозначний і суперечливий характер має в досліджуваній літературі висвітлення проблеми співвідношення громадівського і народницького руху на різних етапах їх розвитку. На це справедливо звертає увагу автор і робить висновок про те, що далі глибоке вивчення даної теми розкриє нові сторінки історії розвитку революційного єднання й дружби українського і російського народів.

Хотілося б звернути увагу ще на одну висунуту В. Г. Сарбеем у ході історіографічного дослідження загальнометодологічну проблему — наведене ним твердження деяких авторів про гальмуючий вплив національно-визвольної боротьби на процес розмежування сил демократизму й лібералізму в суспільно-політичному русі (с. 144). Думається, що навіть солідаризуючись з цією позицією, необхідно було врахувати і прокоментувати аргументацію авторів, які дотримуються протилежної точки зору.

Великий історіографічний матеріал автор залучив для висвітлення в останніх двох розділах другої частини книги основоположних принципів ленінської концепції революційної боротьби трудящих України в період імперіалізму, гегемонії робітничого класу в цій боротьбі. Ці розділи насичені цікавими творчими роздумами автора.

Спираючись на ленінську періодизацію визвольного руху в країні, В. Г. Сарбей висуває й розглядає такі критерії висхідної тенденції в його розвитку, як революційне керівництво, участь мас, залучення національних окраїн у загальноросійську боротьбу.

Звертає на себе увагу аналіз постановки і розв'язання в історіографії питання про зміст ленінських понять «політична армія революції», «політична армія контрреволюції», їх співвідношення з розкриттям руйнівних сил революційного процесу.

Автор справедливо наголошує на необхідності створення синтетичної праці з історії пролетаріату України, в якій у плані сучасних вимог до історичної науки слід показати не тільки його формування, склад, форми боротьби, а й недостатньо вивчені питання зародження та розвитку соціальної психології пролетаріату, його культури. Заслужовують на увагу також такі проблеми, як висвітлення діяльності дрібнобуржуазних партій і груп у селах України, вивчення ролі Всеросійської селянської спілки й ін.

Привертає увагу вміщений у висновках монографії заклик автора про те, що необхідно посилити взаємодію між академічною, вузівською й галузевою наукою в активізації історіографічних досліджень. Цьому допоможе й рецензована нами книга.

Проте не всі важливі проблеми історії України періоду капіталізму знайшли відображення в монографії. На жаль, питання культури лишилися поза увагою автора. Правда, обрана ним нарисова форма дослідження виключає будь-які категоричні претензії в цьому плані. Однак сьогодні нам доводиться лише шкодувати з цього приводу, оскільки проблеми історії вітчизняної, національної культури набувають першорядного значення в зв'язку із завданнями докорінного підвищення загальнокультурного і тісно зв'язаного з ним політичного рівня трудящих мас, із завданнями вирішення міжнародних відносин. Можна назвати й деякі інші питання, що не знайшли висвітлення в рецензованій книзі. Але це — перспектива дальших історіографічних досліджень.

У цілому ж монографія В. Г. Сарбея, безумовно, збагачує історіографічний арсенал радянської історичної науки періоду революційної перебудови, сприяє методологічній озброєності (а від неї насамперед залежить, як відомо, рівень професіоналізму) істориків, допомагає виробленню нового політичного мислення широкої громадськості, інтереси якої приковані до історичної долі нашої Батьківщини.

З. В. ПЕРШИНА (Одеса)

Одержано 31.08.89.

Е. А. Колесник.

Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР.

Киев: Наукова думка, 1988.— 115 с.

Рецензована книга присвячена колишнім бібліотекам Київського університету св. Володимира (нині — Київського орденів Леніна та Жовтневої революції державного університету ім. Т. Г. Шевченка), Київської 1-ї гімназії і Колегії Павла Галагана.

Це, по суті, перша в українській радянській історіографії спроба висвітлити історію створення великих книжкових колекцій ЦНБ АН УРСР, що являють собою важливе джерело вивчення культури Росії, України, Білорусії, Литви, Польщі та інших країн Європи XV—XIX ст.

При написанні цієї праці автор використала комплекс архівних матеріалів: документи Київського міського архіву і ЦНБ АН УРСР, значну кількість яких уперше введено до наукового обігу, фонди рукописного відділу ЦНБ. На основі цих джерел вона зробила власні оригінальні підрахунки, що стосуються як окремих зібрань, так і бібліотек Київського університету, 1-ї гімназії та Колегії Галагана.

Полегшать дослідникам роботу з фондами схеми бібліографічної класифікації бібліотеки Університету св. Володимира та іменний покажчик, вміщені в монографії.

Автор ґрунтовно проаналізувала найбільш важливі аспекти проблеми, розглянула зміст і структуру фондів, що, безумовно, сприятиме їх більш широкому використанню в навчальному процесі та науковій роботі. Можна виділити три основні теми, які привернули увагу Є. О. Колесник. Перша з них це — історія бібліотеки Київського університету. Автор розповіла про створення та поповнення її унікальних фондів, склад колекцій, де зібрані першоджерела й наукова література, необхідні для вивчення питань суспільно-політичного й економічного розвитку України та Росії. Вона детально проаналізувала окремі колекції, які в різний час були передані бібліотеці, зокрема, зібрання Волинського ліцею, Бердичевську колекцію, книжкову колекцію видатного історика, етнографа й письменника, професора університету М. І. Костомарова, російського економіста XIX ст. М. Х. Бунге, українського історика О. М. Лазаревського тощо.

Цінним є те, що автор опублікувала схему розміщення книжок бібліотеки Київського університету, детально охарактеризувала каталоги, де зафіксовано унікальні

бібліотечні фонди. Це допоможе дослідникам швидше зорієнтуватися в океані книжкових багатств.

Інші два питання, розглянуті автором, стосуються історії створення та оцінки фондів бібліотек найстаріших дореволюційних учбових закладів Києва — Київської 1-ї гімназії та Колегії Павла Галагана, книжкові зібрання яких налічували кілька тисяч праць з історії, географії, юрисдикції, політичної економії та математики. Серед них — рідкісні стародруки XVI—XVII ст., велика кількість творів російських письменників і поетів XVIII—XIX ст., вітчизняні видання з проблем краєзнавства та етнографії, публікації джерел з історії України, історико-археологічні описи окремих міст та місцевостей України, путівники, історико-статистичні описи монастирів тощо. Значний інтерес для дослідників становить, зокрема, розділ рукописів.

Характеризуючи багаті книжкові фонди цих бібліотек — університетської, 1-ї гімназії та Колегії Павла Галагана, автор вперше висвітлює питання про використання цих книжкових багатств у навчальних та науково-дослідних цілях. Описуючи колекції, вона зосередила увагу на автографах, маргіналіях, бібліографічних позначках, що залишилися на сторінках книг, на різноманітних книжкових знаках та штемпелях. Є. О. Колесник підкреслила, що вони дають цінний матеріал для вивчення цих зібрань в історико-книгознавчому аспекті.

Відзначаючи позитивні риси рецензованої монографії, слід згадати й деякі недоліки та упущення. Так, у вступній частині не завадило б дати коротенький історіографічний огляд літератури, показати, які питання і як розроблялися попередниками. Слід було б також проаналізувати джерельну базу дослідження, оцінити кількісний та якісний склад використаних документів. Книга, безперечно, виграла б, якби в ній був вміщений алфавітний покажчик каталогів розглянутих книжкових колекцій, фонди яких і сьогодні широко використовуються дослідниками. Автору варто було написати хоча б невеличку заключну частину. Подекуди в тексті зустрічаються стилістичні повтори.

Загалом рецензована монографія — змістовне й цікаве дослідження, яке стане в пригоді філологам, історикам, книгознавцям, бібліотечним працівникам, викладачам та студентам вузів. Вона є певним вкладом в інформаційно-бібліографічне забезпечення наукових досліджень.

В. М. МАТЯХ (Київ)

Одержано 27.02.1989.

Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития (70—80-е годы). Сб. стат.

К., *Наук. думка*, 1988.— 224 с.

Нова наукова праця колективу Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР, яка нещодавно з'явилася на полицях книжкових магазинів, розкриває перед читачем яскраву палітру розвитку молодих незалежних країн Близького і Середнього Сходу. Це — збірка статей з питань сходознавства під редакцією доктора історичних наук І. Ф. Чернікова, в якій висвітлюються особливості соціального й економічного становища арабських держав. У ній порушується ряд проблем, пов'язаних з розв'язанням близькосхідної кризи та новими моментами у політичному та культурному житті цих країн.

Близький та Середній Схід — це регіон, до якого вже довгий час повернуто увагу міжнародної громадськості, політичних діячів, учених-сходознавців. Останнім часом з'явилося чимало видань, в яких розглядаються ті чи інші питання цієї складної теми. Це зумовлене їх політичною та науковою актуальністю, підвищенням ролі розташованих там країн у виробленні світової політики. Свій внесок у вивчення цих складних проблем роблять і науковці Української РСР, зокрема, вчені Інституту соціальних та економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР.

У рецензованому збірнику розкриваються нові тенденції і особливості суспільно-політичного, економічного й культурного життя Близького Сходу, які виявилися у середині 80-х років. Тематично в ньому можна виділити три цикли тем. Перший об'єднує статті, в яких розглядаються питання соціального й економічного розвитку країн регіону. У них аргументовано аналізується процес еволюції економічних відносин у державах Арабського Сходу, висвітлюються зміни у класовій структурі суспільства, що сталися під впливом інтернаціоналізації світових господарських відносин, ідеться про класову спрямованість соціальної політики країн, що розвиваються.

Цікавою є стаття Ю. М. Мацейка, в якій на прикладі Єгипту, Саудівської Аравії та Іраку оцінюється стан їх взаємозв'язків з транснаціональними корпораціями. Детально показано загострення суперечностей між імперіалістичними державами та цими арабськими країнами. Автор розповідає про подвійний підхід у політиці останніх щодо цих корпорацій: через свою економічну залежність вони змушені звертатися до них за технологією та кредитами. У той же час ці країни намагаються утримати під національним контролем економічні ресурси й регламентувати діяльність західних монополій рамками внутрішнього законодавства та міжнародного права. А. І. Рогач, О. І. Соскін і В. С. Плачинда у своїх статтях аналізують вплив економічних процесів у державах з різним рівнем економічного розвитку і політичною спрямованістю на класову структуру та соціальну політику.

В цілому ця група публікацій дає досить повне уявлення про характер таких явищ, труднощі, з якими країни регіону зустрічаються на шляху зміцнення господарського комплексу та зовнішніх економічних зв'язків. Проте в них неповною мірою розглянуто деякі питання, які заслуговують більш глибокого висвітлення. Насамперед мова йде про створення перших монополістичних об'єднань у ряді найбільш економічно розвинутих держав регіону, а також про посилення інтеграційних процесів, які вже привели до організації Ради співробітництва країн Персидської затоки.

Нові аспекти їх зовнішньополітичного життя та боротьби на міжнародній арені за всебічне й справедливе врегулювання близькосхідної кризи розглядаються в другому циклі статей. С. П. Полжук, С. В. Толстов та Н. Д. Несук, залучивши цікавий фактичний матеріал, розглядають згубні наслідки агресивної політики правлячих кіл Ізраїлю для арабських народів, передусім палестинського. Детально аналізується зовнішньополітичний курс США у першій половині 80-х років на підтримку експансіоністських дій Ізраїлю щодо Лівану, викривається стратегічний підтекст «плану Рейгана», який мав на меті розкол арабського світу та посилення американського втручання у внутрішні справи країн регіону. Дослідники досить обґрунтовано розкривають сутність стратегії і тактики Великобританії щодо держав Близького Сходу, насамперед «ініціативи» уряду М. Тетчер по розв'язанню палестинської проблеми.

Проте, розглядаючи міжнародні відносини, вони не враховують деякі нові моменти. Передусім автори цих публікацій не дають оцінку доктрини «неоглобалізму», з якою виступила адміністрація Р. Рейгана, та її реалізації у цьому вибухонебезпечному районі земної кулі. На наш погляд, більш глибокого висвітлення потребують такі історичні реалії, як агресія США проти Лівії з метою знищення її лідера та аналіз документів наради семи найбільш розвинутих країн Заходу в Токіо.

Заключний цикл статей об'єднаний соціально-політичною тематикою. Його відкриває розвідка І. Ф. Чернікова, в якій на базі нового документального матеріалу розглянуто важливі проблеми політичного розвитку Турецької республіки на сучасному етапі: діяльність політичних партій, соціально-класові відносини, перехід від диктатури військових до цивільної адміністрації на основі нової конституції 1982 р. Оцінюючи позитивні процеси в радянсько-турецьких відносинах, що наочно виявилися останнім часом, автор робить деякі прогнози відносно перспектив двосторонніх контактів. Водночас він говорить і про труднощі, що заважають їх активізації.

І. Г. Майдан знайомить читачів із суспільно-політичним життям сучасного Афганістану. Він дає характеристику етапам Квітневої революції в цій країні, виходячи з проблем, котрі довелося розв'язувати там у конкретні історичні періоди. Автор зазначає, що НДПА протягом усієї

революції формувала базу, необхідну для організації об'єднаного фронту демократичних і національно-патріотичних сил. Цей процес не завершився із створенням Національного вітчизняного фронту. Разом з тим не можна погодитися з твердженням автора, що поява останнього дійсно сприяла консолідації всіх сил народу для боротьби за здійснення завдань національно-демократичного розвитку, патріотичного виховання населення тощо.

Відзначаючи позитивні особливості даного видання, хотілося б висловити його авторському колективу деякі зауваження і побажання. Оскільки в ряді статей йдеться про напрямки та етапи соціально-економічного й політичного розвитку Туреччини, Саудівської Аравії, Кувейту, Об'єднаних Арабських еміратів, Бахрейну, Катару, що дедалі більше набувають рис «нових індустріальних країн» у регіоні Близького Сходу, слід було б докладніше охарактеризувати цей феномен, показати причини, джерело та типологію його виникнення та поширення. При розгляді шляхів близькосхідного врегулювання, запропонованих

сторонами, що протистоять один одному у конфлікті, варто було б більшу увагу приділити підходам СРСР у дусі нового політичного мислення, які базуються на таких принципах, як свобода вибору, національне примирення, баланс інтересів, конструктивний діалог, розумний компроміс тощо. Потребує переосмислення поняття «держави соціалістичної орієнтації». Адже правомірність вибору цієї орієнтації зовсім не означає автоматичного подолання труднощів об'єктивного та суб'єктивного характеру, які виникають.

Без сумніву, рецензована праця приверне увагу не тільки фахівців і пропагандистів, викладачів вузів і студентів, а й тих, хто цікавиться історією Близького Сходу. В ній з позицій нового політичного мислення охарактеризований досить складний комплекс соціально-економічних та політичних проблем, які безпосереднім чином впливають на ситуацію не лише в окремих державах чи регіоні в цілому, а й на загальний стан справ на міжнародній арені.

І. М. ХВОРОСТЯНИЙ (Київ)

P. R. Magocsi.

Ukraine: A Historical Atlas.
G. F. Matthews, cartographer.

Toronto; Buffalo; London, 1985—1986.— 24 maps.

П. Р. Магочі.

Україна: Історичний атлас.

Торонто; Буффало; Лондон, 1985—1986.— 24 карти.

Видання історичного атласу України, підготовленого П. Магочі, свідчить, як значає в передмові сам автор, про зростання на американському континенті інтересу до вивчення минулого українського народу. В деяких університетах там читаються курси української історії, мови і літератури, а в Гарвардському, Альбертському та Торонтському — створено кафедри з української проблематики. В середніх навчальних закладах у західній частині Канади курси з української мови й культури вводяться до навчальних програм. Зрозуміло, що при цьому виникає потреба у підручниках, посібниках та інших навчальних матеріалах для англомовних студентів. Спробою підготувати такий посібник і є рецензований атлас. В ньому представлено 24 карти, присвячені природним умовам та історії України з киммерійського часу і аж до сьогодення. Автор намагається представити Україну в двох аспектах — показати зміни в політичному підпорядкуванні українських земель у різні хронологічні епохи, а також зміни в етнічній території. Картам передують стисла передмова, де автор мав на меті уточнити вживання термінів «Русь» та

«Україна». Однак уже тут він припустився помилки, вказавши, що останній почав вживатися тільки з XVI ст., тоді як у радянській літературі давно доведено, що він був поширений уже в XIV ст., а, на думку деяких дослідників, — навіть з XII ст.

Для кращого сприйняття історичного матеріалу в більшості випадків упродовж цілого атласу збережено одні й ті ж кольори та картографічні позначки. В цілому в ньому показано головні зміни політичних та адміністративних кордонів, але подеколи відбито деякі події господарського й культурного розвитку краю.

Назви населених пунктів в атласі подаються мовами країн, до яких вони належать тепер. Так, українські форми вживаються для населених пунктів у межах УРСР, але Перемишль, наприклад, подано як «Пшемисль», оскільки нині він знаходиться в межах Польщі.

До атласу додано покажчик у вигляді карти, де на сітці координат зведено всі географічні назви. Це допомагає знаходити їх на тематичних картах. Історичний коментар до кожної карти доповнює подану на ній інформацію, і, таким чином, в атласі вміщено досить широкі відомості про історію українських земель з найдавніших часів.

Щоправда, трактування деяких питань викликає заперечення. Так, першою цивілізацією на українських землях, на думку П. Магочі, була киммерійська, пізніше — скифська та грецька на Північному Причорномор'ї. Чомусь зовсім ігноруються не лише палеолітична епоха, а й увесь мідний вік та епоха бронзи, в тому числі відома цілому світові трипільська культура. Дивно і те, що відлік історії починається з показу не автохтонного, а прийшлого

населення. Однак і подана інформація не повна — на карті ніяк не показано згаданих у тексті сарматів, а також грецькі колонії Калос-Лімен, Мірмекій, Німфей, Істрію, Ілурат. Цікавою за змістом є карта «Східна Європа 250—800 р. н. е.». Однак побудовано її за принципом показу подій на початок визначеного періоду. На ній не показано території, які займали полабські і поморські слов'яни. На думку авторів карти, слов'янського населення не було там, де в наступному столітті виник Новгород. Значно меншою, ніж як це відомо із сучасних досліджень, показано слов'янську територію на Сході, що сягала верхів'я Волги і доходила до Оки. Не показано на карті й територію ільменських слов'ян, кривичів, полочан, а також західних слов'ян — лютичів, поморян та віслян. І вже зовсім відмовлено в існуванні південним слов'янам.

Наступна, п'ята карта вже показує розміщення слов'янських племен, але автори коментарів виводять еволюцію їх не з розвитку продуктивних сил, а з впливу і захисту Хозарського каганату. Навіть Київ — центр полян П. Магочі вважає насамперед хозарським торговельним форпостом.

Окремі історичні події в коментарях викладаються вже й зовсім за норманською теорією. Так, П. Магочі пише, що поява варягів привела до поступового об'єднання східних слов'ян і виникнення початкової державної структури.

Цікаву інформацію можна почерпнути з карти «Торговельні шляхи середньовічної Європи». Однак у коментарях до неї Полоцьк, Смоленськ і навіть Київ названо лише варязькими форпостами.

Карта «Київська Русь у XI ст.» де в чому не узгоджена з попередніми. Тут показано територію Київської Русі близько 750 р., тоді як на карті «Східні слов'яни в IX ст.» про це немає і згадки. Є й певні неточності. Зокрема в XI ст. Галичина-Волинь не становили єдиного князівства так само, як і Ростово-Суздальська земля. Це — пізніші утворення. Міст на той час було відомо значно більше. Варто було б вказати й неслов'янські землі, що входили до складу Київської Русі.

Не позбавлена неточностей і карта «Південна Русь близько 1250 р.». Чомусь назву «Київська Русь», яка вже на той час розпалася, позначено в районі Полоцька і Новгорода-Сіверського. Володимиро-Суздальське та Муромсько-Рязанське князівства об'єдналися пізніше 1250 р.

Викликає подив, що торговельні шляхи подано лише для найдавніших періодів, і вже з 1400 р. їх кількість дедалі зменшується. Так, на карті «Українські землі близько 1400 р.» не показано ніяких шляхів між Черніговом, Стародубом, Новгородом-Сіверським та Москвою. Немає шляхів і на південь від Чернігова. Тобто, як і зазначено в легенді до карти, монголо-італійські шляхи подано за відомостями італійського мандрівника Плано Карпіні, хоча їх, безумовно, слід було б доповнити іншими, наявними в літературі даними. Дату останнього походу Вітовта вказано не-

точно. Він завершився не в 1392 р., а у 1397—1398 рр. Можна було б показати значно більше венеціанських та генуезьких колоній в Криму й на Кавказі.

Великим недоліком усього атласу, в тому числі й карти, присвяченої українським землям після 1569 р., є показ дуже обмеженої кількості міст, дібраних незрозуміло за яким принципом. В результаті з видання зник такий важливий показник розвитку, як ступінь заселення території в різні історичні епохи. Є й прикрі помилки в назвах населених пунктів. Острог, наприклад, завжди був Острогом і ніколи не писався «Остріг». Варто було б хоча б кольором відокремити територію Османської імперії від її вассалів, зокрема, від Кримського ханства. Дуже умовно показано кордони на Сході, зокрема, не помічено, що Любецький повіт на середину XVI ст. знову відійшов до Польщі. І, що найприкріше, на цій карті взагалі немає шляхів.

Цікавою вийшла карта «Запоріжжя». Однак на ній не показано місця розташування всіх січей, як годилося б, якщо вже створюється спеціальна карта, а також запорізькі паланки.

Важливим для періоду після Люблінської унії є питання про поширення різних конфесій на Україні. Проте на карті, присвяченій цій проблемі, не вказано чомусь кордонів Київської діоцезії, а серед важливих монастирів відсутні Густинський та Мгарський, що були важливими центрами переписування книг і мали великі книгозбірні. Дещо незвично звучить назва карти «Козацька держава після 1699 р.», створеної, очевидно, переважно за матеріалами праць І. П. Крип'якевича, хоча в списку використаних джерел вони не зазначені. Формування державності на українських землях в той період справді відбувалося. Однак викликає подив той факт, що, яскраво виділивши кольором територію полків у Білорусії та Поліссі, автори дуже скоротили її на Поділлі та Волині, тоді як відомо, що існував, хоч і в стадії формування, Волинський полк, а в 1657—1658 рр. заново було розпочато формування Подільського, межа якого йшла на Межибіж, Бар, Зіньків, а від Молдавського кордону — на Студеницю, Могилів, Ямпіль, Рашків. Полковий устрій на Правобережжі проіснував аж до 1713 р. Це відіграло велику роль у визвольній боротьбі під проводом О. Палія. Отже, і на цій карті варто було б представити його ширше.

Деяких помилок припустилися автори і в показі українських земель після Андрусівського перемир'я 1667 р. Так, за цією угодою до Росії на правому березі відходив лише Київ з округом в одну милю, а Запоріжжя оголошувалося кондомініумом під владою і Росії, і Польщі. Що ж до територіального клину від Києва в напрямі на Васильків (Київська сотня Київського полку), то він виник лише після укладення «Вічного миру» 1684 р.

До найбільш вдалих спроб авторів атласу належить показ українських земель після 1750 р. Однак варто було подати хоча б найбільші адміністративні центри, в тому

числі Чернівці, які є на попередній етнографічній карті.

У коментарях до наступної карти «Російська імперія в Європі» не зроблено навіть натяку на неоднакову участь, яку взяли в поділах Польщі Росія, до якої відійшли землі, що їх населення віками боролось за визволення з-під влади Польщі, та Австрія і Пруссія, які захопили польські й західноукраїнські землі.

Не позбавлені помилок і карти, що стосуються кінця ХІХ—початку ХХ ст. Так, у коментарях до карти «Національні меншості в ХІХ ст. на Україні» волинських чехів, яких було чимало, віднесено, очевидно, до німців за ознакою належності до лютеранського віросповідання. В усякому разі у тексті про них немає і згадки, хоча на карті місця їх розселення показано.

Неправильно названо карту «Австро-Угорська імперія», правильна назва — «Австро-Угорська монархія», або «Австро-Угорщина», оскільки ця держава складалася з Австрійської імперії та Угорського королівства.

Безумовно, неправильно в коментарях до карти «Українські землі 1914—1919» зазначено, що закарпатці вирішили приєднатися до Чехословаччини. Насправді це рішення прийняв плебісцит емігрантів у США, а потім збори в Ужгороді, що відбувалися під охороною чеських легіонерів. Затверджено цей факт Сен-Жерменською угодою, що входила до Версальської системи договорів.

В тому ж тексті неправильно розшифровано назву «УНР» як українська національна (а не народна) республіка.

Дуже цікавою за змістом є карта «Українські землі в період другої світової війни». На превеликий жаль, у радянській картографії ніколи не показувалися окупаційні зони, на які було поділено Україну. Однак ситуація в генерал-губернаторстві, рейхскомісаріаті України та окупованій Трансїстрії досить відрізнялася, що позначилося й на становищі мирного населення, і на умовах підпільної та партизанської боротьби. Публікація карти, подібної до підготовленої П. Магочі, мала б стати в пригоді багатьом спеціалістам з історії Великої Вітчизняної війни.

У коментарях до названої карти допущено помилку. «УПА» — це так звана «Українська повстанська армія», що діяла в Галичині (бандерівці). Автор називає її «Українською революційною армією». А ось на Волині діяла так звана «Українська народно-революційна армія» — бульбаші. Це різні угруповання.

В цілому, незважаючи на суттєві фактичні помилки, видання П. Магочі «Україна: Історичний атлас», безумовно, становить певний інтерес для істориків, хоч і створений він на підставі інших методологічних позицій.

Т. А. БАЛАБУШЕВИЧ (Київ),
О. Є. МАРКОВА (Київ).

Одержано 29.09.88.

Огляд редакційної пошти

Останнім часом помітно збільшився потік читацьких листів, які надходять до редакції «Українського історичного журналу». Редакційна пошта свідчить про зростаючий інтерес широких кіл громадськості до історичних знань. І це не може не радувати. Адже переосмислення подій минулого, всього історичного досвіду стало необхідною потребою суспільства, життєдайним джерелом оновлення всіх сфер його життя.

Наші читачі у листах відзначають, що вчені-суспільствознавці республіки помітно активізували свою роботу по дослідженню маловивчених проблем історії України. Поліпшилося їх висвітлення і в «Українському історичному журналі». На його сторінках почало з'являтися більше дискусійних, цікавих наукових та документальних матеріалів, ніж раніше. Все це сприяло зростанню тиражу журналу, його популярності на Україні, у союзних республіках та за кордоном.

До редакції надходить чимало листів, автори яких прихильно ставляться до тих змін, що сталися в роботі «Українського історичного журналу». Так, давній передплатник нашого журналу Л. Д. Дідоренко із селища Краснопілля на Сумщині зауважує, що «журнал став кращим і цікавішим завдяки тому, що в ньому почали публікуватися насправді історичні матеріали». З ним повністю погоджується В. І. Іванов, що мешкає у м. Сухинічі Калужської області. Він нещодавно став передплатником «УІЖ»у, але, за його словами, зміст журналу виправдовує сподівання. «Незважаючи на відсутність ілюстративного матеріалу, часопис істориків України вирізняється різноманітністю тем і дає цілісне уявлення про перебіг головних історичних подій на Україні». В. М. Дракулов з Южно-Сахалінська теж зовсім недавно передплатив «Український історичний журнал». Він повідомив, що «читає журнал з великим задоволенням, бажаючи дізнатися про історію та культуру України якомога більше». Звертаючись до наших авторів, В. М. Дракулов пише: «Дорогі наші історики! Розповідайте у міру своїх сил і таланту про історичну долю українського народу, не прикрашаючи ні героїв історії, ні тієї дійсності, в якій вони жили».

Читацька пошта свідчить, що найпопулярнішими в журналі є рубрики «Маловідомі сторінки історії», «Історія в особах», «Портрети істориків минулого». Найбільш схвальний відгук викликають публікації документальних матеріалів, пам'яток історіографічної спадщини, зокрема, твору М. І. Костомарова «Мазепа».

Редакція має намір і надалі знайомити читачів з творчістю видатних українських

істориків минулого. У 1990 р. розпочинаємо друкувати нову працю М. І. Костомарова «Руїна», дослідження В. Б. Антоновича про українських гетьманів («Исторические деятели Юго-Западной Руси в биографиях и портретах»). Звичайно, цим не обмежуються творчі плани редакції. На сторінках журналу вміщуватимемо життєписи таких визначних діячів вітчизняної історії, як П. Могила, М. Кривоніс, П. Сагайдачний, І. Богун. Враховуючи побажання читачів, цей перелік яскравих імен, звичайно, поповнюватиметься.

У багатьох листах (Н. С. Резніченка з Олександрії Кіровоградської області, П. Т. Задери з Первомайська Миколаївської області, І. І. Фецука із Стаханова Ворошиловградської області, М. Д. Комара з Миколаєва Львівської області та ін.) містяться прохання приділяти більше уваги висвітленню подій визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., історії українського козацтва. Редакція планує збільшити кількість публікацій з цієї проблематики.

Заслужують схвалення також інші пропозиції та побажання наших читачів щодо вдосконалення роботи «Українського історичного журналу». Так, Є. О. Нікітенко з Калінінграда зазначає, що «журнал повинен мати щорічне передплатне видання творів українських істориків; публікувати біографії українських істориків та державних діячів; часопис повинен стати центром згуртування навколо себе всіх сил для перевидання «Української радянської енциклопедії історії України», «Історії Української РСР», «Української Радянської енциклопедії». Він вважає несправедливим, що при однаковій вартості «Українського історичного журналу» та «Вопросов истории» обсяг останнього значно більший. Редакція вивчає ці та інші пропозиції. Зокрема, нині ведеться певна робота по розширенню науково-популярної частини журналу. І тоді можна було б більше уваги приділити друкуванню пам'яток історіографічної спадщини, інших матеріалів, що викликають підвищений інтерес громадськості.

Не можна залишити поза увагою листи тих читачів, котрі вважають, що в роботі журналу в умовах перебудови не сталося суттєвих якісних змін. Так, наш читач з Ворошиловграда (прізвище написано нерозбірливо) пише, що, «розгорнувши «Український історичний журнал», здивувався відданості цього колективу марксистським старожитностям. Ленін і Україна — ось що, виявляється, наболіло в українських істориків!» Що можна сказати на це? Очевидно одне — редакція друкованого органу Інституту історії партії при ЦК Компартії

України, яким є «УІЖ», не збирається відмовлятися від висвітлення на сторінках часопису історико-партійної проблематики, навіть якщо це й комусь не подобається. Інша справа, що матеріали з цієї тематики повинні відзначатися історичною правдивістю, новаторством дослідницької думки, належним рівнем інтерпретації фактів.

«Не цікавим» вважає «Український історичний журнал» і тов. Доценко з Кисловодська. У своєму листі він пише: «Замість того, щоб друкувати статті про український буржуазний націоналізм, уміщуйте краще праці В. Антоновича, Д. Дорошенка, М. Грушевського, архіви Пилипа Орлика, статті про формування української, білоруської та російської народностей».

Член Спілки журналістів СРСР І. М. Корбач з Києва підкреслив, що «такі матеріали, як «Проблеми соціалістичного способу життя в партійній пресі 70—80-х рр.», особливо «Участь комсомольців в освоєнні та впровадженні... і деякі інші зовсім не підходять до проблематики «Українського історичного журналу». Від них тхне тарбарщиною, компіляторством, хворобами застійного часу».

А. І. Павленко з Василькова на Київщині вважає, що і за перебудови «Український історичний журнал» продовжує «перебувати у стані летаргійного сну... Він не відповідає ні попиту часу, ні інтересам українського народу». У своєму листі він звинувачує редакцію в тому, що вона «наклала табу на знищених українських радянських діячів, корифеїв науки і літератури у часи сталінського терору та голодомору 1933 р.». Вважаємо, що про безпідставність подібних закидів свідчить зміст журналу (хоча б за останній рік). Втім, нехай неупереджений читач сам оцінить якість публікацій та їх тематику, представлені в «Українському історичному журналі» за останні рік — два.

У редакційній пошті є чимало листів, автори яких повідомляють нас про те, що журнал практично неможливо придбати у кіосках «Союздруку». Так, П. Є. Любаров з Одеси, І. Лебедев з Дніпропетровська,

С. О. Філь з Києва пишуть, що за окремими номерами часопису їм доводиться майже «полювати» по всьому місту. А вчитель історії О. О. Маслов з Глухівського району на Сумщині повідомив, що «Український історичний журнал» не доходить навіть до районної бібліотеки.

На наш погляд, краще передплатити журнал самому й отримувати його без будь-яких клопотів протягом року. Вважаємо, що потурбуватися про регулярне надходження «Українського історичного журналу» до шкільних, міських та районних бібліотек передусім мають вчителі середніх шкіл. Адже нині, коли шкільні підручники з історії СРСР і УРСР безнадійно застаріли, «УІЖ» стане їх надійним помічником і порадиником, допоможе учням середніх шкіл та професійно-технічних закладів вивчати різні історичні проблеми. У журналі відкрита й активно використовується нова тематична рубрика «Методичні поради вчителям історії з курсу історії УРСР». У ній висвітлюються основні етапи вітчизняної історії радянського періоду на базі нових підходів і сучасної методики історичних досліджень.

Завершуючи огляд, хочемо щиро подякувати всіх тих, хто підтримує «Український історичний журнал» добрим словом, хто сприяє його розповсюдженню й популяризації серед населення. Ми вдячні також нашим читачам за висловлені в їхніх листах конструктивні пропозиції, зауваження та побажання, спрямовані на вдосконалення роботи редакції. Наш колектив усвідомлює, що зроблено лише перші кроки на шляху докорінної перебудови журналу. Докладемо всіх зусиль, щоб порадувати читачів новими цікавими публікаціями.

* * *

Коли верстався номер, до редакції надійшла приємна звістка про те, що тираж «УІЖ» зріс порівняно з 1989 р. більше ніж у три рази. Детальніше про це ми поінформуємо читачів в одному з найближчих номерів.

Редколегія

Ю. А. Мицик (Дніпропетровськ)

Славистична конференція в Італії

З 3 по 9 липня 1989 р. у місті Урбіно (Італія) проходив міжнародний симпозиум «Сприйняття середньовіччя в часи барокко в Польщі, на Україні і в Росії». Його організатором була кафедра слов'янської філології Лінгвістичного інституту Урбінського університету. У симпозиумі брали участь історики та філологи з Італії, СРСР, ПНР, НРБ, ФРН, США, Франції та Бельгії. Зокрема, радянську делегацію представляли науковці з Москви (В. К. Билинін, Т. Ф. Владиславська, Л. І. Сазонова, І. П. Смірнов, Л. О. Софронова, Б. А. Успенський), Львова (Я. Д. Ісаєвич), Дніпропетровська (Ю. А. Мицик, С. М. Плехій) і Тарту (М. Б. Плюханова). В центрі уваги симпозиуму були складні питання культурного життя Європи XVI—XVIII ст., впливу середньовічної ідеології на ідеологію та культуру більш пізнього часу, культурних взаємин слов'янського світу з країнами Центральної та Західної Європи, міжслов'янські зв'язки.

Симпозиум відкрила його головний організатор — керівник кафедри слов'янської філології професор Дж. Броджі Беркофф. Потім було розглянуто питання, пов'язані переважно з польською проблематикою. Професор Я. Тазбір (Варшава) у своїй доповіді «Середні віки очима польських істориків доби барокко», зокрема, ґрунтовно спинився на українських сюжетах. На його думку, Брестська унія 1596 р. була політичною помилкою Речі Посполитої. Саме через неї козаки отримали ідеологічний прапор, під яким вони виступили проти Речі Посполитої. Я. Тазбір приєднався до незвичної для радянської історіографії тези відомого польського вченого О. Брюкнера, за якою Брестська унія призвела і до рутенізації (зукраїнізації) тих польських селян, що переселилися на Україну у XVII ст., а також певною мірою дала поштовх до зростання національної самосвідомості українців. Стверджуючи факт соціальних утисків, релігійних переслідувань з боку правлячих кіл Речі Посполитої, доповідач водночас заперечував, що останні свідомо здійснювали політику національного пригноблення українців. Православна шляхта, на думку Я. Тазбіра, добровільно приймала католицизм та полонізувалася без будь-якого тиску ззовні. Доповідь професора Г. Дзеґінської (Варшава) дала змогу повніше визначити характерні риси світогляду П. Скарґи — одного з визначних діячів польської контрреформації та опонентів українських православних полемістів. Доктор Л. Марінееллі (Рим), вивчаючи цикл

«Роксоланок» Ш. Шимоновича, виявив нові джерела творчості цього відомого поета, який жив на Україні. Серед них були, крім італійського мадригалу та українсько-польського фольклору, також середньовічні латинські та польські релігійні пісні.

Українське барокко було спеціально розглянуто у доповідях ряду науковців. Насамперед, Я. Д. Ісаєвич висвітлив діяльність українських та білоруських братчиків у контексті загальноєвропейського «братського руху». Він підкреслив середньовічний генетичний зв'язок організаційних форм братств, зафіксованих у їх статутах. Щодо цього українсько-білоруські та західноєвропейські братства були дуже подібними. Але з кінця XVI ст. — початку XVIII ст. католицькі братства стали знаряддям контрреформації, у той час як провідні українсько-білоруські, виявляючи помітні реформаторські тенденції, багато в чому стали виразниками національної культури, в багатьох відношеннях — політичною репрезентацією українського та білоруського народів. У ґрунтовній доповіді професора Ягелонського університету (Краків) та Католицького університету у Любліні Р. Лужного («Українські письменники епохи барокко і традиції вітчизняного середньовіччя») було зроблено висновок про те, що українські письменники XVII—XVIII ст. відкрили і для себе, і для читачів надзвичайно багатий світ ідей, поглядів у часи Давньоруської держави. Це свідчить про те, що інтелектуали XVII ст. знаходили в епосі Київської Русі витoki своєї духовної, національної, культурної та релігійної свідомості. На користь даної тези свідчать й нові дані, що з'явилися у дослідницьких працях, які були опубліковані до 1000-ліття хрещення Русі. Доповідач зауважив, що дискусія про право на спадщину Київської Русі вирішена на користь насамперед України. У доповіді Ю. А. Мицика «Середньовічна спадщина в українській історіографії XVII ст.» було охарактеризовано типові риси українських історичних творів перехідної доби (від традиційного літописання до історичної науки в сучасному розумінні цього слова). При цьому доповідач підкреслив, що автори даних творів виконували своєрідне соціальне замовлення, відгукуючись з патріотичних позицій на посилення антифеодальної та визвольної боротьби, зростання національної самосвідомості українців. Причому, українські автори XVII ст. не протиставляли античність середньовіччю, а розглядали ці епохи як рівноцінні. С. М. Плехій у доповіді «Середньовічна традиція і роз-

виток етнополітичної свідомості на Україні» дійшов висновку про те, що найбільший вплив на формування етнополітичної свідомості українців напередодні Визвольної війни 1648—1654 рр. мали письменники-полемисти й літописці, особливо при висвітленні ними прийняття християнства на Русі. Професор Кельнського університету Г. Роте у своїй доповіді («Передмова в українських стародруках») дійшов висновку про те, що слово «російський» вперше з'явилося у московських грамотах на поч. XVI ст., а в XVII ст. його почали вживати польські історики та українські богослови, хоч вони використовували його в іншому сенсі (для визначення взагалі слов'ян). Остання трактовка даного терміну виникла під впливом гуманістичних ідей в Чехії (під час гуситських війн), а потім поширилася в Польщі та на Україні. Конкретні питання українського культурного життя доби барокко були розглянуті в доповідях професора Гарвардського університету (США) П. Левіна та професора Д. Жіродо. Зокрема, у першій доповіді («Релігійний театр на Україні та його зв'язок з середньовіччям») були виявлені елементи подібності театральних дійств XVII ст. до церковних православних богослужінь, а у другій — досліджено деякі аспекти етичних поглядів І. Гізеля.

Українські сюжети висвітлювалися і в доповідях, що торкалися проблем російського барокко. Це особливо стосується до-

повідей М. К. Плюханової («Ідея барокко в літературі «Смутного времени»), Л. О. Софронової («Релігійний російський театр та середні віки»), В. К. Билиніна («Літургічна поезія в творах російських поетів «силабістів»), Б. А. Успенського («Раскол» і культурний конфлікт двох культур в Росії XVII ст.), а також доктора з Кракова О. Наумова («Ідеологічна функція російських житій XVII ст.») та болгарського вченого Кр. Станчева («Російська поезія XVII ст.: між середньовіччям і барокко»).

Практично кожна з 33 доповідей, заслуханих на симпозіумі, стала предметом обговорення чи дискусії. Зокрема, історики з УРСР заперечили тезу про відсутність національного пригноблення українського народу з боку Речі Посполитої у XVI—XVII ст., негативно поставилися до вживання застарілої термінології («південно-руський», «Південно-Західна Русь» замість «український», «Україна», коли мова йшла про XVI—XVII ст.). Організатори симпозіуму надали можливість здійснити цікаві екскурсії по пам'ятних місцях Рима, Урбіно, Губбіо, Ассізі та Равенни. Симпозіум пройшов у діловій і творчій атмосфері. Він безперечно сприяв успішному розв'язанню складних питань духовного життя слов'янських народів доби барокко, виявив актуальні проблеми майбутніх досліджень.

Одержано 15.07.89.

Л. І. Скороход (Київ)

Міжнародний науковий семінар

4—5 жовтня 1989 р. в Інституті соціальних і економічних проблем зарубіжних країн (ІСЄПЗК) АН УРСР був проведений міжнародний семінар на тему «Проблеми врегулювання регіональних конфліктів в Азії, Африці та Латинській Америці: зовнішньополітичні та соціально-економічні аспекти». В його роботі взяли також участь учені Інституту сходознавства Чехословацької Академії наук (м. Прага), Інституту історії АН УРСР, Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка, Київської вищої партійної школи та ін.

Вступним словом семінар відкрив директор ІСЄПЗК АН УРСР, акад. АН УРСР А. М. Шлепаков, який звернув увагу присутніх на надзвичайну важливість концепції нового політичного мислення у справі врегулювання регіональних конфліктів у країнах «третього світу». Він зауважив, що такі міжнародні наукові форуми сприяють відродженню й розвиткові сходознавства на Україні.

Під час засідань семінару було заслухано та обговорено близько 30 виступів, присвячених як загальним принципам і тенденціям врегулювання регіональних конфліктів, так і окремим аспектам проблеми.

У доповіді заст. директора Ін-ту історії АН УРСР канд. іст. наук І. М. Хворостяного «Роль ООН в урегулюванні регіональних конфліктів» зазначалося, що протягом тривалого часу міжнародне співтовариство докладає найактивніших зусиль до розблокування конфліктних ситуацій у регіонах Близького і Середнього Сходу, в Африці, Південно-Східній Азії, Центральній Америці. Однак сьогодні не менш важливим завданням цієї організації є прогнозування та завчасне попередження конфліктів.

Зав. відділом соціально-політичних проблем країн, що розвиваються, ІСЄПЗК АН УРСР л-р іст. наук І. Ф. Черніков всебічно висвітлив такі актуальні питання, як роль регіональних конфліктів у міжнародних відносинах, аналіз зовнішніх і внутрішніх факторів виникнення кризових ситуацій в зоні «третього світу» та перспективи їх урегулювання на сучасному етапі. У виступі зав. відділом ІСЄПЗК АН УРСР канд. екон. наук Л. Л. Кістерського аналізувався вплив структурних зрушень у соціально-економічному становищі країн, що розвиваються, на тенденції врегулювання регіональних конфліктів.

Жваву дискусію викликали виступи зав. відділом зовнішньополітичних концепцій ІСЕСПЗК АН УРСР д-ра іст. наук Л. О. Лещенка і доц. КДУ, канд. іст. наук Б. М. Гончара. Цілий ряд доповідей і повідомлень радянських і зарубіжних учених був присвячений проблемам розблокування конфліктів на території африканського континенту. Особливий акцент у доповіді зав. відділом Африки Ін-ту сходознавства Чехословацької АН, д-ра іст. наук, проф. Я. Черни було зроблено на дослідженні апартеїду як форми неоколоніалізму, зокрема на необхідності врахування фактора тісного зв'язку місцевої буржуазії з міжнародним капіталом для об'єктивної оцінки перспектив урегулювання конфлікту на півдні Африки. З великою увагою були заслухані доповіді д-ра іст. наук Д. М. Філіпенка (ІСЕСПЗК) про перспективи деколонізації Намібії, кандидатів іст. наук М. Д. Несука (ІСЕСПЗК) та М. С. Хмельницького (КДУ) про соціально-економічні й політичні аспекти конфліктів на півдні Африки, кандидатів іст. наук В. С. Плачинди (ІСЕСПЗК) про лівійсько-чадські відносини, А. П. Дергачова (КДУ) про роль Організації Африканської Єдності у вирішенні спірних ситуацій у регіоні. Наук. співроб. Ін-ту сходознавства Чехословацької АН д-р іст. наук С. Роганова розглянула питання кризи міжнародних відносин в Індії, зокрема перспективи врегулювання сікської проблеми. Доповідь про тайванське питання в політиці КНР виголосив голова Українського відділення Всесоюзної асоціації китаєзнавців канд. іст. наук доц. В. В. Седнев. Різні аспекти загальної теми «Зміцнення безпеки в азіатсько-тихоокеанському регіоні» висвітлили сходознавці А. З. Гончарук та А. С. Шанін.

Важливе місце в роботі семінару зайняли питання, пов'язані з латиноамериканським континентом. Актуальну в політичному й науковому плані проблему територіальних конфліктів розглянув у своєму виступі зав. кафедрою історії країн Азії, Африки та Латинської Америки КДУ, д-р

іст. наук, проф. В. В. Пащук, який звернув увагу на недосліджені аспекти проблеми. Доповідь д-ра іст. наук, проф. КДУ В. В. Кириченка була присвячена генезису кризових ситуацій, а також перспективам національного примирення в центральньоамериканському субрегіоні. Своєю точкою зору висловив з цього приводу канд. іст. наук Б. І. Гуменюк (КДУ), підкресливши, що саме політика національного примирення є ефективним засобом розв'язання спірних питань мирним шляхом. Канд. іст. наук І. Г. Майдан (ІСЕСПЗК) спинився на проблемах втілення цієї політики на практиці в Афганістані на сучасному етапі.

Значна увага в роботі семінару була приділена проблемам Близького Сходу. В доповіді д-ра іст. наук Ю. М. Мацейка (ІСЕСПЗК) містився ґрунтовний аналіз позиції США щодо процесу близькосхідного врегулювання. Розгляд традиційних принципів політики Сполучених Штатів у регіоні був доповнений характеристикою нових моментів і тенденцій у курсі сучасної вашінгтонської адміністрації. Джерела ліванського конфлікту, а також ліванський аспект політики США та Ізраїлю стали об'єктом уваги в доповідях канд. іст. наук С. П. Полюка (ВПШ) та Ю. С. Скорохода (КДУ). Розгляд точок зору на проблеми вирішення регіональних конфліктів завершив виступ канд. іст. наук С. В. Толстова (КДУ), у якому було запропоновано аналіз моделей їх урегулювання в політиці Великобританії у 80-ті роки. З інтересом були зустрінуті виступи в дискусії канд. іст. наук Алі Ахмада (Республіка Чад) та аспірантів КДУ Абдель Керіма Сеїда (Республіка Чад) і Алілуша Ахмеда (Марокко).

Учасники міжнародного семінару прийняли рішення звернутися до ООН з практичними рекомендаціями щодо можливостей політичного врегулювання регіональних конфліктів.

Одержано 17.10.89

Л. С. Тутик (Дніпропетровськ)

Всесоюзний симпозиум германістів

Минулого року в Дніпропетровську зібралися відомі історики-германісти з Москви, Ленінграда, Києва, Челябінська, Томська, Кемерово, Кривого Рогу, інших міст країни, а також з Німецької Демократичної Республіки, для обговорення невивчених соціально-політичних і економічних проблем німецької історії. Місце проведення симпозиуму було обрано не випадково. Дніпропетровський держуніверситет по праву вважається центром дослідження цих проблем на Україні. Вже багато років кафедра загаль-

ної історії цього навчального закладу під керівництвом проф. А. С. Зав'ялова займається вивченням історії Німеччини, НДР і ФРН, щорічно видає всесоюзний збірник «Вопросы германской истории», підтримує творчі зв'язки з ученими НДР, є членом Радянського товариства дружби з Німецькою Демократичною Республікою. На базі кафедри успішно працює науково-дослідницька лабораторія «Революційні та демократичні рухи в німецькій історії», співробітники якої розробляють важливі проблеми німецької історії на договірній

основі з провідними вченими Ін-ту загальної історії АН СРСР (Москва) та Ін-ту історії АН УРСР (Київ).

На симпозіумі було заслухано 21 доповідь і повідомлення з різних періодів німецької історії, що відобразили чотири основних напрями досліджень, навколо яких і розгорнулися дискусії та обговорення. Німецька історія з XVI ст. до 1917 р. була представлена доповідями д-ра іст. наук Ю. В. Івоніна (Запоріжжя), кандидатів наук Н. Ф. Сокольської (Москва) й С. І. Бобильової (Дніпропетровськ). Об'єктом обговорення стали питання нормалізації російсько-австрійських стосунків після Боснійської кризи і політики Німеччини в той час, посягання німецького імперіалізму на португальські колонії в Африці напередодні першої світової війни, ролі й місця протестантських князівств Німеччини в системі європейської політики першої половини XVI ст. взаємовідносин катедер-соціалістів і профспілкового руху в Німеччині наприкінці XIX ст.

Значний інтерес викликало повідомлення канд. іст. наук, доц. Ростовського університету (НДР) Т. Чернової про використання іноземної робочої сили в кайзерівській Німеччині, характер міграційних процесів того часу. Творчий характер мало обговорення доповіді д-ра іст. наук Б. М. Туполева (Москва) «Імперіалізм і проблеми політичної рівноваги в Європі наприкінці XIX — початку XX ст.».

Група доповідей була присвячена маловивченим питанням розвитку Німеччини періоду Листопадової революції та Веймарської республіки. Діяльність міжфракційного комітету Німеччини напередодні революційних подій 1918 р., роль політичних партій та організацій, зокрема, буржуазних у революції й наступний період розвитку Німеччини, діяльність пацифістської організації «Німецьке товариство миру» проти війни і фашизму, позиція НСДПН у робітничому русі в 1917—1922 р. та інші питання висвітлювалися у виступах д-ра іст. наук А. Б. Цфасмана (Челябінськ), А. Ж. Едільбаєвої (Москва), кандидатів іст. наук Г. М. Сапожникової (Москва) й І. А. Кукушкіної (Москва). Недосліджені сторінки взаємозв'язків Радянської України та Веймарської Німеччини, питання розвитку торгових відносин, обміну вченими, діячами культури, спеціалістами в галузі

промисловості й сільського господарства в 1920—1932 рр. знайшли місце у доповіді д-ра іст. наук І. М. Кулинича (Київ).

Інтерес викликав виступ автора багатьох книжок і наукових публікацій з історії Німеччини, д-ра іст. наук Л. І. Гінцберга (Москва) «Ультралівий курс КПН (1929—1933)».

Серед обговорюваних проблем, присвячених соціально-політичній історії НДР та ФРН з 1949 р., необхідно назвати допомогу Радянського Союзу НДР у становленні демократичної культури (д-р іст. наук Л. К. Лебедев, Ленінград), зв'язок минулої німецької історії із сучасністю, завдання вищої школи у вивченні історії Німеччини (канд. іст. наук М. Д. Мартинюв, Дніпропетровськ), історію виникнення та розвитку земляцтва у ФРН (канд. іст. наук К. А. Марков, Дніпропетровськ). Заклик відмовитися від стереотипів, стандартів мислення і водночас до суворого дотримання принципів історизму прозвучав у доповіді д-ра іст. наук, проф. А. С. Зав'ялова «НДР як модель соціалізму».

Частина доповідей і повідомлень присвячувалась історіографічним сюжетам, які відбили сучасний стан радянської історіографії з проблем германістики й перебудови (канд. іст. наук С. Р. Сухоруків, Москва), робітничого руху в ФРН (канд. іст. наук А. Б. Чернов, Москва), вивчення німецького фашизму в СРСР (кандидати іст. наук Ю. В. Галактіонов і Л. М. Корнева, обоє з Кемерово), головних напрямів історіографії ФРН (кандидати іст. наук М. С. Черкасов і Н. С. Москвітін, обоє з Томська).

Підсумки зустрічі вчених підбив д-р іст. наук, зав. сектором політичного та економічного розвитку країн Європи Ін-ту загальної історії АН СРСР Б. М. Туполев. Він відзначив, що творча атмосфера в обговоренні питань, залучення нових джерел і важливих документів, нові підходи в тлумаченні суперечливих, невивчених питань повинні стати стимулом для дальшого дослідження німецької історії в цілому та історії НДР зокрема.

В рекомендаціях, прийнятих учасниками симпозіуму, були визначені напрями й конкретні шляхи об'єднання і координації зусиль вчених-германістів.

Одержано 24.07.89.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Пути перестройки

- Бушин Н. И. (Черкассы). Социально-культурное преобразование села в условиях перестройки 3

К 120-летию со дня рождения В. И. Ленина

- Кремень В. Г. (Москва). Идеино-теоретические источники и генезис взглядов В. И. Ленина на коллективистскую сущность социализма 13

* * *

- Носков А. М. (Москва). Советско-финляндская война 1939—1940 гг. 24

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Бойко Н. К. (Чернигов). Промышленная статистика — источник по истории рабочего класса Украины 20—30-х годов 31

- Иванова Л. Г. Проблема антифеодальной борьбы крестьян Правобережной Украины в XVIII ст. в научных исследованиях 20—30-х гг. 39

СООБЩЕНИЯ

Из истории дружбы народов и интернациональных связей

- Чирко Б. В. Национальные меньшинства на Украине в 20—30-х гг. 51

- Боечко В. Д. Совместная борьба трудящихся Украины, России и Молдавии против австро-немецких и румынских оккупантов (февраль — ноябрь 1918 г.) 64

- Панько М. А. (Измаил). Использование Французской компартией опыта профсоюзов Донбасса (конец 20-х — 30-е гг.) 73

* * *

- Вароди В. П. Изменение качественного состава партии в условиях перестройки 80

Трибуна молодого автора

- Кулик А. П. (Ивано-Франковск). Отображение социально-экономического и политического положения безработных Западной Украины и их участие в революционно-освободительной борьбе в газете «Вісті ВУЦВК» 89

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

- Курнос Ю. А. Духовная жизнь на Украине в 20—30-х гг. 93

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Материалы к биографиям видных деятелей Октябрьской революции и гражданской войны на Украине

- В. П. Затонский 100

* * *

- Голод на Украине (1931—1933 гг.) (окончание) 104

ВОСПОМИНАНИЯ

- Максименко М. М. (Симферополь). 1941—1942 гг. Крымфронт 113

ИЗ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ

- Костомаров Н. И. Мазепа (продолжение) 122

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Кичий И. В. (Луцк). 70-летие создания Всеукраевского 136

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Санцевич А. В. Антология педагогической мысли Украинской ССР 142

- Калакура Я. С., Горбик В. А. Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів 143

- Костянко О. П. (Ровно), Червинский В. И. Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900—1917) 145

- Першина З. В. (Одесса). В. Г. Сарбей. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) 146

- Матях В. Н. Е. А. Колесник. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР 149

- Хворостяный И. М. Освободившиеся страны: особенности социально-экономического и политического развития 150

- Балабушевич Т. А., Маркова Е. Е. П. Р. Магочі. Україна: Історичний атлас 151

ПИСЬМА В РЕДАКЦИЮ

- Обзор редакционной почты 154

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

- Мыцк Ю. А. (Днепропетровск). Славистическая конференция в Италии 156

- Скороход Л. И. Международный научный семинар 157

- Тутык Л. С. (Днепропетровск). Всесоюзный симпозиум германистов 158

НОВІ КНИГИ

- Визит Генерального секретаря ЦК КПСС, председателя Верховного Совета СССР М. С. Горбачева в ФРГ, 12—15 июня 1989 года: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1989.— 127 с.
- Визит М. С. Горбачева во Францию, 4—5 июля 1989 года — Париж. 6 июля 1989 года — Страсбург: Документы и материалы.— М.: Политиздат, 1989.— 158 с.
- Горбачов М. С. Про Основні напрями внутрішньої і зовнішньої політики СРСР: Доп. на З'їзді нар. депутатів СРСР, 30 трав. 1989 р.—К.: Політвидав України, 1989.— 45 с.
- Багрянородный К. Об управлении империей.— М.: Наука, 1989.— 496 с.— (Древнейшие источники по истории народов СССР).
- Буганов В. И. Петр Великий и его время.— М.: Наука, 1989.— 189 с.
- Бурцев В. В погоне за провокаторами: Репринтное изд. 1928 г.— М.: Современник, 1989.— 271 с.
- Даниленко В. Н. Декларация прав и реальность: К 200-летию Декларации прав человека и гражданина.— М.: Междунар. отношения, 1989.— 206 с.
- 200 лет Великой Французской революции: Фр. ежегодник. 1987.— М.: Наука, 1989.— 365 с.
- Дорогами дружбы: Дослідження і спогади.— К.: Політвидав України; Софія: Партіздат, 1989.— 314 с.
- Дубровина Л. А. История о Казанском царстве (Казанский летописец): Списки и классиф. текстов.— К.: Наук. думка, 1989.— 192 с.
- Журавский Ю. И., Зайцев Б. П., Мигаль Б. К. Харьковский университет в годы Великой Отечественной войны.— Харьков: Выща шк., 1989.— 152 с.
- Зак Л. М. Дружба рождалась в борьбе: СССР — Франция: страницы истории.— М.: Мысль, 1989.— 230 с.
- Зэлдин Т. Все о французах.— М.: Прогресс, 1989.— 440 с.
- Им славу дала Украина, 1917—1920.— К.: Политиздат Украины, 1989.— 180 с.
- Историки античности: В 2 т. Т. 2. Древний Рим.— М.: Правда, 1989.— 640 с.
- Историческая демография: проблемы, суждения, задачи.— М.: Наука, 1989.— 288 с.
- Клинченко Т. В. Венгерское село: экономика, быт, культура, 60—80-е годы.— К.: Наук. думка, 1989.— 154 с.
- Культура Византии: Вторая пол. VII—XII в.— М.: Наука, 1989.— 680 с.
- Лебедева Н. С. Безоговорочная капитуляция агрессоров: Из истории второй мировой войны.— М.: Наука, 1989.— 381 с.
- Литвак Б. Г. Крестьянское движение в России в 1775—1904 гг.: История и методика изучения источников.— М.: Наука, 1989.— 254 с.
- Назаревич Р. Варшавское восстание, 1944 год: Полит. аспекты.— М.: Прогресс, 1989.— 231 с.
- «Народная воля» и «Черный передел»: Воспоминания участников рев. движения в Петербурге в 1879—1882 гг.— Л.: Лениздат, 1989.— 415 с.
- Николаеву 200 лет: 1789—1989: Сб. документов и материалов.— К.: Наук. думка, 1989.— 399 с.
- Ниязатов Ш. А. Ирано-иракский конфликт: Ист. очерк.— М.: Наука, 1989.— 176 с.
- О Станиславе Косиоре: Воспоминания, очерки, ст.— М.: Политиздат, 1989.— 271 с.
- Панченко П. П., Чишко В. С. Украинское село на путях научно-технического прогресса: достижения и просчеты (60—80-е годы).— К.: Наук. думка, 1989.— 183 с.
- Промышленность и рабочие Донбасса: Сб. документов, окт. 1917 — июнь 1941.— Донецк: Донбас, 1989.— 240 с.
- Профсоюзы мира: Справ. изд.— М.: Профиздат, 1989.— 654 с.
- Пшибыльский П. Дело об убийстве Тельмана.— М.: Юрид. лит., 1989.— 224 с.
- Рудик С. Советская Украина.— М.: Воениздат, 1989.— 111 с.
- Сельская округа Ольвии.— К.: Наук. думка, 1989.— 240 с.
- Современная зарубежная немарксистская историография: Критич. анализ.— М.: Наука, 1989.— 509 с.
- Ударцев С. Ф. Кропоткин.— М.: Юрид. лит., 1989.— 143 с.
- Украинская ССР в цифрах в 1988 году: Крат. стат. справочник.— К.: Техника, 1989.— 223 с.
- Фемнел Л. Кризис средневековой Руси, 1200—1304.— М.: Прогресс, 1989.— 292 с.